

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY

Series

№ 1(105)/2022

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 1(105)/2022

Қаңтар–ақпан–наурыз
30 наурыз 2022 ж.

Январь–февраль–март
30 марта 2022 г.

January–February–March
March 30th, 2022

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2022
Караганда, 2022
Karaganda, 2022

Бас редакторы
филол. ғыл. д-ры
Ж.Ж. Жарылғапов

Жауапты хатшы
PhD, асс.-проф.
И.В. Григорьева

Редакция алқасы

Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.Т. Абишева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева, С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Москва (Ресей); филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.И. Букетова,	филол. ғыл. д-ры, «Лингва» Орталық Қазақстан академиясы, Қарағанды (Қазақстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина, А. Бочковска,	филол. ғыл. д-ры, ППУ, Павлодар (Қазақстан); ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
Тел.: +7 701 619 36 56, (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерде беттеген
І.Д. Бекбосын

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.
ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж.
№ KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.03.2022 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 18,62 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 58.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
д-р филол. наук
Ж.Ж. Жарылгапов

Ответственный секретарь
PhD, асс.-проф.
И.В. Григорьева

Редакционная коллегия

Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Т. Абишева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.И. Букетова,	д-р филол. наук, ЦКА «Лингва», Караганда (Казахстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, КазНУ им. аль Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, ППУ, Павлодар (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилитированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: +7 701 619 36 56; внутр. 1026; факс: (7212) 35 63 98.
E-mail: vestnikku@gmail.com; *Сайт:* philology-vestnik.ksu.kz

Редакторы
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерная верстка
I.Д. Бекбосын

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.03.2022 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 18,62 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 58.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35 63 16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2022

Main Editor
Dr. of philol. sciences
Zh.Zh. Zharylgapov

Responsible secretary
PhD, Assistant Professor
I.V. Grigoryeva

Editorial board

Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.T. Abisheva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.I. Buketova,	Dr. of philol. sciences Central Committee «Lingua», Karaganda (Kazakhstan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	Cand. Sc. (Philology) Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences M. Akmulla Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences PPU, Pavlodar (Kazakhstan);
A. Baczowska,	Habilitation doctor Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, Abai KazNPU, Almaty (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: +7 701 619 36 56, (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Web-site: philology-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, Z.E. Ramzanova

Computer layout

I.D. Bekbossyn

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.
Rediscount certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.03.2022. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 18,62 p.sh. Circulation 200 copies.
Price upon request. Order № 58.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».
28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov, 2022

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Zhaparova T.Ye., Shaibakova D.D., Arian A.</i> The progressing from “chaos to order” in the language system	6
<i>Balmagambetova Zh.T., Ayupova G.K., Karimbek A.E.</i> Borrowing as a way of enrichment of the tourism terminology in the Russian language	14
<i>Хамитова Ш.А., Адилова А.С., Тайшыбай З.С.</i> Ағылшын тіліндегі түркі кірме сөздерінің қолданылуы.....	22
<i>Баймырза А.А., Фазылжанова А.М., Серікбаева А.Д., Пиязбаева А.Б., Дүйсенов Қ.Қ.</i> Жаңа әліпби мен емле ережелерін енгізудегі қауіптер.....	28
<i>Күдерінова Қ., Байтелиева Ж., Дүйсебекова Ж.</i> Көптілді қазақ жастары және мемлекеттік тіл	36
<i>Тазабекова Г.Б.</i> Жапон тіліндегі «көз» соматизмімен қолданылатын фразеологизмдерді қазақ тіліне балама тәсілі арқылы аудару ерекшеліктері	46
<i>Kucherenko O.F., Kuanysheva A.B., Keller-Deditskaya E.R.</i> The corpus of borrowings and their functioning in the medical terminology of Kazakhstan (on the material of professional periodicals).....	54
<i>Ергалиева С.Ж., Асанбаева Е.Б., Сахариева А.Ж.</i> Текст политического интернет-комментария как объект виртуальной культуры: лингвоаксиологический анализ	62
<i>Жаңабекова А., Тоқмырзаев Д., Пірманова К., Тлегенова Г.</i> Қазақ ұлттық пернетақтасында қазақ әріптерін орналастыру принциптері	69
<i>Тұяқбаев Ф.Ә., Абасилов А.М., Сарышова К.С.</i> Қазақ тіліндегі топоним-логоэпистемалар.....	76
<i>Sobirova R.</i> Lexico-semantic relationships in the names of household items	83
<i>Mudrovskaya A.M., Kozlovskaya N.V.</i> The concept of “ugliness” in Russian linguistic culture: methods of objectification	89
<i>Kelmaganbetova A.S. Luchik M.</i> Non-verbal means of communication of young people	95
<i>Beknazarova U.</i> Linguistic Metaphor of Time Concept in Kazakh Cognition.....	102

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Жарылғапов Ж.Ж., Оразова Б.</i> Қасым Аманжолов — көркем аударма шебері	110
<i>Хамзина Қ.М., Оспанғалиева М.Т., Кадина Ж.З.</i> Қасым Аманжолов поэзиясының көркемдік-эстетикалық ізденіс сипаттары.....	117
<i>Takirov S.U., Zhakulaev A.M.</i> Searches in Kazakh drama in the totalitarian system	124
<i>Джунисова А.А., Калдыкозова С.Е.</i> Жанровая форма и метод изображения в сказке «Несмеяна-царевна»	131
<i>Уразаева К.Б., Ерик Г.</i> «Сказка о царе Салтане» А. Пушкина. Парадокс и метод работы писателя с русской народной сказкой	137

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	147
--	-----

T.Ye. Zhaparova^{*1}, D.D. Shaibakova¹, A. Arian²¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;*²*Akdeniz University, Antalya, Turkey**(E-mail: t.zhaparova@gmail.com, damina1shaibakova@gmail.com, arian@gmail.com)*

The progressing from “chaos to order” in the language system

The article considers the development of a language, in which, as in an open system, chaos and its ordering in the future are established. New elements entering the language are adapted into it, the rules and behavior in language change. In this case, such a process is observed from the synergetics position, which shows that in an open environment, the encountering of energy and substance creates chaos, which should tend to order. An attempt has been made to understand how the correlation of chaos and order is resolved in a communicative environment. The relevance of the article lies in the analysis of new models of word formation in speech, linguistic changes resulting from the interaction of factors of external and internal order. Internal and external factors of language development are considered as a manifestation of the conditions for the organization and disorganization of the system. Chaos and ordering of movements in the language, control of a complex, self-organizing, dynamic system allow observing the impact on the communicative environment and the ability to prevent the arising of deviations in the language.

Keywords: chaos and order, synergetics, linguosynergetics, dissipative system, bifurcation, bifurcation process, creative attractor, linguocreativity.

Introduction

In the 20th century, scientists from different industries became interested in the movement towards integration, a complexly organized system and non-linear thinking. In a measure, one can even see a certain interest in synergetics. Linguistics was no exception.

Synergetic is interdisciplinary knowledge. It studies a certain class of non-linear, dynamic systems, for which the concept of a state can be defined as a system in dynamics. Non-linearity can be viewed as the ability of a system to respond to external influences, those are specific and different, and also implies open non-linear systems. Opened and non-linear systems are called *dissipative systems*. This system implies the openness of the external world, where there is an inflow of information and some fluctuations appear in the system. Language is a system. The processes taking place in the language give reason to consider it from the synergetics position, as a complex self-organizing system. So, modern linguists have come to the general opinion that since the language is also in constant motion, development and ready for certain changes, the language is a dynamic, non-linear, open, self-developing system. When studying the emergence and formation of language, the questions of chaos towards new order, the process of formation of new elements in the language and their adaptation have always been relevant for linguists.

This general statement needs to be comprehended and concretized, which is a relatively new branch of linguistics linguosynergetics are working on. It requires an answer to the question of how the movement towards order occurs. For different categories of objects, their specificity is noted. So, by interaction of languages, we usually consider the influence at the level of language and at the level of speech. The manifestation of the influence of another language in speech develops into the formation of patterns. If foreign features are fixed in a given recipient language according to its rules, then this is an act of organization. It is inevitable. Language can only exist in a systemic organization. Synergetic analysis involves appealing to communication, usage, predicting the behavior of innovations based on knowledge of the behavior of the system. Moreover, using the example of language interactions, one can identify potential interference, which can develop into transference – the transition of a phenomenon into a language system. The language factor is not absolute. Sociolinguistic conditions, the inertia of former usage, and sometimes political reasons also influence the choice. New units entering the language are adapted into it, sometimes changing the rules and relations in the language (for example, fricatives – ϕ or – ε entered the phonetic system of the Kazakh language). With social, economic, political life conditions, the communicative environment also changes. How-

* Corresponding author's e-mail: t.zhaparova@gmail.com

ever, there is also a reverse movement: the established speech formulas affect not only the colloquial speech of society, but the formation of the massive consciousness of the language community.

The necessity to develop the system from chaos to order as new systemic interactions of the communicative process, movement from the beginning of the idea of formation and transition to the rooting of new language units, observation of the behavior of speech activity in a new environment, is noted. New units entering the language are adapted into it, the rules and relations in the language are changing, a new communicative environment is emerging, new views that affect not only the colloquial speech of society, but the development of modern society. Therefore, the linguosynergetic approach is recognized as effective for this problem.

The openness of the linguistic system and its dissipativity provide an impact on it from the outside. As a result, the internal fluctuations occur, which generate new meanings, new models of word-formation. Linguistic changes occur in time, respectively, so their study assumes an appeal to the time of their formation in the *usus* (usage *eng*) and in the language. The historical retrospective of language development has become the subject of diachronic linguosynergetics. We believe that the role of diachronic linguosynergetics lies in getting and comprehending the states of formation precisely, in modeling the evolution of a particular language system with predicting options for its further change depending on multi-vector bifurcations and the variety of potential attractors. All require the creation of a new metalanguage. We use the vocabulary of linguosynergetics to explain developmental processes habitually, while there is an existence of artificial attracts of linguosynergetic categories to explain intense processes. Meanwhile, a meaningful attitude to synergetics allows seeing in it perspective approaches that are effective for analyzing changes in the language. They are used both for considering changes due to the influence of internal factors and for those are due to external influences; both synchronous phenomena and historical processes. So, the transitional moment and the transitional state are in the focus of researchers' attention.

The starting point of researching is the recognition that innovation does not immediately fit into the system of language. Initially, they look like *deviations*. The special features of this process are non-standard, unusual use in the language environment and linguistic creativity, which stand out against the background of language norms and lead to certain changes in the language environment. This article aims to determine the position of linguosynergetic to explain the changes and their adaptation in the language and during its functioning. The synergetic approach has a special explanatory power specifically for the problems of functioning, the interaction of languages, where dynamic chaos is observed, the system becomes more complex, providing the possibility of obtaining information from the outside. Synergetics explains the results of interaction in opened nonequilibrium systems of such opposite tendencies as instability and stability, disorder and order, disorganization and organization, accident and necessity [1; 114]. The thesis of the simultaneous integral character of connections, nonlinearity as a set of variables and the existence of options is accepted.

The adaptation of new elements to the system occurs through the stage of speech mutation and can lead to linguistic diffusion. Speech mutation is the appearance of innovations, foreign phenomena in the speech of an individual (in the case of language contacts, this is interference, intercalation). Linguistic diffusion is deeper, as it affects the language system. These concepts were introduced into scientific use by the Kazakh scientist A.E. Karlinski [2; 139]. The scientist means the facts of languages' interaction. In other cases, not only during linguistic contacts, linguistic changes, innovations are adapted, first in speech, and then in usage and the language system. Many linguists studied the processes of order and disorder formation, destruction and order in the development of language (N.D. Arutyunova, V.G. Gak, A.V. Vdovichenko, Yu.P. Knyazev, V.P. Grigoriev, A.F. Losev, G.H. von Wright, and others). The mutation primarily affects phonetic and lexical changes in colloquial speech, which can change the connection between derived words. The study of such processes is the main central theme of synergetics – the science of self-organization of various spheres of reality and the material, social and spiritual world.

Experimental

In the functioning of the language, due to dynamic processes, chaos in a state of stable equilibrium forms a new type of order, new systemic interactions. Chaos begins spontaneously, but it can acquire logical features in length of time to come to the emergence of meaning, to order, opening up new opportunities for researching the object in it. Immersion in chaos opens the path to innovation since it is chaos that acts as a mechanism for self-organization and self-completion of structures, removal of excess, a mechanism for reaching relatively simple structures-attractors of evolution, a mechanism for switching and changing different modes of system development, transitions from one relatively stable structure to another. In the process

of language development, periods of chaos and periods of order are also observed. These changes occur according to the laws of analogy and inertia, when language changes are realized with the interaction of internal and external causes. Thus, we do not deny the position of language as an open, non-linear, self-organizing, dynamic and new system.

Change, innovation must be accepted by the language community. There are two possibilities for this:

1. Adaptation to the existing norm;
2. The emergence of a new norm.

On the one hand, the emergence of such a phenomenon contributes to the formation of the norm, the creation of “order” in the language. On the other hand, there is a destruction of the norm, the emergence of new semantics, new meanings, perceptions [1; 115]; [3; 286]. If these innovations take root in the language, then they lead to renewal, the development of other features, initiate a restructuring in the system. This process creates a model of complex and different behavior in speech because only through speech and usage, new elements enter the language system. There is a spontaneous emergence of new linguistic elements, which become a problem in terms of their compliance with the system, especially the literary standard.

During the study, deviations, fluctuations are revealed. In the system of the language, new structures and models of behavior begin to form with the inevitable striving for order. This is possible when instability tends to order, and the system tries to possess everything that does not fit into it. There is a new description language is being created with its concepts in synergetics, in which the most important is “order through fluctuation”. To enter a new state, the system should lose stability. Due to random fluctuations, the transition is proceeding. To describe coordinated interactions, the concepts of “coherence” and “attractor” are used. Any systemic elements of the language are built into the system. The linguosynergetic approach aims are to clarify the ongoing processes and qualify them either as the emergence of a new norm, regularity, or as a special status.

Results and Discussion

The position of linguosynergetic can be explained that it fits especially well into the characterization of dynamic processes. The general strategy of synergetic is as follows: it begins by considering an already known state of the system using certain accepted parameters. These parameters can change, which leads to system instability. Let us consider some examples. So, in the syntagma, compatibility by gender is broken: *врач написала* (doctor wrote); *парикмахер постригла* (hairdresser cut); *стилист работала* (stylist worked); *корреспондент сообщила* (correspondent informed); *администратор ушла домой* (administrator went home). Many years ago such combinations above were wrong. The freedom of system is growing, so we can see the destabilizing of rules, its entropy. The language forms are growing too. The reason for this predicative relationship is that social norms are changing. These professions are mastered by women, but the corresponding feminine nouns have not been created, as, for example, in German with the addition of the suffix -in to the productive base. Thus, the social dictates the adoption of a norm that is contrary to grammatical rules. When the control parameters change, the system can become unstable [1; 116]. The use of traditional ties of agreement, coordination are possible, when talking about a woman: *Врач назначил пить это лекарство, хорошая врач* (a doctor said to drink this medicine, she is an amazing doctor); *Анна Ивановна – хороший бухгалтер, профессионал своего дела* (Anna Ivanovna is an amazing doctor, she is a professional). A model was accepted rebuilding syntactics in the development. Nouns that are presented in our examples had to be built into the system. Despite the formal characteristics of the masculine gender, they are considered as general nouns [4; 134]. This category exists now (*задира, забияка*), having endings -а, inherent in forms of both the feminine and masculine nouns. A number of names have formal signs of masculine noun, but they combine masculine and feminine verb forms. It was originally like this. Then, to this was added the agreement of adjectives: *хороший врач, хорошая врач* (an amazing doctor), *знаменитый блогер, знаменитая блогер* (famous blogger). This happened because the language never developed an opposition for the names: *врач* (doctor), *хирург* (surgeon), *профессор* (professor), *стилист* (stylist), *няня* (nurse), *парикмахер* (hairdresser), *бухгалтер* (accountant), *дизайнер* (designer), *повар* (cook), *аналитик* (analyst), *фотограф* (photographer), *блогер* (blogger), etc. When grammatical patterns require an indication to gender of nouns, the speaker is forced to solve this problem by self. Then such abnormal combinations appear. Cyclic causality arises: illogism manifests itself in the fact that the profession, which both men and women are now engaged in, does not receive an opposing designation in its nomination. In syntactics, the system forces to subordinate these asystemic elements to its laws, focusing on attractors associated with the category of gender and the meaning of the person. The agreement, which clearly contradicts grammar, is

justified by the formation of a special subgroup of nouns with the meaning of a person as a category of names of a general gender. This is a necessary device, because in the system, all nouns, even unchangeable ones, acquire the meaning of gender. Normally, in the category of animate nouns, generic pairs are formed. This is the order parameter. Let us compare: *мужчина – женщина* (man – woman); *король – королева* (king – queen); *спортсмен – спортсменка* (sportsman – sportswoman); *спутник – спутница* (companion); *герой – героиня* (character); *официант – официантка* (waiter – waitress); *актер – актриса* (actor – actress); *продавец – продащица* (shop assistant); *писатель – писательница* (writer); *лаборант – лаборантка* (laboratory technician); *художник – художница* (painter). There is no gender opposition for a large number of animate nouns. The common gender category for person names is a compromise solution. As soon as the order parameters are established, a conclusion can be drawn about the behavior of individual parts. In this case, this is a conclusion about the possibilities of syntactic agreement by gender in the structure of a phrase or combination of words. The degree of system is growing. There is a straggling of the norm, its measure of chaos and disorder. It may already be abnormal, vernacular. Nevertheless, even with such a freedom to use asystem elements, there are severe restrictions. For example, as vernacular speech there may be *профессорша*, but still there is no *академика* or *академиха*; *поэтка*, *авторка*, *охранница*. The problem can be solved by syntactics. There can be allowed combinations as *усатый нянь*. Sometimes they enter the usage and then oppositions are rebuilt or new ones appear as *доярка – дояр* (milkmaid), *бизнесвумен – бизнесмен* (businesswoman – businessman), *санитарка – санитар* (medical orderly), *ткачиха – ткач* (weaver), *медицинская сестра – медицинский брат* (nurse), *уборщица – уборщик* (cleaner). The order parameters allowing the absence of opposition for a number of individuals' names by profession cease to control a certain group of names, they are built into the system. A new dimension arises that rebuilds compatibility: syntactic links are rebuilt due to the grammatical meaning of a given noun (for example: *Хорошая врач назначила лекарства*). Self-organization means that the agreement associated with one category of nouns changes. This applies only to this subgroup of names. The system builds it in, establishing order.

If attractors (a category of genus, its formal and semantic organization) contribute to the normalization of deviations, then repellers, which oppose the attractor, lead to fluctuations, the emergence of options. The given vernacular forms (*кассиша*, *врачиха*, *косметичка*, *маникюриша*, *директриса*) act as a repeller for the accepted literary standard. However, attractor structures are inevitably affected by processes in nonlinear and open environments.

The analysis of the asystemic elements order is aimed at explaining synchronous phenomena, but the appeal to diachrony builds a logical series taking into account historical patterns. What are the laws governing systemic change? If we talk about language, then as an example we can consider grammatical categories – the highest degree of abstraction that organizes all the elements of the system. It is enough to give the categories of gender, number, time. So, the category of time in English determines morphemics, morphonology, syntax.

In the process of the new elements' formation in the language and their adaptation, internal processes are distinguished, when the potential of the language is used, and external ones associated with borrowing. Adaptation of borrowings is carried out on different grounds: alignment by analogy, calquing, accompanied by fluctuations. Thus, the strengthening of analytism in the Russian language should be seen as the assertion of new features. Constructions of the *Астана-Моторс* type (as a variant of the spelling – *Astana Motors*) are an appositive combination that is not characteristic of the Russian language. There are more and more of them: *Алиби-Холдинг*, *Павлодар Энерго*, *Думан Сити*, *Интерфакс-Казахстан*, etc. The attractor is the category of analytical names, into which all units that do not obey the traditional principles of inflection are embedded. The principle of saving language efforts works.

Such formations leading to the coexistence of synthetism and analytism, changeable and unchangeable, are a manifestation of *bifurcation*, an extremely unstable state of the system. The development of any system has its own limit point, the boundaries of the existence of order, as a result of which its new qualitative state is formed, called *bifurcation process*. The fact of this process realization is important as a demonstration of self-organizing processes that make it possible to stabilize the non-equilibrium state of the language - new vocabulary. Language as speech has special system properties. Bifurcations in the language system lead to the emergence of a qualitatively new system that organizes its organization in a new way. Fluctuations in the using a number of names are explained precisely by bifurcation. The number of examples of the absence of inflection testifies to the tendency of analytism, which has long been proclaimed and is now increasingly intensifying in connection with borrowings from the English language.

The linguosynergetic approach is acceptable for explaining the actualization of communication models. In communication, in discourse, formulas for expressing meaning are refined. For instance, the word, completely unfamiliar to us two years ago – *ковид* (*covid*), is now one of the most frequent and word-formatively active: *ковид-диссидентство*, *ковид-паспорта*, *ковидиоты*, *ковидограничения*, *ковидвакцинация* (in different spellings – combined and separate), etc. New models of word formation are being created. It can be assumed that, according to the traditional model, there should be *ковиддиссидентство*, but the appositive model wins.

Thus, the language system is filled with new foreign words, which adapt to the new cultural environment. Indeed, the system controls their behavior. Self-organization of the system occurs according to the same rules, obeying the rules of the system. Foreign language semantics, getting into the system of the Russian language, acquires the grammatical category of gender. However, initially there is a coexistence of stable and variable elements. The *covid* word changes in cases, but in a number of cases we observe an analytical construction: *В Грузии умерли еще 11 пациентов, инфицированных Ковид-19* (admittedly *ковидом*). This freedom in the use of the term demonstrates bifurcation. The discourse promotes new concepts, linguistic signs that have not yet been codified, but function in the usage. In linguistics, such changes are understood as replacing obsolete lexical units, grammatical models with new language elements, emergence of a bifurcation with a specific set of parameters.

Linguosynergetic introduces such a concept as a “creative attractor”, as an area of attraction of linguistic elements, structuring and dynamic manifestation of oneself in a new environment. The set of linguistic attractors is constantly increasing due to the application of the attractor model to a wider range of linguistic processes. With the help of this phenomenon, the presence in the language of constant deviations from the language norm is explained, which ultimately leads to the formation of new and more complex forms of words. Thus, the creative attractor actualizes the vocabulary of the era of the pandemic. The word *ковид* (*covid*) appeared as a term for a new virus, further negativization in discourse generates many connotations. Now it is a mastered concept. The concept takes on a holistic form, organization, orderliness [5; 81]. *Covid* is an irreversible change that has turned our lives upside down. It is increasingly said that the world will never be the same again. The new communicative situation gives rise to new ideas, reactions to the still poorly understood situation of the pandemic, leads to the emergence of new meanings. A model of change, renewal is being formed, which boils down to the following: there is movement that has already been passed and not yet passed, i.e. under the first assumption, the movement is thought of as a trajectory between what was and what will be, and the relationship between these allocated areas is thought of as the ratio of cause and effect [4; 134]; [6; 7]. The language actively responds to global changes. The speaker is looking for ways to express the meaning that is just emerging, and is linguistically creative. O.K. Iriskhanova notes: “The concept of “*linguocreativity*” is not only in creating a new product as a text or a word, but it is also a non-trivial choice of one of the existing and known to the speaker means of construction, the image of an object, which in turn is due to the understanding of the subtlety of mechanisms creating something new in the language” [7; 14]. Linguistic creativity is most clearly manifested in the creation of innovations, in particular, word-formation, that is constructed words that do not correspond to the language norm, but are built according to the models existing in the language and corresponding to the language system.

The language of a creative attractor is close to modeling a new language norm. Thus, the analytism of constructions in the Russian language appears under the influence of English. English today is like a bridge of interethnic interaction, verbal understanding and new views of the younger generation. Borrowed lexemes penetrate the life of the territorial language, introducing new definitions and meanings into the human world. Their growth is noticeable. Non-declining nouns borrowed from the English language fluctuate the norms of synthetism of the Russian language: *старт-ап*, *занятия онлайн/оффлайн*, *фейс-контроль*, *трейдинг*, *кастинг*, *коуч*, *аккаунт*, *фолловеры*, *веб-камера*, *медиаконтент*, *пиар-индустрия*, *флеш-дизайн*, *кастинг*, *демо версия*, *арт-шоу*, *виджет*, *ивенты*, *дайрект*, etc. Analytical adjectives have become established in the language, for example, new color names: *бордо*, *хаки*, «*мокрый асфальт*», «*бристольский голубой*», *вайдовый*, *индиго*, *цвет фуксии*, etc. The “lazy” way of word formation is the appositive of the combinations: *ковид-диссидент*, *ковид-вакцинация*, *ковид-паспорта*, *ковид-глобулин*. The word «*ковид*» is characterized as both a substantive and an adjectival. This movement towards analytism is evidence of the dynamism and mobility of the language system. Signs of analytism are the presence of non-declining nouns or the use of potentially changeable names in the nominative case [8; 72]. A. Zelenin recognizes these features as characteristic of the book sphere of the Russian language of the last decade of the 20th century [8; 74].

The reasons for the approval of new norms should be seen in strong attractors. After all, nouns with the meaning of feminine did not become the norm according to the model with suffixes *-ш*, *-их* (*антекарша* (*chemist*); *новаруха* (*cook*)). They remain vernacular, although history knows examples of the transition from vernacular to literary language (for example, the word *учоба*). Let us give an example from the Explanatory Dictionary of D.N. Ushakova: *учеба* (or *учоба*), no plural, feminine (official, colloquial, earlier vernacular). 1. Act. on verb *учиться*, процесс обучения, ученье. Школьная у. Литературная у. Послать на учебу. Партийная у. 2. Муштра, дрессировка, не вполне осмысленное обучение (с оттенком пренебрежения). ...Старая школа была школой учебы, школой муштры, школой зубрежки [9].

The vernacular word is accepted in the literary language. The assimilation of vernacular forms of the feminine gender (*антекарша*) would more harmoniously include them in grammar, ensuring the preservation of the norm – the opposition by gender of individuals' names. However, the vernacular version did not win in this situation. This is due to the fact that in the 20th century, the authority of the literary form was strong for the Russian language.

Also, ways of attracting dialectal elements into the literary language at certain periods of the history of the language become productive. This is how the Norwegian Nynorsk Ivar Osen created, including the original dialectal vocabulary. Examples of this kind can be cited from the Kazakh language, whose literary dictionary includes dialect words. The attractor is not linguistic factors, but ethno-political ones.

Bifurcation always accompanies communication. New turns are being established in communication. So, in modern discourse, the situation is called *the history*, for example: *Продолжается история с регистрацией; Каждый год такая история: то елочки сажать, то канавы рыть. История с прививками – это способ зарабатывать*. The resulting combinations have become stable units of discourse.

Consider another example. There is a tendency towards weakening of the case functions. For example, occasions of wrong choice of case: *подтвердил о своём намерении, стратегия об уничтожении* (правильно: *подтвердил своё намерение, стратегия уничтожения*). What is the attractor of the appearance of these forms? Speech / thought verbs control the prepositional case: talk about what? The coexistence of other management models complicates phrase production. The common principle of analogy is at work. The attractor eliminates complications by building syntagmas according to a single model. These combinations break the path to the norm. Also, as the stress of the contract is moving towards the norm. Although such stress was the norm in the dictionary of R.I. Avanesov and S.I. Ozhegov in 1959. Then the norm changed, and educated native speakers showed it. But the colloquial stress on the third syllable continued to be used. Back in 2000, Kirill Sergeevich Gorbachevich, a well-known expert on the problems of norms, suggested adding both the *догово́р*, and *до́говор* as equal options to the dictionary. In most cases, as a result of these fluctuations, the choice is made in favor of the speech of the educated. But the agreement remains a colloquial norm. Usage begins to win, perhaps by the law of analogy (comp.: *выгово́р*). Unfortunately, the authority of the book norm declines, media persons often represent the colloquial norm [10].

The language environment accepts new elements, changes meanings and destroys the norms. Here, it is important to control the manifestation of the behavior of new elements, to observe the movement and fluctuations of these elements in the language. Any changes begin with communication, usage. Communication strategies and tactics, the cognitive base are changing, concepts are filled with new content, and differential features appear in the vocabulary. The semantic structure of a word can be enriched owing to the axiological attitudes of the cultural community [8; 86]. Deeper changes concern grammar. Such changes in linguistic transformation often occur in a bilingual linguistic community, where elements of different languages and cultures are mixed. The study of this phenomenon is also popular in Kazakhstan. As a linguistic phenomenon, it reveals the "weak" parts of the language that undergo mutations in bilingual speech. These are predictable cases of deviance, potential interference or intercalation, which appear with the greatest regularity and which are established through dialing analysis. Thus, it can be stated that the spontaneous appearance of new elements through the attraction of something new, carried out by attractors, denotes new trends. Gradually, there is an accumulation of new, a change in the old language in the system.

Conclusions

The constant movement and interaction of all living things undergo changes and transformations that affect the holistic perception of the world. The development and implementation of complex, self-organizing systems of various nature are observed. Synergetics considers the behavior of complex self-developing systems. When considering the functioning and system of a language, it is acceptable to recognize the language as a self-organizing synergistic system – the emergence of bifurcations, that give the ability to the system to

realize different meanings for the same set of linguistic units, that is, different meanings can be assigned to a linearly ordered chain of words; attraction (structure-attractor) of a dynamic system, that position which attracts, structures the behavior of the components of the system; circular causality; alternation of transitions from chaos to order and vice versa. The complexity of this system requires a “holistic approach” that assumes a variety of aspects related to the functioning of the language. The emergence of new linguistic elements of chaos, their transformation into elements of order, gradually brings the language closer to the ideal and enrichment. Here, the adaptation of new linguistic elements is considered from the synergetics perspective as a self-forming, complex system, also as the system forms an order when an alien element invades it. Indeed, the invasion and introduction of new lexical elements can undergo many states of uncertainty, change in structure, etc. The recipient language considers the effect of self-organization, the effect of movement from chaos to order. The language norm is not absolute. Deviation (deviations from the norm) can be due to both internal and external reasons. Internal causes are related to the language system itself, external causes are those that are not directly related to the language. These can be social, ethnic, national factors of influence. In the modern world, the multiplication of language, dynamic exchange of information, language transformations are important parts of renewal, modeling, and development of language in society. The linguistic environment accepts new elements, changes meanings and meaning, destroys the norm, and here it is important to control the manifestation of the behavior of new elements, to observe the movement and fluctuation of these elements in the language, to avoid negative transformation and deviation in colloquial speech. The study of the functioning of systems and movements, the creation of orderliness and self-organization of new linguistic elements is useful for improving not only communicative interaction but also the social interaction of people in general.

References

- 1 Базылев В.Н. Общее языкознание: учеб. пос. / В.Н. Базылев. — М.: Гардарики, 2007. — 285 с.
- 2 Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков / А.Е. Карлинский. — Алма-Ата: Гылым, 1990. — 181 с.
- 3 Гак В.Г. От хаоса к порядку и от порядка к хаосу («Анархия — мать порядка, порядок — отец анархии») / В.Г. Гак // Логический анализ языка. Космос и хаос: концептуальные поля порядка и беспорядка. — М.: Индрик, 2003. — 643 с.
- 4 Панов М.В. Труды по общему языкознанию и русскому языку. — Т. 2 / М.В. Панов; под ред. Е.А. Земской, С.М. Кузьминой. — М.: Языки славянской культуры, 2007. — 848 с.
- 5 Sattarova A.F. Synergetic theory of the text / A.F. Sattarova / Journal of topical Issues of Humanities and Social Sciences, 2014. — Vol. 3. — 71–86 pp.
- 6 Топоров В.Н. Об одном из парадоксов движения / В.Н. Топоров; отв. ред. Т.А. Агапкина // Концепт движения в языке и культуре — М.: Индрик, 1996. — 384 с.
- 7 Ирисханова О.К. О лингвокреативной деятельности человека: отглагольные имена / О.К. Ирисханова. — М.: ВТИИ, 2004. — 350 с.
- 8 Зеленин А. Аналитизм: необходимость или/и неизбежность? (проявление аналитизма в русской послереволюционной эмигрантской прессе / А. Зеленин // Anuari de Filologia. Llengües i literatures modernes (Anu.Filol.Lleng.Lit.Mod.). — 2013. — № 3. — С. 69–86. DOI: <https://doi.org/10.1344/AFLM2013.3.5>.
- 9 Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. / Д.Н. Ушаков. — М.: Сов.энцикл.: ОГИЗ, 1935–1940. — Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/ushakov/ush-abc/default.asp>. (Дата обращения: 10.07.2021).
- 10 Склонение слов по падежам [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sklonenie-slova.ru/rus/dogovor>. (Дата обращения: 10.07.2021).

Т.Е. Жапарова, Д.Д. Шайбакова, А. Арикан

Тілдік жүйедегі «хаостан тәртіпке» прогресі

Мақалада тілдің дамуы, яғни ашық жүйеде хаостың шығуын анықтау және оны әрі қарай ретке келтіру қарастырылған. Тілге енетін жаңа элементтер оған бейімделетіндіктен, тілдегі ережелер мен тәртіп өзгереді. Бұл жағдайда осындай процесс синергетика тұрғысынан қарастырылады, оған ашық ортада энергиялар мен заттар еніп, хаосқа айналатын ретсіздік шарасы пайда болады, нәтижесінде тәртіп тудырады. Авторлар мақалада – мәдениетаралық және коммуникациялық ортадағы хаос пен тәртіп арасындағы байланыстың жағдайы мен дамуын анықтаған және талдаған. Тақырыптың өзектілігі – сөйлеу барысында сөзжасамның жаңа модельдерін, сыртқы және ішкі тәртіп факторларының өзара әрекеттесуі нәтижесінде туындайтын тілдік өзгерістерді талдау. Тіл дамуының ішкі және сыртқы факторлары жүйені ұйымдастыру және жүйедегі тәртіпсіздік жағдайларының көрінісі ретінде зерттелген. Тілдегі хаос пен қозғалыстардың реттелуі, күрделі, өзін-өзі

ұйымдастыратын, динамикалық жүйені бақылау коммуникативті ортаға әсерін және тілдегі ауытқулардың пайда болуына жол бермеу мүмкіндігін қадағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: хаос/тәртіпсіздік және тәртіп, синергетика, лингвосинергетика, диссипативті жүйе, бифуркация, бифуркациялық үдеріс, креативті аттрактор, лингвокреативтілік.

Т.Е. Жапарова, Д.Д. Шайбакова, А. Арикан

Прогресс от «хаоса к порядку» в языковой системе

В статье рассмотрено развитие языка, в котором, как в открытой системе, происходит установление хаоса и его дальнейшее упорядочение. Попадающие в язык новые элементы адаптируются в нем, меняются правила и поведение в языке. В данном случае такой процесс изучен с позиции синергетики, которая показывает, что в открытой среде столкновение энергии и вещества создает хаос, который должен стремиться к порядку. Предпринята попытка разобраться в том, как соотношение хаоса и порядка разрешается в коммуникативной среде. Актуальность темы заключается в анализе новых моделей словообразования в речи, языковых изменений, полученных в результате взаимодействия факторов внешнего и внутреннего порядка. Внутренние и внешние факторы развития языка определены как проявление условий организации и дезорганизации системы. Хаос и упорядочение движений в языке, контроль сложной, самоорганизующейся, динамической системы позволяют проследить влияние на коммуникативную среду и возможности препятствовать появлению девиаций в языке.

Ключевые слова: хаос/беспорядок и порядок, синергетика, лингвосинергетика, диссипативная система, бифуркация, бифуркационный процесс, креативный аттрактор, лингвокреативность.

References

- 1 Bazylev, V.N. (2007). *Obshchee yazykoznanie: uchebnoe posobie* [General linguistics: textbook]. Moscow: Gardariki [in Russian].
- 2 Karlinskii, A.Ye. (1990). *Osnovy teorii vzaimodeistviia yazykov* [Basic theories of language interaction]. Alma-Ata: Gylym [in Russian].
- 3 Gak, V.G. (2003). *Ot khaosa k poriadku i ot poriadka k khaosu. («Anarkhiia — mat poriadka, poriadok — otets anarkhii»)* [From chaos to order and from order to chaos (“Anarchy is the mother of order, order is the father of anarchy”)]. *Logicheskii analiz yazyka. Kosmos i khaos: kontseptualnye polia poriadka i besporiadka* [Logical analysis of language. Space and Chaos: Conceptual Fields of order and disorder]. Moscow: Indrik [in Russian].
- 4 Panov, M.V. (2007). *Trudy po obshchemu yazykoznaniiu i russkomu yazyku* [Works on general linguistics and Russian language]. Vol. 2. E.A. Zemskaya, S.M. Kuzmina (Ed.). Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- 5 Sattarova, A.F. (2014). Synergetic theory of the text. *Journal of topical Issues of Humanities and Social Sciences*, 3, 71–86.
- 6 Toporov, V.N. (1996). *Ob odnom iz paradoksov dvizheniia* [About one of the paradoxes of movement]. *Kontsept dvizheniia v yazyke i kulture* [Concept of movement in language and culture]. T.A. Agapkin (Ed.). Moscow: Indrik [in Russian].
- 7 Iriskhanova, O.K. (2004). *O lingvokreativnoi deiatelnosti cheloveka: otglagolnye imena* [About linguo-creative human activity: verbal names]. Moscow: VTII [in Russian].
- 8 Zelenin, A. (2013). *Analitizm: neobkhodimost ili/i neizbezhnost? (proiavlenie analitizma v russkoi poslerevoliutsionnoi emigrantskoi presse* [Analyticism: Necessity or/and Inevitability? (a manifestation of analyticism in the Russian post-revolutionary emigrant press)]. *Anuari de Filologia. Llengües i literatures modernes (Anu.Filol.Lleng.Lit.Mod.)*, 3, 69–86 [in Russian].
- 9 Ushakov, D.N. (1935–1940). *Tolkovy slovar russkogo yazyka* [Explanatory dictionary of the Russian language]. Moscow: Sovetskaia entsiklopedia. Retrieved from <https://feb-web.ru/feb/ushakov/ush-abc/default.asp> [in Russian].
- 10 *Sklonenie slov po padezham* [Declination of cases]. Retrieved from <http://sklonenie-slova.ru/rus/dogovor> [in Russian].

Zh.T. Balmagambetova¹, G.K. Ayupova², A.E. Karimbek^{3*}

¹Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan;

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan;

³Karkaraly Agricultural College named after M. Adekenov, Kazakhstan
(E-mail: janna1965@rambler.ru, bagira_03_05@mail.ru, aigul88@list.ru)

Borrowing as a way of enrichment of the tourism terminology in the Russian language

The article deals with the problems of vocabulary enrichment with foreign vocabulary. Borrowings, on the one hand, are the source of enrichment of the vocabulary of the language, and on the other hand, they are an integral part of the terminology system in many areas of knowledge. The main donor languages in Russian and English languages were analyzed. Intra-linguistic and extralinguistic reasons and factors of borrowing were identified. The analysis of the terminological systems of the tourism sphere of the English and Russian languages showed that borrowings in both languages can be divided into three classes: borrowings proper (direct borrowings), calques (indirect borrowings) and hybrid formations. The analysis of foreign language inclusions in the terminology of tourism in Russian was carried out. Based on the classification of scientists, subgroups of foreign language inclusions in the Russian terminology of the tourism sector were identified from the corpus of the analyzed units. The analysis showed that most borrowings of the tourism term system go through two stages of adaptation to the Russian language system: "entering" the receiving language (phonetic and graphic level) and the actual development of the borrowed term by the receiving language (semantic level).

Keywords: borrowings, inclusions, calques, terminology, terminology system.

Introduction

Enrichment of vocabulary with foreign words constantly attracts the attention of linguists and terminologists. This interest is not weakening, because borrowings, on the one hand, are a source of enrichment of the vocabulary of the language, and on the other hand, they are an integral part of the terminology system in many areas of knowledge.

In this study, borrowing is understood primarily as a word or phrase that is transmitted from one language to another because of linguistic connections and assimilated in a new linguistic environment. Comparison of the terms of the tourism field in Russian and English allows us to find that the lexical borrowings of the Russian sample are much higher than the borrowings of the English corpus: 68.3 % (537 units) and 8.9 % (67 units). This difference in numbers can be explained by the fact that in recent years concepts acquired as a result of the rapid development of the tourism industry have become widespread in the terminology of tourism in the Russian language, because of which a linguistic vacuum has formed in the nomination of new, previously unknown concepts.

To nominate the new concept of the tourism industry, in most cases, a terminological unit of English-speaking origin is chosen, since the formation of the tourism industry in our country takes place using foreign, mainly American and Western, experience.

Therefore, the active assimilation of Anglicism as one of the most effective means of term formation in the tourism sector seems to be an undoubted fact.

In English, the main donor language is French. Most of the French terms nominate the concepts of the catering industry (picnic, bistro, cuisine, menu, a la carte menu, plat du jour, sommelier, table d'hote menu, buffet) and the hospitality industry (concierge, hotel, suite, maitred'hotel, apartment, porter). Here are some examples of borrowings from other languages: Dutch (*snack, cruise*), Swedish (*smorgasbord*), Italian (*carnival, regatta, pizzeria, casino, studio*), Spanish (*posada, cafeteria, cabana, parador, patio, siesta*). It should also be noted that in some terms of the tourism industry there are some Latinisms: *sanatorium, condominium, museum, oceanarium, adhoc, terminus, visa*.

*Corresponding author's e-mail: aigul88@list.ru

Experimental

The terminology of tourism in the Russian language borrows terms mainly from the English language. It is important to note that in 20 % of cases, the intermediary language is English. Before getting into the Russian language, the terminological unit enters from one language to English and then into the Russian language. There are some examples of borrowings of tourism from other languages in the Russian language: French (*Ривьера, ландо, автокараван, кабаре, ресторатор, альков, апартаменты, буклет, багаж, вояж, пансионат, пансион, пассажир*), Spanish (*кафетерий, сиеста, патио*), Italian (*карнавал, регата, пляж, казино, салон, таверна*), German (*агент, курорт, фрахт, курзал, маршрут*).

A large number of borrowed terms, especially Anglicisms, in Russian tourism terminology can be explained due to several reasons. Many researchers note mainly intra-linguistic borrowing factors [1; 143].

Applied to the Russian terminological system of tourism, we can highlight the following internal reasons:

1. Lack of a corresponding concept/name in the cognitive base of the receptor language:

Incentive tour (Инсентив-тур) – tourist trips (usually group) provided by the administration of organizations, enterprises, and institutions to their employees for incentive purposes on exclusively preferential terms or free of charge as a bonus for high performance and successful work [2; 143];

Caravanning (Караванинг) — a subtype of car tourism, traveling with accommodation in motor house or caravans [2; 154];

Package tour (пэкидж-тур) — any tour (individual or group) that includes a certain set of services (transportation, accommodation, food, excursions, etc.), the total sales value of which is equal to the cost of its elements [2; 334];

Catering (Кейтеринг) — a type of public catering associated with the services outside of the restaurant or cafe, sometimes at remote points — for example, outside the city in the nature [2; 162];

flitel (Флайтель) — classification of the accommodation facility, which is an air hotel (“flying hotel”) [2; 448].

2. It is the need for the specialization of the concept. This group of borrowings includes borrowings, the semantic role of which differs from the previously used term. So, for example, the Russian word travel has existed for a long time, which is nominated by the word «тип» (tour). However, these words cannot be used as synonyms: the term “tour” is more specific in meaning, since it means not just a journey, but concretizes it: this is a journey comprising a set of services (transportation, hotel accommodation, excursions, transfers, food) [2; 421].

3. The desire to save linguistic means, when instead of a descriptive phrase, one borrowed word is used. This reason for borrowing is closely related to the first, since, on the one hand, the speaker saves speech effort, and on the other, the language involves filling some gap with a nomination. For example, a *timeshare* is the purchase of the right to use a room for a certain period in a particular hotel (boarding house, apartment) for an extended period, while conditions for exchange are created, which allows the owners of timeshare to change places of rest [2; 404]. The borrowed word in this case also names a new phenomenon and replaces a cumbersome descriptive turn.

However, there are some significant extralinguistic factors that determine the process of borrowing English-language terminology into Russian:

1. The rapid and dynamic development of the tourism sector in Kazakhstan is focused on foreign experience.

Tourism was not a priority area for Kazakhstan’s economy. The situation changed only with the implementation of market reforms in the country. The citizens of the country were allowed to travel abroad freely, and foreigners were allowed to enter Kazakhstan freely. It was the reason for the appearance of commercial organizations, which develop outbound tourism. At the same time, in Kazakhstan, there is a need for international business contacts and recreation. A segment of the population has formed that can pay for international travel. Despite all the existing problems, tourism in Kazakhstan is one of the most actively developing sectors of the economy. With the development of tourism in Kazakhstan, the tourism industry terminology began to develop and form, which required the nomination of new phenomena, in particular, new types of services provided to tourists. However, as mentioned above, in connection with the special development of international and outbound tourism, the process of borrowing English terms began.

2. The use of English as the language of international intercultural communication. Linguistic contacts inevitably lead to coincidences in the lexical composition of the language, to the formation of an international layer of vocabulary and the generality of concepts.

3. The authority of the source language. Tourism as a branch of the economy is well-developed in English-speaking countries, therefore the terms that serve in this area, are the most universal and meet the needs of the time in the development of the tourism sector. It should also be noted that the main working language of the world's leading tourism organization (UNWTO) is English.

4. "Language fashion". Many linguists point to the prestige of the English word. L.P. Krysin calls this a "rise in rank" [3; 149]: a word that is the source language nominates an ordinary object. In the receptor, language refers to an object that in one sense or another is more significant, more prestigious, etc. A prime example is the names of bed sizes in a hotel room. Previously, these terms were used in Russian: single bed, one-and-a-half, double bed, triple bed. Today a double bed corresponds to a queen-size, a triple bed to a king-size, and so on. The same can be said for hotel services: «беби-ситтинг» (*baby-sitting*), «рум сервис» (*room service*). There are some foreign language inclusions *VIP-туризм*, *Junior Suite*, *spa-центр*.

Thus, we note that the extralinguistic reasons for borrowing Anglicisms constantly intersect with internal (general linguistic) reasons through the cultural and social needs of society.

The analysis of the terminological systems of the tourism sphere of the English and Russian languages showed that in both languages borrowings can be divided into three classes: borrowings proper (direct borrowings), calque (indirect borrowings), and hybrid formations.

By borrowing proper, we understood the transfer of the material form of a foreign language with certain possible phonetic (graphic) changes due to the peculiarities of the receptor language, while the semantics of the term of the source language is fully or partially transferred.

The studied language material shows that most of the borrowings in the term "tourism" in Russian (62.1 % of the total number of borrowed terms) and all borrowings in English refer to direct borrowings, in which the material form of the word and its meaning are borrowed.

In this case, the foreign language word is transferred into the receptor language with the help of:

- transliteration — letter-by-letter transfer of a foreign language word (*icesurfing* (*айссёрфинг*), a hybrid sport, mixing the speed of ice boating with the agility and power of windsurfing [2; 19]; *aquatel* (*акватель*), the informal name of the accommodation facility, which is an appropriately equipped vessel, retired from service as a means of transport and delivered permanently at the berth and used as a hotel [2; 20]; *alcove* (*альков*) — a large niche, a recess in the wall of a large hotel room, used — depending on the size — as a bedroom, a recreation room, a small study, a home chapel, an icon case, or a place for a sofa, armchair, cabinet [4; 22]; *chalet / chalet* — a wood end dwelling with a sloping roof and widely over hanging eaves, common in Switzerland and other Alpine regions [4; 53]; *cabaret / cabaret* — entertainment given in a restaurant or club [4; 43]);

- transcription — sound transmission of the borrowed word (*reception / ресепшн* — check-in counter [2; 178]; *catering / кейтеринг* — provision of food and drinks outside the cafe or restaurant of the accommodation facility [2; 162]; *chateau / шато* — the name of a country castle or large country house in France; a kind of expensive and especially prestigious French hotels [2; 194]; *smorgasbord / сморгасборд* — Swedish buffet of many cold dishes [4; 286]).

In addition to literal borrowings, the group of direct or proper borrowings can also be attributed to the transformed ones, which are formed by additional word-formation processes:

- suffixation — modification of a foreign suffix into a suffix used in the receptor language with the same meaning (*relaxation / релаксация* — a set of special methods aimed at relieving physical and psychological stress from a person using specially selected techniques used in balneology, SPA and Wellness, *repatriation of tourists / репатриация туристов* — the return of tourists to their country, destination / *дестинация* — the place of purpose, *leisure / leisir* — the time remaining after work, travel to and from work, sleep and necessary personal and house hold tasks, i.e. 'discretionary time', which may be put to various uses, including travel and tourism), *porter / porteur* — somebody who carries luggage for traveler sat an airport, a rail way station, in a hotel);

- lexicalization — the formation of a single word from a phrase (*duty free / дьюти-фри* — duty-free system at airports, on board aircraft, ferries and other vehicles, or at selected places where foreigners visit [4; 202]; *package tour / пэкидж-тур* — any tour that includes a certain set of services (transportation, accommodation, food, excursions, etc.), the total sales value of which is equal to the cost of its elements [4; 334]).

It should be noted that transformed direct borrowings, as well as borrowings transmitted using transcription, are more characteristic of the Russian language than for English since many lexemes of English terms go back to Latin roots, which are more fully assimilated by the English language and form the basis of

many words of the general non-terminological use. In other words, many forms of “foreign” for the Russian language are “own” for English.

Also in the Russian language, there are words based on borrowed roots:

- derivatives of borrowed words (*венчур* — *венчурный*; *континент* — *континентальный*; *капсула* — *капсульный*; *консул* — *консульский*);
- collocations with borrowed word (*молодежный хостел*, *групповой тур*, *прямой чартер*, *меню а-ля карт*, *инициативный туроператор*, *частный трансфер*).

Results and Discussion

In the group of proper borrowings, such units as foreign language inclusions in the Russian language should be noted. This term was first introduced by A.A. Leontiev to designate foreign words that function both outside the system of the Russian language and included in it as ordinary borrowings [5; 63]. The understanding of inclusions in a foreign language is extensive and includes many phenomena. According to a narrower definition, inclusions in a foreign language are often viewed as linguistic phenomena of a foreign language, derived from Russian, in the graphical form of the original language, while maintaining the appearance of the foreign language [5; 65]. Yu.T. Listrova emphasizes that being outside the Russian language, foreign language inclusions-lexemes are not borrowed, but used vocabulary of a foreign language in Russian speech. Unlike the Russian vocabulary of foreign language origin, they are not facts of the Russian language and they are not included in its vocabulary and therefore, as a rule, they are not included in the dictionaries of the Russian language [6; 104].

Based on the classification of Yu.T. Listrova, we distinguish the following subgroups of foreign language inclusions in Russian terminology of tourism:

1. Contaminated or Russian-foreign language inclusions. During the study of the selected terms of tourism, we identified units that form various terms in Russian language: *call-центр*, *room-сервис*, *wellness-комплекс*, *SPA-центр*, *MICE-направление*, *VIP-трансфер*, *event-бренд*, *lifestyle-отель*. It should be noted that one inclusion can form several terms. For example, inclusion SPA- can be found in the following terminological units:

- (from hotel description) *SPA-центр отеля призван сделать отдых гостей более комфортабельным, качественным и разносторонним* [7];
- *SPA-салон «Шан-Гри-Ла» в Караганде — это настоящий оазис гармонии и покоя;*
- *Гранада стала первым испанским городом, пополнившим туристический арсенал пивным спа-комплексом* [7];
- *«В условиях конкуренции, с учетом снижения спроса на путевки со стороны российского рынка считаем целесообразным развивать такое направление, как предоставление спа-услуг, — сказал Геннадий Болбатовский* [7].

Inclusion VIP is involved in the formation of the following terms:

- *VIP-залы Международного аэропорта создают для пассажиров особой категории максимально комфортные условия ожидания рейса и прохождения организационных, таможенных и пограничных формальностей* [8];
- *роскошные VIP-номера отеля «Высоцкий» расположены на 51-м этаже небоскреба. Уникальный дизайн каждого номера, шикарная качественная мебель и изумительные панорамные виды города придутся по вкусу даже самым взыскательным гостям. Главная особенность VIP-номеров — джакузи у панорамных окон* [8];
- *VIP-отдых для самых требовательных туристов, отели класса люкс, перелеты премиум и бизнес-класса, встреча у трапа самолета с цветами и быстрое прохождение всех необходимых формальностей в аэропорту* [8];
- *отдохните как VIP-клиенты TEZ TOUR, и вы узнаете, что такое настоящая роскошь и высочайший уровень сервиса. Исторические дворцы и отели для взыскательных туристов, уютная домашняя атмосфера и уединенность вилл класса люкс или блестящее общество в высокотехнологичных и современных интерьерах* [9];
- *список VIP- услуг можно продолжить, ведь это лишь малая часть того, что называется VIP-туризмом, все зависит только от Ваших желаний.*

2. Full inclusions, i.e. inclusions inserted into Russian speech without change. During the analysis of tourist texts in Russian, we found a large number of complete inclusions (9 % of the total number of proper borrowings):

Incentive tour включает в себя проведение выездных семинаров, совещаний, конференций «без галстуков», а также поездки отдельной командой на отдых, совмещенный с презентацией каких-либо новых товаров и услуг или с составлением планов работы фирмы на новом этапе [10];

Пакет all inclusive, включающий проживание в гостинице, трехразовое питание, катание на склонах и прокат снаряжения составляет 20 000 в сутки на человека [11];

Ultra All Inclusive включает в себя тот же комплекс услуг, как и программа «всё включено» с дополнениями в виде экскурсионных сервисов, доступов к имеющейся в отеле инфраструктуре, услуг аниматоров, в том числе и детских [11];

Большая двуспальная кровать уровня King Size, люкс диван с параметрами 315*200, индивидуальная система кондиционирования, прямой доступ в ванную и дополнительный гостевой санузел делают проживание в отеле по — настоящему комфортным и приятным [11];

В Business Lounge вы можете отдохнуть перед путешествием или найти спокойное место для работы. Как пассажир lot Business Class, Вы имеете право на приоритетную регистрацию в специальной зоне, fast track в Варшавском аэропорту и возможность посадки в самолет в любое время [11];

It should be noted that the adaptive parameter “not assimilated” is put in the first place when linguists define foreign language inclusions. The main functional parameters of the use of the term refer to the foreignness of the material. The use of foreign language inclusions is occasional, always tied to the context, as a rule, accompanied by textual means of highlighting information and explanations; they are not recorded in dictionaries. Moreover, the use of foreign language inclusions can only be understood by a specialist working in a particular field.

As proof, here is an excerpt from an advertisement compiled by a tour operator and intended for travel agents:

If you are a fan of diving, we recommend taking a closer look at the cozy Egyptian resort Turquoise Beach, located on the very shore of the beautiful Red Sea, in Sharm el Maya Bay — the most popular diving site. The favorable location of the hotel is confirmed by its small distance from the famous Naama Bay — only 12 km.

In addition, Turquoise Beach is located just 500 meters from the Old Market in Sharm El Sheikh, where you can buy whatever you want. Upon arrival, you will not have time to get tired, since the airport is located just 20 minutes away. An airport shuttle is available upon request. The cost of package tours for two:

Turquoise Beach Hotel 3 Room type: Standard Room. The beginning: 23.05.2021. Nights: 5. Meal: Half Board. Transfer (SSH) KZ Group transfer airport-hotel. Transfer (SSH) KZ Group transfer hotel-airport. Add. services PCR test: PCR TEST before departure (Egypt) -KZ. Price: 507 718 tenge.*

In the above text passage, there are several foreign language inclusions, denoting the types of accommodation in the hotel. Such examples are especially typical for tourism texts in Russian, since specialists employed in the tourism business, by the nature of their professional activities, are associated with direct external contacts. Thus, the prevalence of such numerous foreign language inclusions in the tourism sector can be explained by the factor of bilingualism of users of tourism terminology.

Indirect borrowings enter the language through calques, in which there is a restructuring of the models of the language-receptor, which is the result of the introduction of foreign language elements into the spheres of the language, characterized by a high structural organization [12; 26]. The analysis of terms in the sphere of tourism in Russian showed the presence of syntactic calques. As syntactic calques, we understand the transfer of the structure and meaning of foreign language phrases, abbreviations and other syntactic constructions through the native language:

European plan (Европейский план) — hotel rate, which includes only the cost of accommodation, excluding meals and other services [2; 124];

Individual tourism (Индивидуальный туризм) — the type of tourism, determined by the composition of participants [2; 139];

Half board (полупансион) — the type of tourist service in the hotel, including accommodation and two meals a day: breakfast and lunch or breakfast and dinner (HB) [2; 302].

Some scientists note calques are most strongly represented in those languages where derivation and compounding are especially developed [13; 344]. Since word-formation processes are rather highly developed in the Russian language, it is considered the most susceptible to calques.

The third group of borrowings in our classification of borrowed terms in the tourism sphere is hybrid formations. The term “hybrid formations” was first introduced by E. Haugen, by which he meant words, partially consisting of foreign language elements (loan-blends) [1; 351]. Such derivatives and compound words

appear as a result of the “morphematization” of the elements of a foreign language, i.e. inclusion of the obtained morphemes in word-formation processes of borrowing.

Also, such borrowings were called half-calques (the term was first used by L.A. Bulakhovsky) or semi-borrowings. Among the terms of the tourism sphere in the Russian language, hybrid formations were found: *авто-маршрут, гостиница-апартамент, инструктор-проводник, гид-переводчик, высокий сезон, прием-коктейль*.

Conclusions

While entering the receiving language, the borrowed term goes through the stage of assimilation. The problem of assimilation of foreign borrowing terms into the receptor language is complex and multifaceted. Assimilation of the language with borrowings is a diachronic process in which, on the one hand, the connections and relationships of two language systems are intertwined, and, on the other hand, the connections and relationships that exist within the language-receptor system [14; 110].

The assimilation of borrowed words is understood as their adaptation in phonetic, grammatical, semantic and graphic relation to the system of the language receiving them [14; 112]. Most linguists propose to distinguish between three main stages in the evolution of borrowings in a language or three main types of borrowings corresponding to these stages:

- I stage — entering speech (non-assimilated foreign words);
- II stage — half assimilation (partially assimilated borrowing);
- III stage — “establishment” (fully assimilated borrowings) [15; 18].

Such identification of the stages of evolution of borrowings in the receptor language is considered as a formal aspect of assimilation, i.e. the acquisition by borrowing of a phonetic, graphic and grammatical appearance, characteristic of the borrowing language, and semantic. Semantic assimilation is understood as the inclusion of borrowed terms in the lexical-semantic system of the receiving language in various series and chains of dependencies inherent in the vocabulary of the recipient language.

Practical material allowed us to distinguish two groups of terms:

- 1) Terms that have hardly been redefined;
- 2) Terms in which certain changes have occurred in semantics (narrowing/broadening of meaning, acquisition of a new meaning, loss of meaning).

In Russian, most borrowed terms retain the semantics of the source language (87 % of the total number of borrowings), i.e. the meanings of the source language are transferred completely into the semantics of the receiving language, which indicates the commitment of the English and Russian languages for the presence of tourism terms with an unambiguous content ratio. This group includes terms such as: *караванинг, яхтинг, коркидж, валет-паркинг, инсентив-туризм, таймшер*.

At the same time, there are a group of terms with the incomplete coincidence of meaning: English-language terms, in this case, are polysemic, and when shifting to Russian, some meanings can be lost.

As a result, the borrowed term in Russian receives only one of the meanings.

For example, English term *guide* has two meanings:

- (1) *a person qualified to conduct tours of specific localities or attractions,*
- (2) *an airline, bus, railroad, or ship manual of schedules and fares, usually printed seasonally* [16; 142].

The borrowed term in Russian received only one meaning, the first: a professional guide the person showing tourists the sights of a city or area [16; 45].

In our analysis of the processes of assimilation of terms, it is necessary to note such a phenomenon as word-formation potential and syntactic compatibility. Derivational activity is manifested through the appearance of derivatives in the borrowed word, formed according to the derivational model of the receiving language. According to the ability of terminological nesting, borrowed terms can be classified into 1) fully assimilated and 2) partially assimilated.

In the first group, we include the terms that have created in the Russian language a large number of derived words and terminological phrases.

So, the following terms and terminological phrases are grouped around the word family term «сезон»: *высокий сезон, мертвый сезон, низкий сезон, сезон отпусков, пик сезон, сезонные цены, сезонный туризм, сезонный отель*.

The most important word family borrowing terms are *туризм* (*сельский туризм, спелеотуризм, спортивный туризм, фото туризм, бродячий туризм*) and *отель* (*экологический отель, бизнес-отель, капсульный отель, и т.д.*).

Partly assimilated terms include English terms that have not created derivative words in Russian: *ботель, кейтеринг, кемпинг, код-шейринг, коркидж, бранч, круиз, ротель, флайтель, съют, кабана, тревелог*.

In general, the analysis showed that most borrowings of the tourism terminological system have two stages of adaptation to the Russian language system: “entry” into the receiving language (phonetic and graphic level) and the actual development of the borrowed term by the receiving language (semantic level).

References

- 1 Хауген Э. Процесс заимствования / Э. Хауген // Новое в лингвистике. — 1972. — Вып. VI. — С. 344–382.
- 2 Большой глоссарий терминов международного туризма / под ред. М.Б. Биржакова, В.И. Никифорова. — СПб.: Издательский дом «Герда», 2006. — 936 с.
- 3 Крысин Л.П. Иноязычные слова в современной жизни / Л.П. Крысин // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). — М.: Просвещение, 1996. — С. 142–161.
- 4 Beaver A.A. Dictionary of Travel and Tourism Terminology. / A.A. Beaver. — Second edition. — Oxon: CABI Publishing, — 2005. — 395 p.
- 5 Леонтьев А.А. Иноязычные вкрапления в русскую речь / А.А. Леонтьев // Вопросы культуры речи. — 1966. — № 7. — С. 62–67.
- 6 Листрова Ю.Т. Иносистемные языковые вкрапления в русской художественной литературе XIX века / Ю.Т. Листрова. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1979. — 155 с.
- 7 Сайт ayurtour.ru [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://www.ayurtour.ru>.
- 8 Сайт actravel.ru [Электронный ресурс]. — Режим доступа <http://actravel.ru>.
- 9 Сайт tengritravel.kz [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://tengritravel.kz>.
- 10 Зорин И.В. Энциклопедия туризма: справоч. / И.В. Зорин, В.А. Квартальнов. — М.: Финансы и статистика, 2003. — 368 с.
- 11 Чернобровина П.С. Концепция *all inclusive* как система сервиса привлечения клиентов / П.С. Чернобровина // Вестн. Ассоциации вузов туризма и сервиса. — 2020. — № 2–2. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-all-inclusive-kak-sistema-servisa-privlecheniya-klientov>
- 12 Изергина И.А. Синонимия в современной английской терминологии электроники: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.20 — «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / И.А. Изергина. — Л., 1980. — 21 с.
- 13 Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30–90-е годы XIX века / Ю.С. Сорокин. — М.–Л.: Учпедгиз, 1965. — 565 с.
- 14 Кантор Д.Р. Теория речевой деятельности / Д.Р. Кантор. — М., 1968. — 234 с.
- 15 Ильина Л.А. Методологические проблемы исследования процесса лексического заимствования / Л.А. Ильина // Лексика и фразеология народов Сибири. — Новосибирск, 1984. — С. 102–115.
- 16 Harris R. Dictionary of Travel, Tourism and Hospitality Terms / R. Harris, J. Howard. — Melbourne: Hospitality Press, 1996. — 511 p.

Ж.Т. Балмагамбетова, Г.К. Аюпова, А.Е. Кәрімбек

Кіріме сөздер орыс тіліндегі туризм терминологиясын байыту көзі ретінде

Мақалада тілдің сөздік қорын шетелдік лексикамен толықтыру мәселелері қарастырылған. Кіріме сөздер бір жағынан, тілдің сөздік қорын толықтыру көзі болса, екінші жағынан, көптеген білім салаларындағы терминологиялық жүйенің құрамдас бөлігі болып табылады. Орыс және ағылшын тілдеріндегі негізгі донор тілдері талданған. Кіріме сөздердің интралингвистикалық және экстралингвистикалық себептері мен факторлары анықталып, зерттелген. Ағылшын және орыс тілдерінің туризм саласының терминологиялық жүйесін талдау кезінде екі тілде де кіріме сөздерді үш топқа бөлуге болатыны көрсетілген: тікелей кіріме сөздер, калькалар (жанама кіріме сөздер) және гибриді жасалымдар. Орыс тіліндегі туризм терминологиясындағы шет тіліндегі бөгде сөздердің талдауы жүргізілді. Ғалымдардың классификациясына сүйене отырып, талданған бірліктердің корпусынан туризм саласының орыс терминологиясындағы шет тіліндегі бөгде сөздердің шағын топтары анықталды. Талдау қорытындысы көрсеткендей, туристік терминдік жүйесінің көптеген кіріме сөздері орыс тілі жүйесіне бейімделудің екі кезеңінен өтеді: қабылдаушы тілге «кіру» (фонетикалық және графикалық деңгей) және қабылданған терминнің қабылдаушы тілде нақты игерілуі (семантикалық деңгей).

Кілт сөздер: кіріме сөздер, бөгде сөздер, калька, терминология, термин жүйе.

Ж.Т. Балмагамбетова, Г.К. Аюпова, А.Е. Кәрімбек

Займствование как способ обогащения терминологии туризма в русском языке

В статье рассмотрены проблемы пополнения словарного запаса иностранной лексикой. Займствования, с одной стороны, являются источником пополнения словарного запаса языка, а с другой — они являются неотъемлемой частью системы терминологии во многих областях знаний. Проанализированы основные языки-доноры в русском и английском языках. Выявлены и проанализированы внутрилингвистические и экстралингвистические причины, факторы займствований. Анализ терминосистемы сферы туризма английского и русского языков показал, что в обоих языках займствования можно разделить на три класса: собственно займствования (прямые займствования), кальки (непрямые займствования) и гибридные образования. Проведен анализ иноязычных вкраплений в терминологию туризма в русском языке. Основываясь на классификации ученых, из корпуса анализируемых единиц были выделены подгруппы иноязычных вкраплений в русской терминологии сферы туризма. Результаты анализа показали, что большинство займствований терминосистемы сферы туризма проходят два этапа адаптации к русской языковой системе: «вхождение» в принимающий язык (фонетический и графический уровни) и собственно освоение заимствуемого термина принимающим языком (семантический уровень).

Ключевые слова: займствование, вкрапление, калька, терминология, терминосистема, фонетический, графический и семантический уровни.

References

- 1 Haugen, E. (1972). Protsess zaimstvovaniia [Borrowing process]. *Novoe v lingvistike — New in linguistics*, 6, 344–382 [in Russian].
- 2 Birzhakova, M.B., & Nikiforova, V.I. (Eds.). (2006). *Bolshoi glossarii terminov mezhdunarodnogo turizma*. Saint Petersburg: Publishing house «Gerda» [in Russian].
- 3 Krysin, L.P. Inoiazychnye slova v sovremennoi zhizni [Foreign words in modern life]. *Russkii yazyk kontsa XX stoletii (1985–1995) — Russian language of the end of the XX century (1985–1995)*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 4 Beaver, A.A. (2005). *Dictionary of Travel and Tourism Terminology*. Second edition. Oxon: CABI Publishing.
- 5 Leontiev, A.A. (1966). Inoiazychnye vkrapieniia v russkuiu rech [Foreign blotches in Russian speech]. *Voprosy kul'tury rechi — Questions of the culture of speech*, 7, 62–67 [in Russian].
- 6 Listrova, Yu.T. (1979). Inosistemnye yazykovye vkrapieniia v russkoi khudozhestvennoi literature XIX veka [Foreign-system linguistic inclusions in Russian fiction of the 19th century]. Voronezh: Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 7 Sait www.ayurtour.ru [Site www.ayurtour.ru]. Retrieved from <https://www.ayurtour.ru> [in Russian].
- 8 Sait actravel.ru [Site actravel.ru]. Retrieved from <http://actravel.ru> [in Russian].
- 9 Sait tengritravel.kz [Site tengritravel.kz]. Retrieved from <https://tengritravel.kz> [in Russian].
- 10 Zorin, I.V., & Kvartalnov, V.A. (2003). *Entsiklopediia turizma: Spravochnik [Encyclopedia of Tourism: Handbook]*. Moscow: Finansy i statistika [in Russian].
- 11 Chernobrovina, P.S. (2020). Kontseptsiiia all inclusive kak sistema servisa privlecheniia klientov [The all inclusive concept as a customer acquisition service system]. *Vestnik Assotsiatsii vuzov turizma i servisa — Bulletin of Universities for Tourism and Service Association*. Vol/2–2. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiiya-all-inclusive-kak-sistema-servisa-privlecheniya-klientov> [in Russian].
- 12 Izergina, I.A. (1980). Sinonimiiia v sovremennoi angliiskoi terminologii elektroniki [Synonymy in modern English terminology of electronics]. *Extended abstract of candidate's thesis* [in Russian].
- 13 Sorokin, Yu.S. (1965). Razvitie slovarnogo sostava russkogo literaturnogo yazyka v 30–90-e gody XIX veka [The development of the vocabulary of the Russian literary language in the 30–90s of the XIX century]. Leningrad: Uchpedgiz [in Russian].
- 14 Kantor, D.R. (1968). *Teoriia rechevoi deiatelnosti [Theory of speech activity]*. Moscow [in Russian].
- 15 Ilina, L.A. (1984). Metodologicheskie problemy issledovaniia protsessa leksicheskogo zaimstvovaniia [Methodological problems of studying the process of lexical borrowing]. *Leksika i frazeologiya narodov Sibiri — Vocabulary and phraseology of the peoples of Siberia*. Novosibirsk [in Russian].
- 16 Harris, R., & Howard, J. (1996). *Dictionary of Travel, Tourism and Hospitality Terms*. Melbourne: Hospitality Press, 511.

Ш.А. Хамитова^{1*}, А.С. Адилова¹, З.С. Тайшыбай²¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан;²М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан
(E-mail: shaizat85@mail.ru, adilova2010@mail.ru, ztajshyбай@nku.edu.kz)

Ағылшын тіліндегі түркі кірме сөздерінің қолданылуы

Ағылшын тіліндегі түркі кірме сөздерінің бейімделуінің маңызды көрсеткіштерінің бірі оларды ағылшын тілінің түрлі (түсіндірме, этимологиялық, фразеологиялық) сөздіктерінде саралау, сондай-ақ оларды әртүрлі көркем шығармаларда пайдалану. Тілдік байланыстар лингвистикалық, мәдени және тарихи факторлардың өзара әрекеттестігінде байқалады және мәдениетаралық коммуникацияның маңызды процесі болып табылады. Тіл механизмі ретінде түрлі тілдерде белсенді қолданылатын түркі лексикалық элементтері ерекше назар аударуды талап етеді. Әртүрлі тілдерді салыстыру кірме сөздердің тілдің әмбебап фактісі екенін көрсетеді, оның тілдік мәні олардың әртүрлі тілдер жүйесіне кіруінің абсолюттік немесе салыстырмалы хронологиясын анықтауға мүмкіндік береді. Реципиент тілінің лексика-семантикалық жүйесімен тығыз байланысты түркі тілдері ену жолдары мен бейімделу дәрежесін көрсете отырып, ағылшын және басқа тілдердің тілдік бірліктерінің корпусын кеңейтеді. Бұл ретте тілдің лексикалық және фонетикалық әлеуетінің заңдылықтары есте сақталады. Түркі кірме сөздеріне тек түркі сөздері ғана емес, сонымен қатар араб және моңғол, парсы, татар, өзбек, қазақ тілдеріндегі лексикалық элементтер кіреді.

Кілт сөздер: түрік кірме сөздері мен сөз тіркестерінің семантикалық категориялары, тюркизмдер, ассимиляция, шығыс сөздері, кірме сөздер процесі, әлемнің мәдени бейнесі, ағылшын тілінің сөздіктері.

Kipicne

Тарихи, ғылыми деректерге қарасақ, тек бір ғана ұлттың сөздерінен құралған бір де бір таза тіл жоқ екені байқалады. Түрлі объективті себептерге байланысты тіл сол жаратылған қалпында сақталып қалмайды, ол үнемі дамып, заман, қолданыс талабына сай азды-көпті өзгерістен тыс қала алмайды. Бұл қазіргі кезде плюрицентрлік тілдердің қатарында қарастырылатын ағылшын тіліне де жат емес [1].

Ағылшын тілі бүгінде әлемдегі ең бай және кең тараған тілдердің бірі болып саналады. Зерттеуші әрі аудармашы Ү. Кеңесбаеваның айтуынша, АҚШ-тың “Global Language Monitor” лингвистикалық компаниясының 2006 жылдың сәуір айындағы есебі бойынша, ағылшын тілінде 988 968 сөз бар екені анықталған. Британ аралдарына қоныстанушылар өздерімен бірге тілдерін де ала келіп, кетерде көп сөздерін қалдырып кетіп отырған. Ағылшын тілінің сөздік қорының молаюына әлемнің 1000-нан аса тілі үлес қосқан. Осы және соңғы зерттеулерге қарағанда, заманауи ағылшын тілі лексикасының 29%-ын көне латыннан, тағы бір 29%-ын француз тілінен, 26%-ын герман тілдес топтан, 6%-ын грек тілінен және қалған 10%-ын өзге де тілдерден енген сөздер құрайды екен. Ағылшын тілінің лексиконындағы осы он пайыздың ішінде әлемдегі көп халықтың сөзі бар.

Ағылшын тілінде қилы заманда, түрлі көлемде, сан алуан жағдайда енген кірме сөздердің арасында түркі сөздері де кездесетіні де белгілі. Ағылшын тілінің лексикалық қорында түркі кірме сөздері қайдан жүр деп таң қалуға себеп бар, өйткені Англия түркі тілді мемлекеттермен көрші емес, діндері де, тілдері де бір-біріне мүлде алыс.

Белгілі бір мәселені шешу үшін зерттелетін материалды зерттеудің бірқатар әдістері қолданылады. Зерттеу материалы әр түрлі лексикалық дерек көздерінен алынған. Мақаланы жазу барысында әр жылдардағы ағылшын, орыс фразеологиялық сөздіктерді салыстыра қолданылады.

XVI ғ. бастап Англия мен Түркия арасында, сондай-ақ Түркия мен Ресей арасында тікелей байланыстар орнаған сәттен бастап, ағылшын тілінде түркі тілдерінен жаңа тікелей кірме сөздер пайда болды.

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: shaizat85@mail.ru

XIX ғасырда түрік кірме сөздері, негізінен, әртекті саяхатшылардың, дипломаттар мен көпестердің еңбектері, этнографиялық және тарихи еңбектер арқылы да, баспасөз арқылы да еніп кетті. Ғалымдардың айтуынша, XIX ғасырда түрік елінде өз тілдеріндегі 37 газетпен қатар, шет ел тілінде бірнеше газет шығып тұрды, нақтырақ айтсақ, 1847 жылы Стамбулда екі ағылшын тілді газет — «The Levant Herald» және «The Levant Times», француз тілінде жеті, немісше газеттер болды [2: 20].

Ирак Биккининнің ғаламтордағы танымал tatarica.narod.ru сайтында жарияланған мәліметіне сүйенсек, ағылшын тілінде қазіргі таңда 400-ден астам түркізмдер бар екен. Мұның 55%-ның этнографиялық негізі болса, 26%-ы қоғамдық-саяси лексикаға, ал 19%-ы табиғи құбылыстарға тиесілі. Әдетте «ағылшынданған» түркі сөздері көбіне мұсылман халықтарының өмірін сипаттайтын арнайы әдебиеттерде, тарихи және этнографиялық еңбектерде қолданылады. Этнолексика, әдетте, ғылыми әдебиетте жұмсалады.

Түркі сөздерінің ағылшын тіліне енуінің әр түрлі жолдары бар. Мысалға алатын болсақ, «turkey» ['tʒ:rkɪ] — түйетауық сөзі. Бұл құс алғашында Солтүстік Америкада осылай атала бастады, себебі оны Англияға Солтүстік Африканың саудагерлері әкелді, ал бұл аймақты Осман империясы, яғни түркілер басқарды. Бір қызығы, Францияда күрке-тауық «dinde» деп аталады, бұл «Үндістаннан» деген мағынаны береді. Сол кезде Колумб жаңа құрлықты емес, Үндістанға жаңа жолды ашты деп ойлады, сондықтан француздар құсты «Үндістаннан» деп атады. Португалияда оны «регу» деп атайды.

Түркі халықтарының бәріне ортақ сөздің бірі «bosh» (бос) сөзі. Ағылшын тіліне енген бұл кірме сөздің ағылшын қолданысындағы мағынасы «empty talk, nonsense» (бос әңгіме, нонсенс, бейсауат) дегенді көрсетеді. Бұл сөзді ең алғаш британ дипломаты, жазушы Джеймс Джастинг Мориер 1834 жылы өз романында пайдаланған екен. Жалпылай алғанда, тек Джеймс Мориер ғана емес, ағылшынның Кристофер Марло, Шекспир, Байрон, Скотт сынды қаламгерлері өз туындыларында түркі сөздерін жиі пайдаланғандар санатынан.

Көптеген түркі сөздері ағылшын тіліне басқа тілдер арқылы, көбінесе француз тілі арқылы кірді, мәселен, kiosk, kumiss, masgame сөздері. Сондай-ақ албан, неміс, латын, испан, итальян, венгр және серб-хорват тілдері түркі сөздерінің ағылшын тіліне енуі үшін аралық тілдер болды.

Сонымен қатар, түркі тектес бірнеше сөз орыс және поляк сияқты шығыс еуропа тілдері арқылы ағылшын сөздігіне енген [3].

Әдістер мен материалдар

Ағылшын тіліндегі түркі кірме сөздерінің көпшілігі экзотикалық немесе этнографиялық коннотациялы лексика. Олардың ағылшын тілінде баламасы жоқ, туынды сөздермен синонимдік қатынастары көмескі және тұтастай алғанда, фаунаны, флораны, тұрмысты, адамгершілікті, саяси және қоғамдық өмірді, түркі өңірлерінің әкімшілік-аумақтық құрылымын сипаттау үшін пайдаланылады. Бірақ бірқатар түркі сөздері әлі де жиі қолданылатын лексиканың бір бөлігі болып саналады. Кейбір түркі сөздері өз этимологиясына қатысы жоқ жаңа мағыналарға ие болды.

Ағылшын тілінің ең танымал «A Dictionary of English Etymology» сөздігіндегі түркі кірме сөздері келесілер: badian, beech, irbis, mammoth, sable, taiga, turkey, sabot – бадиян, шамшат ағашы, барыс, мамонт, семсер, тайга, түйетауық, кесу. Бұл топта dashkesanite, turanite — дашкесанит, туранит сияқты минералдар атауын да айтуға болады. Біршама игерілген қоғамдық-саяси кірме сөздер: bashi–bazouk [bəʃibʊ'zʊk] — баскесер, қарақшы; begum — берім; effendi — әпенді; cossack — казак; horde — орда; janissary — жаңа шерік (*Османлы сұлтанының жеке әскерлерін және оққағарларын құраған топтар*); khan — хан, lackey — малай, mameluke — (ортағасырлық Мысырдағы түркі және кавказ халықтары өкілдерінен шыққан жауынгер-құлдар); pasha — уәзір; saber — семсер; uhlan — ұлан.

Этнографизмдер арасында ағылшын лексикасының ажырамас бөлігі болып кеткен сөздер де бар: khavyar–caviar–уылдырық, coach–kotsche – “to tutor, give private instruction to, prepare (someone) for an exam or a contest” is from 1849” жаттықтырушы, kocsi – “large kind of four-wheeled, covered carriage is from 1550s” – жабық күйме [4].

Ағылшын тілі этимологиялық сөздігінде ағылшын тіліне казак, қырғыз, әзірбайжан, татар, өзбек сияқты түркі тілдес халықтармен тікелей қарым-қатынас арқылы ауысқан сөздер де жоқ емес. Ағылшын тіліне тікелей енген казак сөзі ретінде «ogalman» лексемасын мысал ретінде келтіруге әбден болады. Бүгінде ағылшын дереккөздерінің көбінде, тіпті, әлемдік онлайн-ресурс

уикипедияның өзінде оралман сөзі қазақ жеріне көшіп келген қандастарымызға қатысты жиі айтылып жүр.

Тюркизмдер ағылшын тіліне бірнеше тілден кейін келген жағдайда, ең соңғысы француз тілі болды. Бұған тарихи, саяси оқиғалар себеп болды. Француздардың түркілермен тікелей байланыстары крест жорықтары дәуірінде (XI–XIII ғасыр), сондай-ақ Осман империясының (XIV–XVI ғасыр) күшеюі кезінде орнаған, яғни көптеген француздар, испандықтар мен итальяндықтар түрік сұлтанының қызметінде болған. Осман империясының өмір сүруі мен байлығына таңданыс Еуропада түркофилдік құбылысын тудырады, бұл көптеген еуропалық тілдердің, соның ішінде ағылшын тілінің лексикалық құрамына әсер етпей қоймағаны сөзсіз: *caviar* (1560), *turban* (1561), *odalisque* (1681) және т.б. сияқты сөздер болуы мүмкін.

Орта Азияда болған саяхатшылар (Антони Дженкинсон, Томас Аткинсон), дипломаттар мен саудагерлер өз күнделіктері мен есептерінде түркі сөздерін қолданған: *taiga* (1888): *Taiga – of Mongolian origin; Cossack – (1598) from Kaz. kozak, from Turk. quazzaq “adventurer, guerilla, nomad”*).

Ағылшын тілінде этимологиясы жаңсақ көрсетіліп жүрген тағы бір лексикалық бірлік — *Sabot* крест жорықтары дәуірінен енген кірме сөздер қатарында. *Sabot* және оның *saboteur*, *sabotage* туындылары француз тілінен алынған деп саналады, ал оған (француз тіліне) *Sabot* сөзі түрік тілінің делдалдығымен араб тілінен енген. Шын мәнінде, араб және ескі француз тілдеріне бұл сөз Таяу Шығыста тұрған түрік–сарацин тілінен алынған.

Түркі сөзі чобот (чабата, сабат, сабат, шабат) етістігінен шыққан — «кесу» және бастапқыда «ағаштың тұтас бөлігінен кесілген (шабылған) аяқ киім» дегенді білдірген. Кейін ол әртүрлі ағаш аяқ киім атауын, оның ішінде өрілген аяқ киім дегенді білдіре бастады. Ағаш аяқ киімнің көптеген түрлері пайда болғаннан кейін бұл сөз түрлі түркі тілдерінде аяқ киімнің әр қилысын атай бастады. Қазіргі татар тілінде чобот, чабатта сөзі «лапоть» дегенді білдіреді.

Ескі француз тіліне бұл сөз бастапқы мағынада алынған — «ағаштың тұтас бөлігінен шабылған аяқ киім» — *sabot*. Дәл осы мағынада бұл сөз түрлі фонетикалық өзгерістерге түсіп, басқа да еуропалық тілдерге енген.

«Чеботы» деген орыс атауының да этимоны — түркі «чабат» сөзі. Испан тіліне бұл сөз Испаниядағы Араб халифаттары кезінде өмір сүрген түркі тайпаларының тілінен енген.

Ағылшын тілінде, *sabot*, *saboteur*, *sabotage* сөздерінен шыққан әртүрлі тюркизмдер бар. Бұл сөздер: *chabouk* (*chabuk*, *chawbuk*) — «beach, ұзын қылшықты»; *chibouk* — «шұбар, түтікше»; *saber* (*sabre*) — «кылшықты»; *sjambok* — мүйізтұмсықтың терісінен жасалған қамшы. «Чабу» етістігінен шыққан туынды сөздер ағылшын тіліне француз, неміс, Оңтүстік Африка, малай және үнді тілдері арқылы кірді. Барлық осы тюркизмдерде чабу етістігінің семантикасы — «рубить, хлестать» [4] сақталған.

Нәтижелер және оларды талқылау

Көптеген тюркизмдер ағылшын тіліне араб, парсы және үнді тілдері арқылы келді. Поляк тілі арқылы ағылшын тілінде *hetman*, *horde*, *uhlan* [5] сөздері қолданыла бастады.

Мысырдағы және Сириядағы алғашқы түріктер түркімендердің оғыз тайпалары болған. Мысырда 1517 жылы түркі–османдардың Мамлют мемлекетін жаулауына дейін Алтын Орда заманындағы татар тіліне өте жақын қыпшақ–оғыз тіліндегі әдебиеті жақсы тарады. Қыпшақтар араб әдебиетіне, Египеттегі араб тілінің лексикасы мен грамматикасына қатты ықпал етті. Парсы тілі түркі тілдерінің әсіресе лексика бөлігіне қатты әсер етті. X–XVI ғасырларда Иран, Орта Азия және Үндістан аумағындағы түрлі этникалық топтар құраған және көп тілді мемлекеттерде ғылым мен дін тілі араб тілі, әдебиет тілі және кеңсе тілі парсы тілі болған тілдік жағдай қалыптасты, ал шахтар мен сұлтандардың сарайлары мен әскерде негізінен түркі тілі қолданылған [6: 226].

Орыс тілі арқылы ағылшын тіліне 60–тан астам тюркизмдер енді: *astrakhan*, *ataman*, *hurrah*, *kefir*, *koumiss*, *irbis*, *shashlik* және т.б.

Венгр тілінен неміс және француз тілдерінің делдалдығы арқылы ағылшын тіліне *coach*, *haiduk*, *kivasz*, *vampire* сияқты тюркизмдер келді [6].

1558–59 жылдары ағылшындар Иран арқылы Үндістанға шығу үшін тек Мәскеу арқылы ғана Еділ сауда жолын пайдалануға тырысады. 1558 жылы ағылшын коммерсанты Антони Дженкинсон Ричард және Роберт Джонсон және IV Иванның грамоталарымен жабдықталған татар–толмачпен Волга бойымен төмен қарай аттанады. Олар Қазан, Астрахань, Маңғышлақ түбегінде, Баку, Бұқара және Самарқандта болды. Дженкинсоннан кейін Поволжьеде ағылшын саяхатшылары көп болды.

1601 жылы сэр Антони Шерли көмекшісі Уильям Париспен Каспий теңізіне саяхат жасады. 1625 жылы ол осы саяхаттан өз әсерлерін жариялайды [7].

1858 жылы Қазақстанда болған Томас Аткинсонның саяхаты туралы жолжазбасы жарық көрді. Саяхатшылар, дипломаттар мен саудагерлерден басқа XIX ғасырда Орта Азияға ағылшын барлаушылары да келді. XX ғасырдың басында Қазақстан аумағындағы барлық мыс, полиметалл, көмір кендері ағылшын капиталистерінің қолында болды. Поволжье, Закавказье, Орта Азия және Сібірде болғандардың күнделіктері, есептері, хаттары еуропалықтарды оларға бұрын белгісіз және ағылшын тілінде баламасы жоқ, жергілікті халықтарға тән ұғымдар мен олардың ұлттық болмыстарын бейнелейтін түркізмдермен таныстырды: *astracan, aul, batman, carbuse, jougara, pul, saigak, toman, turquoise* («асыл тас» мағынасында).

XIX ғасырға дейін ағылшын тіліне енген түркізмдердің көпшілігі қолданыстан шықты. Қалған сөздер, негізінен, түркі аймағының флорасы, фаунасы, тұрмысы, ғұрпы, қоғамдық-саяси өмірі мен әкімшілік-аумақтық құрылымы сипатталғанда қолданылады.

Алайда, жалпы қолданыс жиілігі жоғары көптеген түркі кірме сөздері бар. Кейбір түркізмдер, мысалы, *bosh, caviare, coach, horde, jackal, kiosk* және т.б. этимондарға тән емес жаңа мәндерде жұмсалады.

Түркі жалқы есімдері Attila, Gengis Khan, Baber, Tamerlane антропонимдері ғылыми, көркем мәтіндерде қолданылады, алайда Аттилаға қатысты жағымсыз коннотация айқын – Attila – the Scourge of God (Құдайдың кеселі). Сол сияқты *hun, saracen, Tartar, Turk* этнонимдері пайда болды. Бұзық, қыңыр ұл баланы ағылшындар «young Tartar» – «татарчонок» десе, «күшті қарсыласпен кездесу» «to catch a Tartar», яғни «нарваться на татарина» сөз тіркесімен сипатталады.

Ағылшын тіліне түркілер арқылы енген танымал сөздің тағы бірі – «koumiss» (қымыз). Оксфорд сөздігі ол жайында: «a fermented liquor prepared from mare's milk, used as a drink and medicine by Asian nomads» (Бие сүтінен ашытылған ішімдік. Азиялық көшпелілер қолданатын емдік қасиеті бар сусын) дейді. Ал, ағылшынша түркітестес «ага» (аға) сөзіне мынадай анықтама беріледі: «In Muslim countries, especially under the Ottoman Empire a military commander or official» (Мұсылман елдерінде, әсіресе, Осман империясында әскери басшы немесе лауазым иесі). Этимология сөздігінде «Шығыс Түркістанда аға ағайындылардың үлкені» деген анықтама келтірілген.

Википедия сөздігінен түркі сөздерінің баламасыз қолданыстағы сөздерінің өзгеріссіз ағылшын тілінде қолданылатынын көруге болады. Мысалға алатын болсақ, «мереке» сөзінің мағынасы этимологиялық сөздікте былайша аударылған:

Bayram is the Turkic word (Originally from Middle Persian *paḏrām*) for a nationally-celebrated festival or holiday, applicable to both national (i.e. secular) and religious celebrations. In accordance with this dual applicability, the method with which one determines the yearly timing of Bayrams is different for national and religious days.

Likely owing to the enduring Ottoman Turkish influence in the Balkans and parts of South-Eastern Europe, many non-Turkish peoples like Bosniaks, Albanian Muslims, Muslims from the Northern Caucasus, Azerbaijan, Crimea and other Turkic peoples, have similarly adopted the use of the word “Bayram”, using the term “Greater Bairam”.

Байрам – ұлттық мерекелер (яғни зайырлы), сондай-ақ діни мерекелерге қолданылатын түркі сөзі.

Балкандар мен Оңтүстік-Шығыс Еуропаның кейбір бөліктерінде ұзақ мерзімді осман-түрік ықпалына болғанына байланысты босниялықтар, Албан мұсылмандары, сондай-ақ Солтүстік Кавказдың, Әзірбайжанның, Қырымның және басқа да түркі халықтарының көптеген мұсылман халықтары, «үлкен Байрам» сөзін пайдаланады [5].

Қорытынды

Тілдегі кірме сөздерді зерттеу лингвистикалық талдау басқа ғылымдар да үлкен қызығушылық тудырады. Осы салаға қатысты таза лингвистикалық мәселелер лексиканың «тазалығы» мәселелерімен байланысты және көптеген еңбектерде елдер мен халықтар арасындағы мәдени және әлеуметтік-экономикалық байланыстар проблемаларымен қатар көрінеді. Тарихшылар, филологтар, қоғам қайраткерлері, жазушылар, сыншылар әрқашан белгілі бір тілге шетелдік лексиканың ену процестеріне және оны одан әрі кеңейту мен қолдануға қызығушылық танытты, белгілі бір сөздерді қабылдау немесе қабылдамау туралы көзқарастарын білдірді, және көбінесе бұл мәлімдемелер мен дәлелдер лингвистикалық саладан асып түсіп, идеология, саясат, әлеуметтану және тағы басқа салаларда да талқыланып жүр.

Бұл жерде кірме сөздер ұғымы әртүрлі элементтердің бір тілден екінші тілге ауысу процесін көрсететінін атап өткен жөн. Әр түрлі элементтер тілдер құрылымының әртүрлі деңгейлерінің бірліктері ретінде түсініледі – фонология, морфология, синтаксис, лексика және семантика [7: 50].

Осылайша, әртүрлі мәдениеттермен қарым-қатынас нәтижесінде ағылшын тіліне енген түркі сөздері оны осы мәдениетке ие емес жаңа ұғымдармен байытып қана қоймай, морфологиялық және фонетикалық өзгерістерге ұшырап, бұрынғы бейнесін жоғалтып, ағылшын лексикасының ажырамас бөлігіне айналғаны байқалады [8: 146].

Әр түрлі тілдердің қатар өмір сүруі кірме сөздердің тілдің әмбебап фактісі екенін көрсетеді, оның лингвистикалық мәні абсолютті немесе салыстырмалы хронологияны анықтауға және олардың әртүрлі тілдер жүйесіне енуін анықтауға мүмкіндік береді және ағылшын тілімен қоса басқа тілдердің тілдік бірліктерінің корпусын кеңейтеді. Бұл тілдің лексикалық және фонетикалық әлеуетінің заңдылықтарын ескереді. Түркі халықтарының британдықтармен байланысының қарқындылығы және ағылшын тіліндегі өзара калька көрінісі бірнеше тақырыптық топтардың болуымен сипатталатын белгілі бір мәдени-тарихи жағдайларда түркізмдердің пайда болуына ықпал етеді [9].

Қорыта келе, әртүрлі мәдениеттердің қарым-қатынастары нәтижесінде ағылшын тіліне енген түркі кірме сөздері тек оны осы мәдениетте жоқ жаңа ұғымдармен байытып қана қоймай, морфологиялық және фонетикалық өзгерістерге ұшырап, өзінің бұрынғы бейнесін жоғалтқаны және ағылшын тілі вокабулярының ажырамас бөлшегіне айналғаны байқалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Баскаков Н.А. Тюркизмы в восточнославянских языках: сб. ст. / Н.А. Баскаков. — М.: Наука, 1974. — 300 с.
- 2 Esma Fatima Bilgin, Ayşe Berrin Yanikoğlu Yeşilyurt. Large vocabulary recognition for online Turkish handwriting with sublexical units. / Esma Fatima Bilgin, Ayşe Berrin Yanikoğlu Yeşilyurt. // Turkish Journal of Electrical Engineering & Computer Sciences, Faculty of Engineering and Natural Sciences. — İstanbul: Sabancı University, 2018. — P. 20–29.
- 3 Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке / Е.Н. Шипова. — Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1976. — 444 с.
- 4 Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка / Н.Н. Амосова. — М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1956. — 220 с.
- 5 Onions C.T. (Ed.). (2004). Oxford Dictionary of English Etymology: / C.T. Onions (Ed.). Oxford University Press, 2004. — 1042 pp.
- 6 Биккинин Ирек. Тюркизмы в английском языке [Электронный ресурс] / Ирек Биккинин // Татарская газета. — 1998. — № 15. Режим доступа: <https://tatarica.narod.ru/>.
- 7 Юлдашева С.А. Влияние заимствований на лексику языка / С.А. Юлдашева // Молодой ученый. — 2016. — № 12. — С. 49–58.
- 8 Гаджиева Н.З. Тюркские языки / Н.З. Гаджиева // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 527–529.
- 9 Адилова А.С. Қазақ медиатекстерінің вербалды құрылымы туралы халықаралық ғылыми-теориялық конференциясы. / А.С. Адилова. — Алматы, 2018. — Б. 311–316.

Ш.А. Хамитова, А.С. Адилова, З.С. Тайшыбай

Употребление тюркских заимствованных слов в английском языке

Статья посвящена комплексному исследованию важнейших показателей адаптации тюркских заимствований в английском языке — их выделению в различных словарях английского языка (толковом, этимологическом, фразеологическом), а также их использованию в различных художественных произведениях. Языковые контакты проявляются во взаимодействии лингвистических, культурных и исторических факторов и представляют собой важнейший процесс межкультурной коммуникации. Особого внимания требуют тюркские лексические элементы, активно используемые в различных языках как языковой механизм. Сравнение разных языков показывает, что заимствование является универсальным фактом языка, языковая сущность которого позволяет определить абсолютную или относительную хронологию их вхождения в систему разных языков. Тюркизмы, тесно связанные с лексико-семантической системой языка-реципиента, расширяют корпус языковых единиц английского и других языков, указывая пути проникновения и степень адаптации. При этом учитываются закономерности лексического и фонетического потенциала языка. Тюркские заимствования включают в себя не только тюркские слова, но и лексические элементы арабского и монгольского, персидского, татарского, узбекского, казахского происхождения, которые проникли в

английский язык через многие тюркские языки и нашли отражение в английских лексикографических источниках. Тюркизм, таким образом, относится к словам, включенным в английский язык из тюркских языков или через тюркские языки, независимо от источника взаимного родства, т. е. к словам, имеющим тюркский этап в своей истории.

Ключевые слова: семантические категории тюркского заимствования, тюркизмы, ассимиляция, восточные слова, процесс заимствования, культурная картина мира, словари английского языка.

Sh.A. Khamitova, A.S. Adilova, Z.S. Taishybay

Usage of Turkic words in English language

The article is devoted to the most important indicators of the alteration of Turkic borrowing in English is their allocation in different dictionaries of English (explanatory, etymological, phraseological), as well as their use in different works of fiction. Linguistic contacts manifest themselves in the interaction of linguistic, cultural and historical factors and represent an essential process in intercultural communication. Turkic lexical elements, actively used in various languages as a language mechanism, require special attention. A comparison of different languages shows that borrowing is a universal fact of language, the linguistic essence of which allows determining the absolute or relative chronology of their entry into the system of different languages. Turkisms closely related to the lexico-semantic system of the recipient language expands the body of language units of English and other languages, indicating the paths of penetration and the degree of adaptation. This considers the patterns of lexical and phonetic potential of the language. Turkic borrowing includes not only Turkic words but also lexical elements of Arabic and Mongolian, Persian, Tatar, Uzbek, Kazakh origin, which have penetrated English through many Turkic languages and have been reflected in English lexicographic sources. Turkism thus refers to words included in English from Turkic languages or through Turkic speeches regardless of the source of the mutual relationship, i.e. words having a Turkic stage in their history.

Keywords: semantic categories of Turkic borrowing, Turkisms, assimilation, oriental words, borrowing process, cultural picture of the world, English language dictionaries.

References

- 1 Baskakov, N.A. (1974). *Tiurkizmy v vostochnoslavianskikh yazykakh: sbornik statei [Turkisms in East Slavic languages: Collection of articles]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Esma Fatıma Bilgin, Ayşe Berrin Yanikoğlu Yeşilyurt. (2018). Large vocabulary recognition for online Turkish handwriting with sublexical units. *Turkish Journal of Electrical Engineering & Computer Sciences, Faculty of Engineering and Natural Sciences*, 20–29. İstanbul: Sabancı University.
- 3 Shipova, E.N. (1976). *Slovar tiurkizmov v russkom yazyke [Dictionary of Turkisms in Russian language]*. Alma-ata: Izdatel'stvo «Nauka» Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 4 Amosova, N.N. (1956). *Yetimologicheskie osnovy slovarnogo sostava sovremennogo angliiskogo yazyka [Etymological basis of vocabulary of modern English language]*. Moscow: Izdatel'stvo literatury na inostrannykh yazykakh [in Russian].
- 5 Onions, C.T. (Ed.). (2004). *Oxford Dictionary of English Etymology*: Oxford University Press, 1042.
- 6 Bikkinin, Irek. (1998). *Tiurkizmy v angliiskom yazyke [Turkisms in English language]*. *Tatarskaia gazeta — Tatar newspaper*, 15. Retrieved from <http://tatarica.narod.ru/> [in Russian].
- 7 Yuldasheva, S.A. (2016). *Vliianie zaimstvovaniia na leksiku yazyka [The influence of borrowings on the vocabulary of the language]*. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 12, 49–58 [in Russian].
- 8 Gadzhieva, N.Z. (1990). *Tiurkskie yazyki [Turkic languages]*. *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar — Linguistic Encyclopedic Dictionary*. Moscow [in Russian].
- 9 Adilova, A.S. (2018). *Qazaq mediateksterinin verbaldy qurylymy turaly khalyqaralyq gylimi-teoriialyq konferentsiiasy [International scientific-theoretical conference on the verbal structure of Kazakh media texts]*. Almaty [in Kazakh].

А.А. Баймырза, А.М. Фазылжанова*, А.Д. Серікбаева, А.Б. Пиязбаева, Қ.Қ. Дүйсенов

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: ainur.baimurzina@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz,
a.serikbayeva@tilbilimi.kz, aqmaral.piyazbay@tilbilimi.kz, quwat.duysen@tilbilimi.kz)

Жаңа әліпби мен емле ережелерін енгізудегі қауіптер

Мақалада жаңа әліпби мен емле ережелерін енгізудегі қауіптер мәселесі талданған. Аталмыш қауіптерді анықтау бойынша жүргізілген эмпирикалық зерттеу барысы толық сипатталған. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде авторлар тарапынан болжалды қауіп түрлері, олардың түсіндірмесі және қауіптерді еңсеру жолдары ұсынылған. Зерттеу гипотезасын растаған негізгі қауіптермен (психологиялық, ақпараттық, техникалық және тілдік) қатар анықталған екі қауіптің (интеллектуалдық, тілдік трансмиссияның бұзылуы) сипаттамасы және оларды басқару бойынша шешімдер ұсынылған. Авторлар мақала тақырыбы төңірегіндегі жазылған еңбектерге шолу жасаған. Сонымен қатар, талқылау бөлімінде зерттеу қорытындысы басқа ғалымдардың тұжырымдарымен салыстырылған. Мақала «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеуінің бір міндеті аясында орындалды. Мақаланың мақсаты — аталмыш зерттеу барысында анықталған жаңа әліпби мен емле ережелерін енгізудегі қауіптерді ғылыми көпшілік назарына ұсыну.

Кілт сөздер: жазу реформасы, әліпби ауыстыру, латыннегізді әліпби, негізгі қауіптер, қосалқы қауіптер.

Kipicne

Жаңа әліпбиге көшуге негізделген тілтанымдық реформаның қоғамды қамту ауқымы кең, бұл — жалпыхалықтық реформа. Себебі тілдің жазба коммуникациядағы қызметін осы тілде сөйлейтін барлық тілдік ұжым мүшелері қолданады, сонымен бірге тілдің жазбаша формасы оның мемлекеттік мәртебесін жүзеге асырудағы аса маңызды арна болып табылады. Осыларды ескере отырып, реформаның сәтті жүзеге асырылуы үшін қоғамның барлық әлеуметтік–мәдени топтарына түсінікті насихат, тартымды саясат жүргізілуі керек деп санаймыз.

«Қазақ жазуын латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру қазақстандық қоғамның әлеуметтік, саяси және мәдени өмірдегі күрделі әрі бірқалыпты емес, оның әртүрлі жіктерінде қарама–қайшы реакциялар тудыратын үрдіс болатынын жоққа шығаруға болмайды. Осыған қарамастан, бұл үрдістің Қазақстанның орта және ұзақ мерзімдік болашақ дамуында позитивті мәні болатындығы еш күмән тудырмайды» [1: 228]. Сол себепті, түрлі әлеуметтік топтар арасындағы қарама–қайшы реакциялар, пікірлер, ұстанымдарды анықтап, солардың әсерінен туындайтын қауіптердің алдын алу маңызды.

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық–нысаналы зерттеуінің (ЖТН — OR11465483) бір міндеті жаңа ұлттық әліпбиге көшу реформасын әлеуметтік–тілтанымдық тұрғыда зерттеуге арналады. Осыған орай, жаңа ұлттық әліпбиге көшу реформасы әлеуметтік тілтанымдық тұрғыда екі бағытта қарастырылды: 1) латынграфикалы ұлттық әліпби негізінде қазақ тіліндегі коммуникация сапасы мен тиімділігін және тіл өміршеңдігін қамтамасыз ететін параметрлерді анықтау үшін зерттеу материалдары жинақталып, өңделді және сұрыпталды; 2) жаңа әліпби мен емле ережелерін енгізудің тиімді жолдарын, тетіктерін анықтау бойынша әлеуметтік тілтанымдық зерттеу жүргізілді.

Зерттеудің алғышарты ретінде төмендегі сұрақтар әлеуметтік–тілтанымдық тұрғыда қарастырылып, талқыланды:

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: anar.fazylzhan@tilbilimi.kz

- Жаңа әліпби мен емле ережелерін енгізудегі әлеуметтік–лингвистикалық проблемалар қандай? Және оларды шешу жолдары қандай?
- Жаңа әліпби мен емле ережелерін енгізудің тиімді жолдарын анықтау үшін әлеуметтік лингвистика тұрғысынан қандай зерттеулер жүргізуіміз керек?
- Жаңа әліпби мен емле ережелерін енгізудің тиімді жолдарын анықтау үшін жүргізілетін әлеуметтік–лингвистикалық сауалнама/сұхбат сұрақтары қандай болуы тиіс?

Осы сұрақтарды көтеріп, талқылай отырып, расымен латыннегізді әліпбиге көшу барысында түрлі әлеуметтік–тілтанымдық проблемалардың туындайтынын анық байқадық. Соның ішінде, жаңа әліпбиге көшу кезеңінде әлеуметтік тілтаным мамандарының басты мақсаты — түрлі қауіптерді анықтап, олардың алдын алу іс-шаралары бойынша ұсыныс айту екені анықталды.

Әдеби сипаттама

Жаңа әліпби мен емле ережелерін енгізудегі негізгі қауіптер контент–талдау барысында анықталып отыр. Бұл қауіптер жазу реформасымен қатар, тілдің өміршендігіне тікелей қатысты. Осы орайда, жалпы тіл өміршендігіне қауіп төндіретін жағдаяттар туралы айтып өту керек деп есептейміз.

Әлеуметтік–лингвистикалық терминдер сөздігінде «тіл өміршендігі» терминіне мынадай анықтама берілген: «Тілдің өміршендігі (ағылш. vitality) — тілдің өмір сүруге, дамуға қабілеттілігі, тілдің тұрақтылығы, «тірі қалуға» ұмтылысының жоғарылығы» [2: 298–299]. Және тілдің бұл қасиеті бірнеше параметр бойынша анықталады: әлеуметтік–саяси параметр, әлеуметтік–демографиялық параметр, лингвистикалық параметр, әлеуметтік–функционалдық параметр, ұлттық–мәдени параметр. Түйіндеп айтқанда, тіл өміршендігі қалыпты болып, оған ешқандай қауіп төнбеуі үшін аталмыш параметрлер тұрақты түрде нығая беруі тиіс. Ол үшін тілдің мәртебесі заңмен белгіленіп, оның дамуына, корпустық базасының ауқымды болуына қатысты мемлекеттік бағдарламалар аясында шаралар жүргізілуі тиіс; сол тілде сөйлеушілердің саны табиғи түрде артып отыруы тиіс; сол тілдің өзіндік тұрақты әдеби нормасы болуы тиіс және бұл норма оқу бағдарламасына тиімді түрде ендірілуі тиіс; сол тіл қоғам өмірінің барлық салаларында (білім беру, медицина, заң шығару, қызмет көрсету, т.б) кеңінен қолданылуы тиіс; сол тілде ұлттық құндылықтар кино, дін, өнер т.б арқылы таратылып, насихатталуы тиіс. Сонда ғана тілдің өміршендігіне қауіп төнбейді. Сонда ғана сол тілдің жазуына реформа жүргізу қауіптері болмайды немесе қауіп деңгейі төмен болады.

Аталған параметрлерді саралап, өз еңбегінде толыққанды түсіндірме берген З. Ахметжанова әлеуметтік–функционалдық межеге ерекше назар аударады [3]. «Мы хотели бы остановиться на четырех сферах: управление, СМИ, наука, образование, которые, на наш взгляд, в совокупности определяют динамику развития языка» деп, тілдің дамуын осы салалар бойынша қарқындатуды ұсынады. Бұқаралық ақпарат құралдарының идеологиялық маңызын, ықпалын ғалым ерекше атап өтеді. Біз де өз зерттеуімізде осы салаға мән беріп, оған қоғамдық пікірді қалыптастырушы және қоғамдық пікірдің жинақ қоры ретінде қарадық. Осылайша жазу реформасына қатысты халық пікірін жинақтап, контент талдау жасауда БАҚ материалдарына жүгіндік.

Қазақ тілінің *әлеуметтік–саяси, әлеуметтік–демографиялық, тілтанымдық, әлеуметтік–функционалдық, ұлттық–мәдени параметрлері бойынша қазіргі ахуалының сипаттамасын А. Фазылжанованың «Қазақ жазуын жаңғыртудың әлеуметтік тілтанымдық негіздері: тілдік жағдаят және тәуекелдерді басқару» атты монографиясынан [4] да табуға болады. А. Фазылжанова тіл өміршендігінің негізгі параметрлері бойынша тілді дамытуға қатысты өзекті мәселелерді көтеріп, өз ұсыныстарын берді. Мысалы, әлеуметтік–саяси параметр аясында «Мемлекеттік тіл туралы заңның қажеттілігін» ерекше атап көрсетті. Лингвистикалық параметр бойынша ресми тілдік ортадағы мәтіндерге мемлекеттік тілдің базалық нормаларына сәйкестігі жөнінен жаппай мониторинг жүргізуді ұсынды және бұл шараның білім беру саласы органдары тарапынан қолдау таппай, тоқтап қалу қаупі бар екенін де айтып өтті. Осы лингвистикалық параметрге қатысты «Өзге тілдің әсеріне қарсы тұру иммунитеті» тармағы бойынша А. Фазылжанова халықтың кез келген ұғымды ана тілінде атауына кедергі келтірмей, қайта керісінше, ұлттық тілде сәтті жасалған аударма, балама терминдерді насихаттау шараларын жүзеге асырудың тиімділігін алға тартады. Және де шеттілдік сөздерді игеріп жазу тетіктерін қайта қалпына келтірген жаңа емле ережелерін насихаттап, жұртшылыққа түсіндіріп, қолданысқа енгізу*

кажеттігін айтады. Ғалым бұл шаралардың бірыңғай ұлттық жазудың қалыптасуына әкелетініне сенім білдірді.

Бірыңғай ұлттық жазу ұлттық бірегейлікті нығайта түсетіні анық. «Қазақ жазуының латын графикасына көшуі қазақ халқының ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда принципті түрде ерекше мәнге ие. Бірқатар әлем ұлттарының, соның ішінде Түркия елінің іс-тәжірибелері, жазудың ауысуы біртұтас ұлттық бірегейліктің алмасуында шешуші қадамдарының бірі екенін көрсетеді» [1: 228]. Сол себепті әліпби ауыстырудың мәнін халыққа жеткізу өте маңызды. Өйткені, контент-талдау барысында анықталғандай, түрлі әлеуметтік топтардың санасында ақпараттық қауіп бар. Бұл реформаның ұлттық бірегейлікті нығайтудағы орны былай тұрсын, латыннегізді әліпбиге ауысу үдерісін «латын тіліне» көшу деп ойлап жүргендер бар екені анықталды. Бұл ақпараттың толыққанды, жеткілікті түрде қоғамға жеткізілмеуі салдарынан туып отыр.

Зерттеу әдістері мен нәтижелері

Әліпби ауыстыру сияқты ауқымды жазу реформасын жүргізбес бұрын қауіптерді анықтау бойынша стратегиялық жұмыстар орындалуы тиіс. Бұл жұмыстардың бастамасы ретінде әлеуметтік-тілтанымдық аспектіде зерттеу жүргізілді. Зерттеуіміздің мақсаты — жаңа әліпби мен емле ережелерін енгізудің қауіптерін анықтау. Мақсатқа жету үшін бірнеше міндеттер белгіленді:

1. қоғамның жаңа әліпбиді қабылдауына, оған деген көзқарасына бақылау жүргізу, қауіптерге катысты гипотеза құру;
2. латыннегізді жаңа әліпбиге көшу тақырыбын кеңінен талқылаған интернет-порталдарды анықтап, материалдарымен танысу;
3. латыннегізді жаңа әліпбиге көшу мәселесін сауатты, көпшілікке түсінікті етіп талдап, ұсынған интернет-порталдардың мақалаларын іріктеп алу;
4. интернет-порталдардан іріктелген мақалалардың пікірлерін жинақтау;
5. жинақталған пікірлерге контент-талдау жасау;
6. контент-талдауға әлеуметтік-тілтанымдық тұрғыда қорытынды жасау.

Осы міндеттерді орындау үшін қолданылған негізгі әдістер — бақылау, материал жинау, талдау, контент-талдау.

Зерттеу кезеңдері міндеттер бойынша анықталды. Осылайша зерттеу жұмысы 6 кезеңнен тұрды.

Бірінші кезеңде көпшіліктің жазу реформасына деген көзқарасына бақылау жүргізілді. Бақылау осы мәселенің түрлі әлеуметтік желілерде, танымдық бағдарламаларда, халық арасында талқылануына бағытталды. Бақылау нәтижесінде әліпби ауыстырудың болжалды қауіптері (қоғам жазу реформасына психологиялық тұрғыда толық дайын емес, ақпараттық тұрғыда мәселеден жеткілікті хабардар емес, басқа да қауіптер болуы мүмкін) анықталды. Анықталған қауіптерге негізделген ғылыми гипотеза құрылды. Гипотеза: жаңа әліпбиді тиімді енгізуді тежейтін бірнеше қауіп бар: психологиялық, тілдік, ақпараттық және техникалық.

Құрылған гипотезаның дұрыс-бұрыстығын тексеру үшін зерттеу жұмысының екінші кезеңінде латынграфикалы жаңа әліпбиге ауысу тақырыбын кеңінен талқылаған, көпшіліктің қызығушылығын оятқан интернет-портал мақалалары жинақталды.

Үшінші кезеңде жинақталған интернет-портал мақалаларына талдау жұмысы жүргізілді. Көпшіліктің назарын көбірек аудартқан сауатты, тартымды мақалалар іріктеліп алынды. Олар — Tengrinews, Azattyq медиа-порталдарының мақалалары.

Төртінші кезеңде іріктелген интернет-портал мақалаларына жазылған пікірлер жинақталды. Барлығы Tengrinews [5], Azattyq [6] медиа-порталдарының мақалаларынан 105 пікір (ақпан-маусым айлары, 2021) жинақталды.

Бесінші кезеңде жинақталған пікірлерге контент-талдау жасалды: пікірлер мазмұны жағынан бірнеше топқа бөлініп, пікірлердің өзегі анықталды. Сол өзегі болып тұрған негізгі пікір қауіптің түрін айқындады. Мысалы: «төл дыбыстарды жоғалтып аламыз, и, у әріптерінің таңбалауда шатастым, ә таңбасы кирилде қалса, шеттілдік сөздерді қалай жазамыз?» пікірлері тілдік қауіп негізін құраса, «латын тілі не керек, әліпби ауыстырудан не пайда? жаңа әліпбидің артықшылықтары бар ма?» пікірлері ақпараттық қауіпті түзеді, «латын әліпбиін үйрену қиын болады, қоғамда одан да өзекті проблемалар жетерлік, жазуда қиналатын болдық, халықты одан әрі сауатсыз еті үшін жасалып жатқан әрекет» пікірлері психологиялық қауіпке жатқызылса, «жазуда

қоғамның қолы латынға жаттықпаған, пернетақта қандай болады, төл әріптерді пернетақтадан табу қиындайды» сынды пікірлер уақыт өте келе шешілетін техникалық қауіпке жатқызылды. Контент-талдау барысында гипотеза расталды.

Алтыншы кезең пікірлерге жүргізілген контент-талдауға әлеуметтік-тілтанымдық тұрғыда қорытынды берілді. Қорытынды бойынша контент-талдау зерттеу гипотезасын растады, яғни, жазу реформасының бірнеше негізгі қауіптері бар. Олар — психологиялық, ақпараттық, тілдік және техникалық қауіптер. Оған қоса, жазу реформасының тағы бір негізгі қауіп түрі — интеллектуалдық қауіп және қосалқы — тілдік трансмиссияның бұзылу қаупі анықталды.

Нәтижелердің талқылануы

Әлеуметтік тілтанымдық зерттеу барысында белгілі болғандай, жаңа әліпби мен емле ережелерін енгізудің тиімді жолдары, ең алдымен, түрлі қауіптерді анықтап, солардың алдын алудан басталатыны анықталды.

А. Фазылжанова жазу реформасын жүргізуде орын алуы мүмкін кедергі-қиындықтарды тәуекел деп белгілеп, [4] өз монографиясында сол тәуекелдерді анықтап, оларды басқару шешімдерін ұсынды: «Ағымдағы тілдік ахуал талданымы бойынша анықталған қазақ тілінің әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-демографиялық, тілтанымдық, әлеуметтік-функционалдық, ұлттық-мәдени параметрлері бойынша анықталған өзекті мәселелерін тиімді шешу үшін 2020–2024 жылдарға арналған бағдарламада мынадай негізгі бағыттар бойынша атқарылатын іс-шаралар жүйесі қамтылуы тиіс:

1. Латынграфикалы жаңа әліпби негізінде қазақ тілін жаңғырту;
2. Мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту, тіл мәдениетін арттыру;
3. Мемлекеттік тілді насихаттау және оның қоғамдық беделін көтеру;
4. Қазақстан азаматтарының тілдік капиталын дамыту.

Зерттеу барысында А. Фазылжанованың ұсыныстары басшылыққа алынды. Ұсыныстарға қарап, болжалды тілдік қауіптер тізімі жасалды және контент-талдауда қолданылды.

Зерттеу барысында тілдік қауіппен қатар, келесідей негізгі қауіптер анықталып, типтерге бөлінді. Лингвистикалық бақылау барысында анықталып, гипотезада ұсынылған 4 қауіп расталды:

1. Психологиялық қауіп;
2. Ақпараттық қауіп;
3. Техникалық қауіп;
4. Тілдік қауіп.

Және контент-талдау нәтижесін саралап, басқа зерттеулермен салыстырып, тұжырымдау барысында тағы екі қауіп анықталды: бір негізгі — интеллектуалдық қауіп және тілдік қауіпке қосалқы — тілдік трансмиссияның бұзылуы.

Бірінші негізгі қауіп түрлеріне тоқталайық:

– Психологиялық: қоғамның кейбір өкілдері жаңа дүние болғандықтан латыннегізді ұлттық әліпбиге күдікпен, қорқынышпен қарайды, оны қабылдаудан бас тартады;

– Ақпараттық: қоғамның кейбір өкілдері латын графикасына емес, латын тіліне көшеміз деп ойлайды, ұлттық әліпбидің артықшылықтары және кемшіліктерінен бейхабар;

– Техникалық: пернетақтада бар таңбаларды қолданғандықтан ағылшын латын әліпбиіне негіздеп жазу үрдісі байқалады, жазуда қоғамның қолы үйренбеген;

– Тілдік: төл дыбыстар, ономастикалық атаулар, дифтонгтар, кірме сөздердің таңбалануына қатысты сұрақтар тілді менсінбеушілікке, тілдік бірегейліктің бұзылуына себепші болуы мүмкін.

Анықталған төрт негізгі қауіптің тілдік ортаға қарай — қазақтілді және орыстілді ортада таралуына қарай талдадық. Нәтижесінде қазақтілді ортадағы басым қауіп — тілдік және ақпараттық, ал орыстілді ортадағы басым қауіп — психологиялық екені, екі әлеуметтік топқа ортақ қауіптер — техникалық қауіп екені белгілі болды (сурет 1). Жазу реформасы қауіптерін алдын алу жұмыстары кезінде тілдік ортаға қарай ерекшеленіп таралуын ескеру істі жеңілдетеді деп есептейміз. Сондықтан тілдік параметрге қарай бөлінген екі әлеуметтік топтағы қауіптердің таралуына мән берген жөн.

Сурет 1. Қазақтілділер мен орыстілділер ортасындағы қауіптер

Контент–талдау нәтижесін тұжырымдау барысында анықталған интеллектуалдық қауіп негізгі төрт қауіптің салдары болып табылады. Өйткені, психологиялық қауіптің ықпалынан шыға алмай, одан әрі тілдік мәселелермен басы қатқан, жаңа әліпбидің мәнін жете түсінбеген, техникалық қауіп үшін жазу реформасына үрейлене қарап отырған қоғам ұзақ уақыт осы жағдаятта қалатын болса, интеллектуалдық қауіп зардабын шегеді. Интеллектуалдық қауіп зардабы дегеніміз — қоғамдық сананың жаңа дүниені жедел қабылдай алмай, ұлттың жаппай сауатсыздыққа ұшырауы. Сондықтан бұл бұл үлкен қауіптің алдын алу үшін аталған негізгі қауіптердің алдын алып, мүмкіндігінше болдырмау шараларын жүргізген жөн. Және барлық қауіптер жиынтығының салдары болып табылатын интеллектуалдық қауіпті болдырмау үшін жаңа әліпби мен емле ережелерін бекітіп, неғұрлым тезірек халыққа ұсыну қажет.

Контент–талдау нәтижесін өзге зерттеулермен салыстыра отырып, талдау барысында анықталған тілдік қауіпке қосалқы қауіп — тілдік трансмиссияның бұзылуы, яғни ұрпақтар арасындағы тілдік байлыныстың әлсіреп үзілуі. Тіл мен мәдениет ұрпақтар жалғастығы арқылы жүріп отыратын үдеріс. «Смена поколений в каждом обществе происходит как одна из изначальных и естественных предпосылок его существования, при этом сами поколения — относительно самостоятельные образования — обеспечивают непрерывную передачу (трансмиссию) языка и культуры как по вертикали от предшествующих поколений к следующим» [7: 6]. Кирил әліпбиімен оқып–жазып үйреніп қалған аға буын өкілдері мен ағылшын тілінің ықпалының, өзге де сыртқы факторлардың әсерінен латын әліпбиіне тез бейімделіп келе жатқан жас ұрпақ арасында түсініспеушілік орнауы мүмкін. Ал бұл өз кезегінде ұлттық бірегейлікке, ұлт тұтастығына кері әсерін тигізуі мүмкін. «Непрерывность и преемственность смены поколений, как правило, осложняется происходящими в обществе социальными, культурными, информационными и иными потрясениями, зарождением и развитием контркультуры, утратой традиционных культурных ценностей, столкновением проверенных временем и новых — более агрессивных и эффективных — способов и средств передачи и хранения информации, массовыми языковыми сдвигами, кризисом идентичностей, обострением конфликтов отцов и детей (так называемых разрывов связи поколений)». Монография авторларының пікірінше, осындай жағдаяттар ұрпақтардың рухани және идеялық тұтастығының әлсіреуіне алып келеді және тілге қарым-қатынас, тіл таңдау, мәдени таптауындардың қалыптасуы мәселелеріне қатысты ұрпақтардың көзқарастары әртараптанып кетеді.

Сол себепті, маңыздылығын ескере отырып, тілдік қауіптің құрамына кіретін қосалқы қауіп ретінде осы тілдік трансмиссияның бұзылуын қарастырып отырмыз.

Енді зерттеу гипотезасының негізін құраушы қауіптерді еңсеру жолдарына тоқталайық.

Психологиялық қауіпті еңсеру жолдары:

– Бұл қауіптің бар екенін, болуының заңды екенін (қоғам да, ғалымдар, тіл реформасының мамандары да) мойындау керек. Жаңа дүниеге адам, жалпы қоғам күдікпен, қорқынышпен,

сенімсіздікпен қарайды, қоғамның кейбір өкілдері мүлдем қабылдай алмайды. Психология, әлеуметтанудағы «терістеу (denial), ксенофобия» терминдері осының дәлелі;

– Жазу реформасына қоғамның психикасын дайындау қажет. Жаңа нәрсенің жаңа, қажет, пайдалы екенін және одан келетін пайда мен қауіптерді түсінгенде ғана адам оны қабылдай алады (психологиялық тұжырым — З.Фрейд).

Психологиялық қауіпті еңсеру жолдары ақпараттық қауіппен күресу тәсілдерімен астарласып жатыр.

Ақпараттық қауіпті еңсеру жолдары:

– Жаңа әліпбиге көшу қажеттілігін түсіндіретін сапалы ақпарат тарату;

– Жаңа әліпбидің артықшылықтарын түсіндіретін әлеуметтік роликтер түсіру, БАҚ арқылы тарату;

– Әліпбидің атауындағы латыннегізді, латынграфикалы деген терминдерді азайтып, «ұлттық әліпби», «жаңа қазақ әліпбиі». Мысалы: Түркия әліпбиінің атауы — Yeni Türk Alfabesi. Ал латыннегізді, латынграфикалы деген терминдер тек ғылыми ортада қолданылғаны дұрыс;

– Түрлі әлеуметтік топтарға латынграфикалы әліпбиге көшкенде қол жеткізетін мүмкіндіктері мен кездесетін қиындықтарын топ ерекшелігін (жасы, жынысы, мамандығы, ұлты т.б.) ескере отырып түсіндіру керек.

Техникалық қауіпті еңсеру жолдары:

– Латыннегізді қазақ әліпбиінің пернетақтасын насихаттау жұмыстарын жүргізу;

– Жаңа пернетақтаны жүктеп алу, қолдану бойынша түсіндірме жұмыстарын жүргізу;

– Latyngo, qazlatyp сияқты конвертерлерді қолдануды насихаттау;

– Андроид, IOS жүйелерінде латыннегізді қазақ әліпбиін қолдану бойынша түсіндірме жұмыстарын жүргізу.

Тілдік қауіпті еңсеру жолдары:

– Тілдік қауіптердің нақты мысалдарын анықтау үшін тілдің барлық құрылымдық қабаттары бойынша ғылыми зерттеулер жүргізу;

– Зерттеу қорытындыларына негізделген шараларды мемлекеттік деңгейде қатаң бақылай отырып жүйелі ұйымдастыру және жүргізу;

– Ресми түрде латын әліпбиін қабылдау және емле ережелерін қоғамға ұсыну;

– Жазу реформасының нормативтік базасын бекіту.

Бұл мақалада болжалды қауіптерге қатысты алғашқы ұсыныстар келтірілген. Келесі зерттеулер барысында бұл ұсыныстар ғылыми дәлелдермен толықтырылады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, жазу реформасы қоғамда түлі қарама-қайшы пікірлер мен толқулар тудыруы мүмкін үдеріс. Сондықтан аталмыш реформаның өнімді жүргізілуі үшін, жаңа әліпби мен емле ережелерін тиімді енгізуді ұйымдастыру үшін негізгі қауіптерді анықтап алған жөн. Осы орайда, өз зерттеуімізде біз де жазу реформасына және тіл өміршендігін сақтауға қатысты болжалды қауіптерді анықтауға тырыстық.

Зерттеуіміз өз мақсатына жетті. Құрылған гипотезаға сәйкес, зерттеудің эмпирикалық базасы жинақталып, кезең-кезеңімен өңделіп, контент-талдау жасалды. Контент-талдау барысында жаңа әліпби мен емле ережелерін енгізуде кедергі болатын, тілдің өміршендігіне кері әсерін тигізуі мүмкін деген қауіптер төрт негізгі қауіп: психологиялық, ақпараттық, техникалық және тілдік анықталды. Және контент-талдау нәтижелерін өзге ғалымдардың пікірлерімен салыстыра, толықтыра келе негізгі қауіптердің салдары болып табылатын тағы бір негізгі қауіп (интеллектуалдық) және бір қосалқы қауіп (тілдік трансмиссияның бұзылуы) анықталды. Анықталған қауіптердің алдын алу бойынша ұсыныстар да келтірілді. Болжалды қауіптердің алдын алып, оларды тиімді басқару бойынша стратегиялық жоспар керек. Келесі зерттеуіміз сол стратегиялық жоспар құруға арналады. Тілдік саясат, тілдік жоспарлау аясында осы зерттеуімізді жалғастырып, жазу реформасы қауіптерінің алдын алудың құқықтық-заңнамалық аспектілеріне тоқталатын боламыз.

Мақала ҚР БҒМ ҒК ОР11465483 «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы / жалпы ред. басқарған А.М. Фазылжанова. — Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. — 560 б.
- 2 Сүлейменова Э.Д. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі = Словарь социолингвистических терминов / Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Ж.С. Смағұлова, Д.Х. Ақанова. — Астана: Арман-ПВ, 2008. — 392 б.
- 3 Ахметжанова З.К. Язык в социальном, культурном и коммуникативном контекстах: моногр. / З.К. Ахметжанова. — Алматы: Изд-во «Елтаным», 2012. — 564 с.
- 4 Фазылжанова А.М. Қазақ жазуын жаңғыртудың әлеуметтік тілтанымдық негіздері: тілдік жағдаят және тәуекелдерді басқару: монография / А.М. Фазылжанова. — Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2020. — 128 б.
- 5 «Tengrinews» медиа-порталының сайты [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік режимі: <https://tengrinews.kz/> (Анықтама күні: 15.10.2021).
- 6 Azattyq медиа-порталының сайты [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік режимі: <https://www.azattyq.org/> (Анықтама күні: 15.10.2021).
- 7 Сулейменова Э.Д. Выбор языка и корреляция языковой трансмиссии: моногр. / Э.Д. Сулейменова, М. Акберди, Г. Койшыбаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2016. — 184 с.

А.А. Баймырза, А.М. Фазылжанова, А.Д. Серикбаева, А.Б. Пиязбаева, К.К. Дуйсенев

Риски при введении нового алфавита и правил правописания

В статье подробно описан ход проведенного эмпирического исследования по выявлению рисков при введении нового алфавита и правил правописания. В результате исследования авторами были предложены виды предполагаемых угроз, их объяснение и пути преодоления рисков. Кроме того, дана характеристика двух выявленных рисков (интеллектуальный риск, нарушение языковой передачи) наряду с основными рисками (психологическими, информационными, техническими и языковыми), и решения по их управлению, подтвердившие гипотезу исследования. Был представлен обзор работ, написанных по теме статьи. В разделе «Обсуждение, результаты исследования» были сопоставлены с выводами других ученых. Статья выполнена в рамках одной из задач программно-целевого исследования «Разработка серии обновленных нормативных словарей и академических изданий, обеспечивающих перевод государственного языка на латинографический национальный алфавит». Цель статьи — представить научному вниманию выявленные в ходе данного исследования риски введения нового алфавита и правил правописания.

Ключевые слова: реформа письменности, смена алфавита, латинографический алфавит, основные риски, второстепенные риски.

A.A. Baimyrza, A.M. Fazylzhanova, A.D. Serikbayeva, A.B. Piyazbayeva, Q.Q. Duisenov

Risks in introducing a new alphabet and spelling rules

The article analyzes the problem of risks during the introducing a new alphabet and spelling rules. The course of the empirical study to identify these risks is described. As a result of the study, the authors proposed the types of alleged threats, their explanation and ways to overcome the risks. The characteristics of the two identified risks (intellectual risk, impaired language transmission) along with the main risks (psychological, informational, technical and linguistic) and solutions for their management, which confirmed the research hypothesis, are proposed. An overview of the works written on the topic of the article is presented. The study results are compared with the findings of other scientists. The article is carried out within the framework of one of the objectives of the program-targeted research “Development of a series of updated normative dictionaries and academic publications providing translation of the state language into the Latin national alphabet”. The article aims to present to scientific attention the risks identified in this study of introducing a new alphabet and spelling rules.

Keywords: writing reform, alphabet change, Latin script alphabet, main risks, secondary risks.

References

- 1 Fazylzhanova, A.M. (Eds.). (2016). *Zhana ulttyq alipbi negizinde qazaq zhazuyn reformalau: teoriiasy men praktikasy* [Reform of the Kazakh script on the basis of the new national alphabet: theory and practice]. Almaty: “Qazaq tili” baspasy [in Kazakh].
- 2 Suleimenova, E.D., Shaimerdenova, N.Zh., Smagulova, Zh.S., & Aqanova, D.Kh. (2008). *Aleumettik linqvistika terminderinin sozdigi = Slovar sotsiolingvistikicheskikh terminov* [Dictionary of sociolinguistic terms]. Astana: Arman-PV [in Kazakh].

- 3 Akhmetzhanova, Z.K. (2012). *Yazyk v sotsialnom, kulturnom i kommunikativnom kontekstakh: monografiia [Language in social, cultural and communicative contexts]*. Almaty: Izdatelstvo «Eltanym» [in Russian].
- 4 Fazylzhanova, A.M. (2020). *Qazaq zhazuyn zhangyrtudyn aleumettik tiltanyndyq negizderi: tildik zhagdaiat zhane tauekelderdi basqaru: monografiia [Socio-linguistic bases of modernization of the Kazakh script: language situation and risk management]*. Almaty: Institute of Linguistics named after A. Baitursynov [in Kazakh].
- 5 «Tengrinews» media-portalynyn saity [Website of “Tengrinews” media portal]. *tengrinews.kz*. Retrieved from <https://tengrinews.kz/> [in Kazakh].
- 6 «Azattyq» media-portalynyn saity [Website of “Azattyq” media portal]. *azattyq.org*. Retrieved from <https://www.azattyq.org/> [in Kazakh].
- 7 Suleimenova, E.D., Akberdi, M., & Koishybayeva, G. (2016). *Vybor yazyka i korrelyatsiia yazykovoi transmissii [Language selection and correlation of language transmission]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].

Қ. Күдерінова^{1*}, Ж. Байтелиева², Ж. Дүйсебекова³¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан²Назарбаев университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан³Сулейман Демирель университеті, Алматы, Қазақстан

(e-mail: kuralai.kuderinova@gmail.com, zhbaiteliyeva@nu.edu.kz, zhainaguler@gmail.com)

Көптілді қазақ жастары және мемлекеттік тіл

Мақала қазіргі көп тілді білетін қазақ жастарының өз ана тілі — қазақ тілін қаншалықты қолданатынын анықтау мақсатында ұйымдастырылған сауалнама нәтижелерін талдау арқылы қазақ жастарының қазақ ауызша сөйлеу тіліне деген көзқарастарын анықтауды мақсат еткен. Осы мақсатқа жету үшін еліміздегі оқу тілі ағылшын тілінде жүргізілетін Назарбаев университеті мен Сулейман Демирель атындағы университет студенттерінен сауалнама алынды. Аталған екі жоғары оқу орнында оқитын қазақ жастарынан қазақ, орыс, ағылшын тілдерін қандай мақсатта, қандай деңгейде қолданатыны, қазақ тілінде жоғары деңгейде сөйлейтін қоғамдық тұлғалардың шаршысөздеріне көзқарастары қандай екенін және өз тілдерінің сапасын көтеруге деген ынта-ниеттерін анықтайтын сауалнама ұйымдастырылып, сауалнама нәтижесіне сандық және сапалық талдау жүргізілді. Сонымен қатар, осы сауалнама барысы мен нәтижесіне сипаттама беріліп, зерттеу қорытындысы түйінделген.

Кілт сөздер: сауалнама, қазақ тілі, ауызша тіл, шешендік сөз, мемлекеттік тіл.

Kipicne

Елімізде бірнеше тілді жетік білетін көптілді [1] жастарымыздың қатары көбейіп келеді. Бұл үдерістің жағымды да, жағымсыз әсері бар. Көп тіл қолданыла бастаған ортада әр тілдің мәртебесін, міндетін, қолданысын қадағалау да қиындай түседі. Сондықтан оны бақылайтын, бағыт көрсететін нақты мемлекеттік деңгейдегі бағдарлама, жобалар жұмыс істеуі керектігі анық.

Тұңғыш Президентіміз Н.Ә. Назарбаев Қазақстанда үш тілді (қазақ, орыс, ағылшын) қолдану, енгізу туралы 2007 жылғы «Тілдердің үш тұғырлығы» атты мәдени жобасын ұсынды [2]. Осылайша, елімізде қазақ тілі — мемлекеттік тіл, орыс тілі — ұлтаралық қарым-қатынас тілі және ағылшын тілі — әлемдік экономикаға, әлемдік қауымдастыққа кірігуімізге қызмет ететін тіл болып саналады.

Республикада тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын [3] жүзеге асыру үшін оқу тілі — қазақ, орыс тілдерімен бірге ағылшын тілі болатын және ағылшын тілі негізгі оқу тілі болатын бірнеше мекемелер бар.

Жалпы, елімізде 7 429 мектеп бар. Оқушы саны — 3,4 млн. Ал жоғары оқу орындар саны — 129. Ондағы студент саны — 605 798 [4]. Осы оқу орындарының оқу тілі қай тіл деген сауалға жауап алу үшін ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми сайтынан мынадай мәліметтерді алдық [5].

Қазақ тіліндегі мектеп саны: 3792, оқушылар саны: 1 458 433.

Орыс тіліндегі мектеп саны: 1305, оқушылар саны: 403 927.

Өзбек тіліндегі мектеп саны: 12, оқушылар саны: 8 333

Ұйғыр тіліндегі мектеп саны: 11, оқушылар саны: 6 223

Аралас мектеп саны: 2271, оның қазақ тілінде оқитын оқушылар саны: 724 735; орыс тілінде: 644 106; өзбек тілінде: 76 166; ұйғыр тілінде: 9 740; тәжік тілінде: 3 731; ағылшын тілінде: 853; француз тілінде: 10.

Басқа тілде: 4, оқушылар саны: 1 526. Бұлардың барлығы 2019 жылғы мәліметтер. Өкінішке қарай, еліміздің жоғары оқу орындарындағы оқу тіліне қатысты мұндай статистикалық мәліметтер бұл сайтта берілмеген. Сонымен қатар жоғарыдағы статистикалық мәліметтерді алу барысында оқушылардың ұлты сұралмағанын ескеру қажет.

Сонымен, қазіргі таңда қазақ мектептері мен жоғары оқу орындарында оқитын жастар саны көп болғанымен жастардың, әсіресе қала жастарының сөйлеу тілі негізінен орысша, өзара орыс

тілінде сөйлеседі немесе орыс тілін қосып, шұбарлап сөйлейді. Ал ауылда тұратын жастар көбіне орыс тілінде сөйлей алмайды. Қате жазады. Қазақ тілін біршама жақсы біледі. Бірақ жастардың көбі ауылдан қалаға оқуға не жұмыс іздеп келіп, тұрақтап қалады. Сөйтіп, олар да қала жастарының шұбарланған тілін үйрене бастайды. Сонымен, біз болашағынан үлкен үміт күтетін, елдің ертеңін сеніп тапсыратын, ел басқаратын жастардың мемлекеттік тілді қаншалықты құрметтейтіні және орфоэпиясында нендей үдерістер жүріп жатқанын байқау үшін мақсатты түрде Назарбаев университеті (НУ) мен Сулейман Демирель атындағы университетте (СДУ) оқитын студенттерді зерттеу нысанымызға алдық.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу жұмысы онлайн сауалнамаға негізделді. Алдымен Назарбаев университетінің этика комитетінен рұқсат алынды. Этика комитетінің талабына сәйкес, зерттеу тобының барлық мүшесі СІТІ курсынан өтті.

Сауалнама онлайн форматта Qualtrics платформасында алынды. Сауалнамаға НУ және СДУ университеттерінің бакалавриат студенттері тартылды. Себебі бұл университеттерде оқу тілі — ағылшын тілі болып есептеледі, сондықтан студенттер арасында түрлі тілдік контактінің көрінісін байқауға болады. Және осы университеттерді студенттердің қазақша сөйлеу тілінде байқалатын он және теріс үдерістердің тілдік, тілдік емес себептерін анықтауға айқын мысалдарды табуға болатын алаң деп санаймыз. Сауалнамаға тек университетте оқитын жастардың тартылу себебіне студенттердің сөйлеу тілінде қазақ шаршысөз мәдениетінің қалыптасу факторларының (макродеңгейдегі факторлар: сөйлеу тілінің стильдік бедері, идеология, БАҚ, өмір сүру салты, ауызша сөз мәдениетіне деген қажеттілік; микродеңгейдегі факторлар: субмәдениет, референтті топ, сөйлеу жағдаяты, білімі) барлығы көрініс табатындығын айтуға болады.

Сауалнамаға қатысқан студенттердің жалпы саны: 144. Жас ерекшелігі 18–25 жас аралығын қамтиды.

Сауалнаманың мақсаты — негізінен, білімді, таңдаулы көптілді жастар оқитын, Қазақстан республикасының таңдаулы оқу орындарының бірі НУ, СДУ студенттерінің қазақ ауызша тілін тұтыну мөлшерін, ниетін және ұсыныстарын білу, еліктейтін қазақтілді тұлғаларын анықтау, студенттердің шаршысөз тілін дамытудағы назар аударатын, басымдық беретін тұстарын болжау болды.

Сауалнама 18 сұрақтан тұрды. Студенттер сұрақтарға барынша шынайы жауап берді деп ойлаймыз. Өйткені сауалнама анонимді болды. Алдымен, қайда оқитыны сұралды. Бұл екі оқу орнын өзара салыстыру үшін қажет еді. Мәселеге ер бала мен қыз баланың жауап беруі мен көзқарасы маңызды болғандықтан, сауалнамада жынысы да сұралды. Жастардың қала не ауылда туып, өсуі, олардың қай тілді көп тұтынатындықтарын анықтауда маңызды фактор болғандықтан, бұл — сауалнамада сұралған келесі сұрақ болды. Жастардың еркін сөйлейтін тілі сұралды, оны білу мақсатында «қазақ, орыс, ағылшын және басқа» деген жауаптар ұсынылды. Сонымен қатар қазіргі таңда, оның үстіне пандемия уақытында әлеуметтік желілер барлық адамдардың көп уақыт өткізетін алаңына айналғандықтан жастардан әлеуметтік желілердегі жазатын, сөйлетін тілдері де сұралды.

Жазу мен сөйлеу өнімді сөйлеу әрекеттері болса, оқу мен тыңдау өнімсіз сөйлеу әрекеттеріне жатады [6]. Сондықтан жастардың қай тілдерде ақпаратты оқитыны және тыңдайтыны да сұралды.

Жастардың қазақ тілінің қазіргі жағдайына көзқарасын, қазақ тілінде сөйлейтін тұлғалардың сөзін қалай тыңдайтыны, олардың ішінде еліктейтін тұлғалары да сұралды. Жастардың ауызша қазақ тілін зерттеуде олардың қазақ тілін жақсартуға деген ниеті мен ұсыныстарын білу өте маңызды. Осыған орай, сауалнамада осындай мәліметтер де сұралды.

Сауалнамаға НУ-дан 105 бакалавриат студенті, СДУ-дан 39 бакалавриат студенті қатысты. Екі университеттен де қатысушылардың көп пайызын әйел жыныстылар алып отыр. НУ-да 105 студенттің 67-сі, СДУ-да 39 студенттің 29-ы әйел жыныстылар екені анықталды.

Келесі сұрақта студенттердің ауылдық не қалалық екендігі сұралды. Нәтижеде екі университет бойынша сауалнамаға көбі қалалық студенттер қатысқаны белгілі болды. Нақты айтсақ, НУ-дан 85, СДУ-дан 20 студент қалалық, ауылдық жерден келген студент НУ-да 12, СДУ-да 11. Ал ауданды

көрсеткендер саны НУ-да 6, СДУ-да 4 студент. Қалғандары «басқа» деген жауапты көрсетті. Олардың саны НУ-да 2, СДУ-да 4 студент.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Бұл бөлімде зерттеу нәтижелеріне сандық және сапалық талдау беріледі. Сандық нәтижелер мен сапалық қорытындылар әр санат бойынша дәйекті түрде ұсынылады.

«Қай тілде еркін сөйлейсіз?» деген сұраққа НУ студенттерінің 34,24 %-ы орыс тілін көрсеткен, ал 33,22 %-ы ағылшын тілін, 28,47 %-ы қазақ тілін, 4,07 %-ы басқа тілді көрсетіпті. СДУ студенттерінің ішінде қазақ және орыс тілінде еркін сөйлеймін деген студенттердің пайызы бірдей 31,19 %-ды көрсетсе, 25,69 %-ы ағылшын тілін, 11,93 %-ы басқа тілді көрсетіпті.

«Әлеуметтік желілерде көбіне қай тілде жазасыз немесе сөйлейсіз?» деген сұраққа НУ студенттерінің 74,29 %-ы орыс тілін, 13,33 %-ы қазақ тілін, ал 11,43 %-ы ағылшын тілі десе, 0,95 % –ы басқа тіл дегенді көрсетіпті. Осы сұраққа СДУ студенттерінің жауабы мынадай: қазақ және орыс тілін тең дәрежеде 46,15 % көрсетсе, 7,69 % студент ағылшын тілін белгілеген.

«Ақпараттық хабарларды көбіне қай тілде тыңдайсыз не оқисыз?» деген сауалға НУ студенттерінің 49,52 %-ы ақпаратты ағылшын–орыс тілінде тыңдайтындықтарын не оқитынын көрсетсе, 18,10 %-ы тек орыс тілінде, 17,14 %-ы қазақ–орыс тілінде тыңдап, оқитынын білдірді. Сонымен қатар 8,57 %-ы тек ағылшын тілі, 5,71 %-ы қазақ–ағылшын тілдерін көрсеткен. Респонденттердің 0,95 %-ы ғана тек қазақ тілінде ақпарат тыңдап не оқитынын көрсетті.

Сауалнама нәтижесінде СДУ студенттерінің көбі қазақ–орыс тілінде ақпарат алатыны анықталды, яғни, 33,33 %-ы. Ал 23,08 %-ы ағылшын–орыс тілінде оқып, тыңдаса, 17,95 %-ы орыс тілінде ғана ақпарат алады екен. Респонденттердің 15,38 %-ы тек қазақ тілінде ақпарат алса, 5,13 % –ы қазақ–ағылшын, 2,56 %-ы ағылшын тілін таңдаған.

«Қазақ тілінің қазіргі жағдайына қалай қарайсыз?» деген сауалға НУ студенттерінің арасында «Қалай көтерудің жолын қарастырайық» деген жауап 40 %-ды құрады, «Қазақ тілінің беделін көтеру керек» деген жауап 38,10 % болды. «Жаным ауырады» дегендер 10,48 % болса, «Маған бәрібір» деген жауап 9,52 %-ды көрсетті. Қалған 1,90 %-ы жауап бергісі келмейтінін көрсеткен.

Осы сұраққа СДУ университеті студенттерінің жауабына келсек, 52,63 %-ы «Қазақ тілінің беделін көтеру керек» деген жауапты көрсетіпті. 34,21 %-ы «Қалай көтерудің жолын қарастырайық» деген жауапты таңдаған. «Жаным ауырады» және «Жауап бергім келмейді» дегенді таңдағандар бірдей 5,26 %-ды көрсетті. Ал ең төменгі көрсеткішті 2,63 %-бен «Маған бәрібір» деген жауап алды.

«Қазақ тілінде жақсы сөйлейтіндерге қызығасыз ба?» деген сұраққа НУ студенттерінің 68,57 %-ы қызығамын десе, 16,19 %-ы «мән бермеппін» деп, 13,33 %-ы «қызықпаймын» деген жауапты таңдаған. 1,90 %-ы жауап бергісі келмеген.

Осы сұраққа СДУ студенттерінің 73,68 %-ы қызығамын десе, «мән бермеппін» және «қызықпаймын» деген жауапты таңдағандары пайызы бірдей 4 %-ды көрсетті. «Жауап бергім келмейді» дегендер 2 %-ды құрады. «Жақсы сөйлейтіндер жоқ сияқты» деген жауапты екі университеттен де ешкім таңдамаған.

«Қазақ тіліңізді одан ары жақсартқыңыз келе ме?» деген сұраққа НУ студенттерінің 44,76 %-ы «Жақсы сөйлеймін» деген жауапты таңдаса, 37,14 %-ы «Жақсарту үшін не істеуім керек екенін білмеймін» дегенді таңдаған. Студенттердің 7,62 % «қажет емес деп ойлаймын» дегенді көрсеткен, ал жауап бергісі келмегендер 6,67 % құрайды. «Осы жетеді» деген жауапты таңдағандардың көрсеткіші 3,81 % болды.

Енді СДУ студенттерінің жауабына келсек, көбі «жақсы сөйлеймін» дегенді жауапты таңдап, 68,42 %-ды құрады. Ал «Жақсарту үшін не істеуім керек екенін білмеймін» деген студенттер 21,05 %-ды алды. «Осы жетеді» және «қажет емес деп ойлаймын» деген категориядағылар 5,26 %-ды көрсетті.

«Қазақ тілінде сөйлеп жатқан тұлғалардың сөзін ұйып тыңдайсыз ба?» сауалына НУ студенттерінің жауабы мынадай көрсеткіштерді берді: 65,71 % «соңына дейін тыңдаймын», 12,38 % «жауап бергім келмейді», 10,48 % «тыңдағым келеді, бірақ көбін түсінбеймін», 6,67 % «шыдамым жетпейді», 4,76 % «жақсы сөйлейтіндерді кездестірмедім».

Осы сұраққа СДУ студенттерінің жауабы былай: 64,86 % «соңына дейін тыңдаймын»; «шыдамым жетпейді» мен «жауап бергім келмейді» дегендер бірдей 13,51 %; 5,41 % «жақсы сөйлейтіндерді кездестірмедім» десе, 2,71 % «тыңдағым келеді, бірақ көбін түсінбеймін» депті.

«Сізге қазіргі қазақша сөйлейтіндердің сөзінен не ұнамайды? Сізге ұнамайтындар бірнеше болса, әрқайсысының тұсын белгілеңіз» деген сұраққа екі университет студенттерінің берген жауаптары мынадай:

НУ студенттері арасында «Шұбалаңқы сөйлейді» дегенді таңдағандар 26,78 %, «Қате сөйлейді» деген жауапты таңдаушылар 21,86 % болды. Одан кейін «Түсініксіз сөйлейді» жауабын таңдағандар көп екен, олар 16,94 % құрады. «Тағы басқа» жауабын 13,11 % көрсетті, «Ұзақ сөйлейді» деушілер 10,93 %, «Логикасы жоқ» дегендер 10,38 % құрады.

СДУ студенттері арасында «Қате сөйлейді» деген жауапты таңдаушылар 27,78 % болып, ең жоғары көрсеткішті берді. «Шұбалаңқы сөйлейді» дегенді таңдағандар 26,39 % болды. Одан кейін «Ұзақ сөйлейді» деушілер 13,89 %, «Түсініксіз сөйлейді» жауабын таңдағандар 13,88 % екен. «Тағы басқа» жауабын 11,11 % көрсетті, «Логикасы жоқ» дегендер 6,94 % құрады.

«Сіз еліктейтін қоғамдық тұлғалар, «жұлдыздар» бар ма? Егер болса, олардың аты-жөнін жазуыңызды өтінеміз» деген сұраққа берілген НУ студенттерінің жауаптары:

«Жоқ» дегендер саны — он төрт студент.

«Ешкімге еліктемеймін» деушілер — үш студент. Қалған студенттер өздері еліктейтін тұлғалардың аттарын жазған. Берілген тұлғалар мен жұлдыздардың ішінде көп студент еліктейтін тұлға не жұлдыз есімін таба алмады. Ең көбі төрт студент қазіргі уақытта әлемге танымал бола бастаған әнші Димаш Құдайбергенді атапты. Одан кейін екі студент бизнесмен Марғұлан Сейсенбаевты жазған.

Осы сұраққа СДУ студенттерінің жауабы: «Жоқ» дегендер саны төрт студент. «Ешкімге еліктемеймін» деп бір студент жауап берген. Қалған студенттердің еліктейтін тұлғаларының есімін берген. Бұл университетте де үш студент Димаш Құдайбергенге еліктейтінін көрсетіпті.

«Саясаткерлер, қоғам қайраткерлері, өнер адамдарының арасынан сіз үшін қазақ тілі үлгі болатын тұлғалар бар ма? Егер болса, олардың аты-жөнін жазуыңызды өтінеміз» деген сұраққа берілген жауаптарда НУ студенттерінің арасында «Жоқ» дегендер саны он студент, СДУ-дан бір студент осы жауапты таңдаған. Үлгі болатын тұлғаларына мынадай есімдерді жазған: әнші Димаш Құдайбергеновті — 5 студент, президент Қасым-Жомарт Тоқаевты — 3 студент, ақын Мұхтар Шахановты — 2, журналист Тимур Балымбетовті — 2, бизнесмен Марғұлан Сейсенбайды — 2, «91тобын» — 2 студент көрсеткен.

СДУ студенттері көрсеткен тұлғалар: ақын Мұхтар Шахановты — 3 студент, саясаткер Бекболат Тілеуханды — 3 студент, әнші Қарақат Әбділдинаны — 2 студент көрсетіпті. Қалған тұлғалар бір-бірден аталған. Олар — журналистер, әншілер, бизнесмендер, жазушылар, т.б.

«Ол тұлғалардың сөзі несімен ұнайды?» сұрағына НУ студенттерінің жауабы мынадай болды:

«Анық, нақты сөйлейді» деген жауапты таңдағандар 24,87 % құраса, келесі орынды 20,30 %-бен «Таза қазақ тілінде сөйлейді» деген жауап алды. Дауыс тоны жақсы деушілер 14,72 %, «шешен сөйлейді» дегенді таңдағандар 13,20 %-ды құрады. Интонациясы ұнайды дегендер 11,17 %. «Басқа» дегенді көрсеткендер 9,14 % болса, ұзақ сөйлеп жалықтырмайды дегендер 6,60 %-ны құрады.

Осы сауалға СДУ студенттерінің арасында ең көп пайызды «Анық, нақты сөйлейді» деген жауап 26,09 %-бен алды. Келесі орынды 17,39 %-бен «Таза қазақ тілінде сөйлейді» деген жауап алды. Интонациясы ұнайды дегендер 16,30 %-ды құраса, «шешен сөйлейді» дегенді таңдағандар 14,13 %— құрады. «Дауыс тоны жақсы» жауабын таңдағандар пайызы 13,04 %, ұзақ сөйлеп жалықтырмайды деушілер 8,70 %, «басқа» жауабын таңдаушылар 4,35 %-ын құрады.

«Өз ортаңызда үлгі сөзге ие адам бар ма?» деген сауалға НУ студенттерінің 62,14 %-ы «бар» десе, 27,18 %-ы «жоқ» деген жауапты таңдаған. Ал 10,68 % «жауап бергім келмейді» деген.

СДУ студенттерінің 88,89 % «бар» десе, 5,56 % «жоқ» деген жауапты таңдаған. 5,56 % «жауап бергім келмейді» депті.

«Қазақ тіліңіздің деңгейін көтеру үшін сізге қандай көмек керек?» деген келесі сұраққа екі университет студенттерінің берген жауаптары мынадай (жауаптардың стилі жөнделмей беріліп отыр):

«Ораторское искусство» сияқты қазақша клубтар ұйымдастыру қажет сияқты. Орысша-дан/ағылшыншадан енген, ауызекі сөйлеуде ең жиі қолданылатын сөздердің (уже, короче, вообще) қазақша аудармалары болса.

Қазақ тілін еркін білемін, бірақ шешен сөйлеуім үшін тұрақты тіркестер, жай тіркестерді үйренгім келеді.

Телефонға қосымша, қызықты кітаптар қажет.

Мен бұл тілден пайда көруім керек. Ал қазір қазақ тілін үйренгеннен орыс тілін үйренген көбірек пайда әкеледі.

Практика керек. Отбасымның, достарымның арасында қазақша сөйлеген адамдар аз. Орысша ойлағандықтан орысша сөйлеу де ыңғайлау, сондықтан қазақ тілін онша пайдаланбаймын.

Әртүрлі upper-intermediate level үшін көбірек оқулықтар керек, және галамторда қазақ тілінде шығарылатын контенттің мөлшерін арттыру керек.

Қазақ тілін үйрететін мұғалімдер қазақ тілін білмейтін балаларға мейрімдірек болу керек, оларға дауыс көтермеу қажет.

Мен үшін қазақ тілінде кітаптар, романдар таңдау қиын. Оларды тегін kitap.kz сайтынан табуға болатынын білемін, алайда галамтор желісінде қазақ әдебиеті туралы ақпарат аз, мысалы, рецензиялар немесе қысқаша мазмұнамасы және т.б. болса жақсы болар еді.

Қазақ тілін үнемі қолданатын ортаны құрастыру керек, өйткені мен сөйлеу дағдыларын дамытқым келеді, әсіресе күнделікті тақырыптар туралы.

Тілді қажетсіз сөздерден тазартқым келеді. Қазақ тілінде сөйлемдерді түрлендіре, күрделендіре береміз. Қазақ тілін мен көбінесе шоу индустрида және әдебиет саласында кездестіремін және бұл жағдай мен үшін қазақ тілдің деңгейін қолдану аясын шектейді. Қазақ тілі ғылымда, бизнесте және шетел фильмдерде жақсы дубляж үшін көбірек қолданылу керек.

Көбірек әдебиет оқу керек, мүмкін болашақта әдебиетке қатысты курстар алып көремін.

Шет тілдегі кітаптарды көбірек қазақшаға аударса екен.

Мен қызығатын контентті қазақша көргім келеді.

Қазақ тілінде жазылған әрі заман талабына сай келетін әдебиет, онлайн журналдар және YouTube-тағы бағдарламалар қажет деп ойлаймын.

Қазақ тілінде заманға сай контент болса мен оны көбірек қарап, тіл деңгейін дамыта алушы едім. Сол үшін мен осындай қазақ тілінде жүргізілетін қызық бағдарламалардың саны өсуін қалаймын. Тағы осы мен ағылшын тілін үйренгенде көптеген оңай әрі қызық *checklist for grammar, guidebooks for using adjectives and vocabulary etc.* және осындай да ресурстар шыға берсе қазақ тілінде мен қуанар едім.

Үнемі қазақ тілде сөйлеуді талап ететін курстар/сабақтар керек.

Менің ана тілім болғандықтан, еркін сөйлеймін. Шешен сөйлеуді үйренгім келеді.

Қазақша контент көп болуы керек.

Қазақша кітаптарды, кино немесе мәліметтерге деген қызығушылықты арттыруға жағдай жасау қажет.

Қазақша контентті көтеру керек және мемлекеттік жалғыз тіл ретінде саналуы тиіс.

Барлық жерде тұтынушыларға қазақша қызмет жүргізілсе, ресми іс-қағаздар қазақша болса деймін.

«Адамдармен ауызша қарым-қатынаста сіз үшін ең қиыны не?» дегенге НУ студенттерінің көбі «ойымды толық, дұрыс жеткізу» депті, оның көрсеткіші 56,86 % құрады. 17,65 % «сөз бастау» десе, 11,76 % «сөз өрбіту» дегенді таңдады. Қалған 13,73 % «басқа» деген жауапты көрсетіпті. СДУ университетінің студенттерінің де көбі «ойымды толық, дұрыс жеткізу» депті, олардың пайызы 33,33 % құрады. Дегенмен 27,78 % «басқа» жауабын таңдаған. 22,22 % сөз бастауды көрсетсе, 16,67 % «сөз өрбіту» дейді.

«Ауызша сөз саптау білігіңізді сипаттаңыз (бірнеше нұсқаны көрсетуге болады)» деген сұраққа НУ студенттерінің жауабы мынадай: 39,84 % еркін сөйлеймін дейді, 31,25 % сенімсіз сөйлеймін деген жауапты таңдаған. 21,88 % қысқа қайырамын десе, 7,03 % «басқа» жауабын таңдаған.

СДУ студенттерінің 72,09 % еркін сөйлейтінін белгілесе, 13,95 % қысқа қайырамын депті. Сенімсіз сөйлейтіндер 9,30 %, 4,65 % «басқа» жауабын таңдаған.

Қазіргі таңда қазақ жастарының тілі, ауызша тілдің құрылымдық жүйесіне қатысты зерттеулер әр аспектіден тұрақты түрде жүргізілуде. Атап айтар болсақ, З. Бейсенбаеваның «Тіл мәдениеті» [7], З. Бейсенбайқызының «Сөз мәдениетінің негіздері» [8] еңбектерінде қазіргі қазақ ауызша тіліндегі қолданыстар және тенденциялар туралы бірқатар тың ақпараттар беріліп өтеді. Ал Ә. Әлметова [9], Д. Әлкебаева [10], З. Абдулжанова [11], Қ. Айтмұхаметова [12] секілді ғалымдардың зерттеулері ауызша сөз мәдениетін теориялық тұрғыдан толықтырып отырған еңбектердің ішінен табылып отыр. Сонымен қатар ауызша сөз мәдениетін шешендіктану саласымен байланыстыра зерттеген ғалымдар да аз емес. Мысалы: Ж. Дәулетбекова [13], А. Қыдыршаев [14], А. Жапбаров [15], М. Құдайбергенова [16], М. Әжіғалиев [17], Ж. Абилхаирова [18], А. Игінісова [19], Г. Чукенаева [20] т.б. сияқты ғалымдардың зерттеулерін атауға болады. Әсіресе, Г. Чукенаеваның диссертациялық жұмысында студенттердің сөйлеу тіліне (ауызша, жазбаша) жан-жақты талдау жүргізілген. Сонымен қатар, зерттеу тақырыбымызға тікелей қатысы бар еңбек Ж. Дүйсебекованың «Ауызша тілдің жүйесі мен құрылымын меңгерту арқылы филолог–студенттердің сөз мәдениетін қалыптастыру әдістемесі» [21] диссертациялық жұмысы мен «Сөз мәдениеті және педагогикалық дискурс» [22] атты монографиясы болып табылады. Онда қазақ жастар тілінің ауызша тілі теориялық негізі жан-жақты қаралып, әдістемелік тұрғыдан қуатталған.

Алайда жастардың қазақ ауызша тілін тұтыну мөлшерін, ниетін және ұсыныстарын білу, еліктейтін қазақтілді тұлғаларын анықтау, студенттердің шаршысөз тілін дамытудағы назар аударатын, басымдық беретін тұстарын болжау мақсатында жүргізілген осы зерттеу бізге осы уақытқа дейін ғылыми тұрғыда қарастырылмаған деректерді көрсетті. Сауалнамаға қатысушылардың дені қыздар болды. Бұл ұлдарға қарағанда қыздардың қазіргі таңда шаршытоп алдында сөйлеуге деген қызығушылығы мен белсенділігінің жоғары екенін көрсетеді.

Жалпы осы екі университеттен сауалнамаға қатысқан студенттердің мамандығы туралы да айтып өткен дұрыс деп ойлаймыз. Себебі кей мамандықты қалалықтар көп таңдайды, кей мамандыққа ауылдықтар көп түседі. НУ–дағы сауалнамаға School of Sciences and Humanities мектебінің бакалавриат студенттері қатысты. Бұл мектепте мынадай мамандық иелері оқиды: биология, математика, физика, антропология, саясаттану, әлем тілдері, философия. Ал SDU–дан педагогика факультетінің бакалавриат студенттері қатысты. Педагогикалық мамандықтарды қала балалары көп таңдай бермейді, керісінше ауылдық балалар осында келеді. Сондықтан да сауалнамаға екі университеттен де қалалық балалар көп қатысқанымен, ауылдық балалар саны НУ–да 12, СДУ–да 11 екенін көре аламыз. Бұл мамандықтарға қатысты шыққан қорытынды көрсеткіш деп тұжырымдаймыз.

НУ–ға түсетін студенттердің ағылшын тілі жақсы, себебі мұнда оқу тілі — ағылшын тілі. Сондықтан да университетте доминант тіл қызметіндегі ағылшын тілі олардың еркін сөйлейтін тіліне айналғанын көрсетеді. Ал СДУ–де оқу тілі ағылшын тілі болғанымен, кей педагогикалық мамандықтардың оқу тілі — қазақ тілі. Сонымен қатар біз сауалнаманы осы факультеттен алғандықтан еркін білетін тілі ретінде көбі қазақ және орыс тілін көрсетіп отыр деуге болады. Егер басқа мамандықтар да сауалнамаға қатысса, бұл жерден басқаша картинаны көруіміз мүмкін.

Зерттеу қорытындысы қазіргі жастардың әлеуметтік желілердегі өмірінде орыс тілінің коммуникативтік қызметінің жоғары екенін көрсетті. Ал қазақ тілін СДУ студенттері орыс тілімен қатар қолданса, НУ студенттері өте сирек қолданатыны байқалды. Яғни, НУ студенттерінің әлеуметтік ортада қазақ тілін қолдануы өте төмен. Ағылшын тілі туралы статистикаға қарасақ, НУ студенттері ағылшын тілін еркін білсе де, оны коммуникацияда қолдануы аз екені байқалды, яғни, ағылшын тілін әзірге академиялық білім алу мақсатында ғана қолдануда деуге болады.

Сондай-ақ сауалнама нәтижесі ақпарат алуда НУ студенттерінің көбі ағылшын не орыс тілін таңдайтынын анықтады. НУ халықаралық университет болғандықтан мұндағы студенттер түрлі әлемдік деңгейде ақпарат таратушы орталықтарды біледі және солардың ақпаратын сенімді деп қабылдайды. Және қазақ тіліндегі ақпараттарды өте аз студенттің тыңдап не оқитынын білдік. Мүмкін, студенттер қазақ тілді ақпараттарға сенімсіздікпен қарайтын шығар. Мұндай тұжырымға осы студенттердің сыни (критическое) ойлауының жоғары екендігі әкелді. Себебі НУ–ға оқуға қабылданар кезде бұл басты талаптың біріне кіреді. Ал СДУ студенттерінің көп бөлігі қазақ және орыс тілінде ақпарат алады екен. Одан кейінгі орында ағылшын, орыс тіліндегі ақпарат көздерін оқып, тыңдайтыны анықталды. Келесі көп пайызды орыс тілінде ақпарат алушылар алса, төртінші орында қазақ тілінде ғана ақпарат алушылар саны алды. НУ студенттерінен ақпаратты алуда ең төмен көрсеткішті қазақ тілі алса, СДУ–да ағылшын тілі болып тұр. Бұл жерде мамандықтары басты фактор болып отыр.

Респонденттердің жауабына қарап, қазіргі қазақ тілінің жағдайы жастарды ойландыратыны анық байқалды. Себебі екі университеттің студенттерінің көбі қазақ тілінің беделін көтеру мен оны қалай көтерудің жолын қарастыруды таңдаған.

Респонденттердің жауабы қазіргі жастардың қазақ тілінде сөйлейтіндерге деген қызығушылықтарының жоғары екенін көрсетті. Сонымен қатар қызықпайтындардың, мән бермейтіндердің саны бір-біріне жақын болды. «Жақсы сөйлейтіндер жоқ сияқты» деген жауапты екі университеттен де ешкімнің таңдамауы, қазақша жақсы сөйлейтіндердің бар екенін және оған олардың қызығатындарын анық көрсетіп тұр.

Екі университет студенттерінің де қазақ тілін жақсартуға деген ниеті басым шыққаны сауалнаманың ең басты және жағымды нәтижесі деп бағалаймыз. Яғни, қазақ тілінде жақсы сөйлейтіндер мен тілін одан ары жақсартқысы келетіндер, соның жолын іздеген жастардың көп екені үмітімізді оятап, сенімімізді арттырды.

Сонымен бірге екі университетте де қазақ тілінде сөйлейтін тұлғаларды ұйып тыңдайтындар саны көп екені анықталды. «Тыңдағым келеді, бірақ көбін түсінбеймін» деген сұраққа НУ студенттерінің пайызы СДУ–мен салыстырғанда біршама жоғары көрінді.

Жастардың қазіргі қазақ тілінде сөйлейтіндердің тілінен нені ұнатпайтындықтары да өте ұқсас шықты. Көбі қазақша сөйлейтіндердің «шұбалаңқы» және «қате сөйлейтінін» көрсетеді. Ең аз көрсеткіш — «логикасыз сөйлейді» деген ой.

Екі университет студенттерінің өздеріне ұнайтын тұлғалардың сөзінен не ұнайтыны сұралғанда, көп таңдаған жауабы «Анық, нақты сөйлейді» деген жауап болды. Яғни, студенттер үшін бұл маңызды, оларға ақпараттың неғұрлым анық, нақты берілгені дұрыс. Келесі көп респонденттің жауабы екі университет бойынша да «Таза қазақ тілінде сөйлейді» болды. Бұл жерде жастарға басқа тілдің сөздерін қосып сөйлеудің ұнамайтыны анық көрінеді.

Екі университет студенттері үшін адамдармен ауызша қарым-қатынаста ең қиыны «ойын толық, дұрыс жеткізе алмайтындықтары» екен. Бірақ өздерінің қазақша ауызша сөйлеу тілін бағалағанда «еркін сөйлеймін» деген жауапты таңдағандар көп пайызды алды. Сонда еркін сөйлей алғанымен ойын толық, дұрыс жеткізу олар үшін қиындық тудыратыны ерекше назар аударатын факт деп бағалап отырмыз. Сонымен қатар НУ студенттерінің ішінде тағы бір көп жауапты «сенімсіз сөйлеймін» деушілер алды. Бұның себебі осы университетте доминант тіл ағылшын болуынан деп ойлаймыз, ал СДУ студенттерінің арасында бұл жауапты таңдағандар пайызы мұндай көп емес, оның орнына «Қысқа қайырамын» дегендер көптеу болды.

Алдағы зерттеу жоспарында студенттердің ауызша сөйлеу тіліндегі ерекшеліктерді айқындау мақсаты бар. Негізгі түйіндерді сол зерттеуді біріктіре отырып жасаймыз. Ал әзірге мыналарды көрсете аламыз: 1) орыс не ағылшынтілді қазақ жастарының дені қазақ тілінің мәртебесін көтеруге ынталы; 2) жастардың қазақ тіліндегі шаршысөздерін жетілдіру жолдары мен әдістері шұғыл түрде қолға алынып, мемлекеттік деңгейде қарастырылуы қажет; 3) жастардың қазақ тілі тек қазақ тілі мен әдебиеті пәнінде қадағалануы аздық етеді; 4) жастардың қазақ тілі орта білім мен жоғары оқу орындарында оқытылатын барлық басқа пәндерде де басты назарға алынып отыруы қажет; 5) қазақ жастарының еліктейтін тұлғалары негізінен өзімен құрдас, не замандас әншілер, актерлер, вайнерлер, блогерлер болғандықтан осы қатардың қазақша сөйлеу тілін рецензиялауды ұйымдастыру қажет.

Қорытынды

Қазақ халқы сөзді, сөйлеуді өнер деп таныған, жай әңгіменің өзін майын тамызып айтқан, әзіл, дөп тигізіп айту, шебер де шешен сөйлеу, өткір де тауып сөйлеу, жатық та, еркін сөйлеу, қарапайым сөйлеудің өзін ритмге құрып айту, ойын ашық және нақты айту, әуезді де әсем тілмен сөйлеген халық болған. Тәуелсіздік алғанымызға биыл 30 жыл болса да, қазақ тілі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болса да, тек міндетті орындарда сөйленетін, көп жағдайда орыс тіліне орын беретін тілге айналып отыр. Бұны көріп, сезініп отырған жас ұрпақ қазақ тілінің болашағына күдікпен де қарай бастады. Өз тілдері жасанды, орыс не ағылшын тілінен калькалап сөйлейтін болғандықтан, теледидар мен ғаламтордан естігендері де аударма қазақ тілі, ұлттық тілдің құрылымы мен стилі бұзылған тіл болғандықтан орыс не ағылшын тілінде сөйлеп, ақпарат алуға, білім алуға көндіккен, басқа жол іздемей, мойындаған.

Бірақ соған қарамастан, жүргізілген сауалнама қуанышты жағдайды көрсетті: қазақ жастары қазақ тілінің тағдырына алаңдаулы екен, бейтарап емес, студенттердің көбі қазақ тілінің беделін көтеру мен оны қалай көтерудің жолын қарастырғысы келеді. Қазақ жастарының тіліне көмек керек

екені белгілі болды. Бұл зерттеушілер үшін күтпеген нәтиже еді. Жастардың шаршасыз тілін қалпына келтіру, дамыту, жетілдіру — бұл тілдің болашақтағы тағдырын айқындайды. Сондықтан зерттеуіміздің келесі сатыларында осы мақсатта жұмыс істейтініміз айқындалып отыр.

Алғыс айту

Осы зерттеуді жүргізуге мүмкіндік берген Назарбаев университетіне және сауалнамаға қатысқан респонденттерге алғыс білдіреміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құраст.: Ш. Құрманбайұлы, С. Исакова, Б. Мизамхан, Г. Әлімбек, Г. Мамырбекова, Д. Боранбаев. — Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. — 596 б.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Болашақтың іргесін бірге қалаймыз! Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың халыққа Жолдауы (Астана қ., 2011 жыл, 28 қаңтар) [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30929724#pos=4;-106
- 3 Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1000001128>
- 4 Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің сайты [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/activities/272?lang=kk>
- 5 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://stat.gov.kz/>
- 6 Pachler, N. (2002). Teaching modern foreign languages at advanced level. Routledge, 1 November. — 376 p.
- 7 Бейсенбаева З. Тіл мәдениеті: оқу құралы / З. Бейсенбаева, Н. Уәлиев, Ж. Исмаилова, М. Қанабекова, Г. Қайдарова. — Алматы: Print-S, 2005. — 111 б.
- 8 Бейсенбайқызы З. Сөз мәдениетінің негіздері / З. Бейсенбайқызы. — Алматы, 2007. — 160 б.
- 9 Әлметова Ә. Сұхбаттасу мәдениеті / Ә. Әлметова. — Алматы: Толағай, 2007. — 316 б.
- 10 Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті: оқу құралы / Д. Әлкебаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2014. — 214 б.
- 11 Абдулжанова З. Ауызша тілдегі тілдік бірліктердің қатысымдық сипаты: филос. докторы (PhD) ғыл.... дис. 15.00.03. / З. Абдулжанова. — Алматы, 2014. — 150 б.
- 12 Айтмұхаметова Қ. Институционалды коммуникация: дәрігер-науқас (сөз мәдениеті аспектісі): филол. ғыл. канд. ... дис.: 10.02.02 – қазақ тілі / Қ. Айтмұхаметова. — Алматы, 2003. — 135 б.
- 13 Дәулетбекова Ж. Сөз мәдениетін оқыту: ғылым мен білім тоғысында / Ж. Дәулетбекова. — Алматы: «РАДиАЛ» баспасы, 2007. — 216 б.
- 14 Қыдыршаев А. Шешендіктануды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (жоғары оқу орындарының гуманитарлық бөлімдері бойынша): пед. ғыл. канд. ... дис. / А. Қыдыршаев — Алматы, 2001. — 293 б.
- 15 Жапбаров А. Қазақ тілін оқыту арқылы тіл дамытудың әдіснамалық және әдістемелік негіздері (V-IX сыныптар): пед. ғыл. д-ры ... дис.: 13.00.02 – оқыту және тәрбиелеу теориясы мен әдістемесі / А. Жапбаров. — Алматы, 2004. — 332 б.
- 16 Құдайбергенова М. 10-сынып оқушыларының сөйлеу мәдениетін қалыптастыра оқытудың әдістемесі (қоғамдық-гуманитарлық бағыты): пед. ғыл. канд.... автореф.: 13.00.02 – оқыту және тәрбиелеу теориясы мен әдістемесі / М. Құдайбергенова. — Көкшетау, 2010. — 23 б.
- 17 Әжіғалиев М. Жоғары оқу орындарында «Педагогикалық шешендіктану» курсының оқытудың әдістемелік жүйесі: пед. ғыл. канд. ... автореф.: 13.00.02 – оқыту және тәрбиелеу теориясы мен әдістемесі / М. Әжіғалиев — Көкшетау, 2010. — 24 б.
- 18 Абилаинова Ж. Филолог-студенттердің тіл мәдениетін жетілдіру әдістемесі: пед. ғыл. канд. ... дис.: 13.00.02 — оқыту және тәрбиелеу теориясы мен әдістемесі / Ж. Абилаинова. — Алматы, 2010. — 132 б.
- 19 Игісінова А. Мектеп оқушыларының сөз мәдениеті / А. Игісінова. — Алматы, 2001. — 160 б.
- 20 Чукенаева Г. Лингвоэкологияны жоғары оқу орындарында оқыту әдістемесі: филос. док. (PhD) ... дис.: 6D011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті / Г. Чукенаева. — Талдықорған, 2018. — 197 б.
- 21 Дүйсебекова Ж.М. Ауызша тілдің жүйесі мен құрылымын меңгерту арқылы филолог-студенттердің сөз мәдениетін қалыптастыру әдістемесі: филос. (PhD) ғыл. ... дис.: 6D011700 — Қазақ тілі мен әдебиеті / Ж. Дүйсебекова. — Алматы, 2019. — 190 б.
- 22 Дүйсебекова Ж. Сөз мәдениеті және педагогикалық дискурс / Ж. Дүйсебекова. — Алматы: «Зиялы» баспасы, 2020. — 186 б.

К. Кудеринова, Ж. Байтелиева, Ж. Дүйсебекова

Многоязычная казахская молодежь и государственный язык

Целью статьи является определение отношения молодежи Казахстана к казахскому языку путем анализа результатов опроса, проведенного для определения степени использования современной многоязычной казахской молодежью своего родного языка — казахского. Для достижения цели были оп-

рошены студенты Назарбаев Университета и Университета Сулеймана Демиреля, где языком обучения является английский. Опрос был проведен среди студентов названных вузов для определения уровня использования казахского, русского и английского языков и их отношения к выступлениям казахоязычных общественных деятелей и степени их желания совершенствовать навыки родного языка. В настоящей статье представлены процесс и результаты проведенного опроса, а также обобщены результаты исследования.

Ключевые слова: опрос, казахский язык, устная речь, ораторское искусство, государственный язык, результаты опроса.

K. Kuderinova, Zh. Baiteliyeva, Zh. Duisebekova

Multilingual Kazakhstani youth and the state language

The aim of the article is to examine the attitudes of young people of Kazakhstan to the Kazakh language by analyzing the results of a survey conducted to determine the extent to which modern multilingual Kazakhstani youth use their native language — Kazakh. A survey for students of Nazarbayev University and Suleyman Demirel University, where the language of instruction is English, was conducted to determine the goal and level of the use of Kazakh, Russian and English, their attitude to the speech of high-ranking Kazakh-speaking public figures and the extent of their desire to improve the quality of the native language. This article describes the process and results of this survey, as well as summarizes the research results.

Keywords: questionnaire, Kazakh language, oral speech, oratory, official language.

References

- 1 Qurmanbaiuly, Sh., Isaqova, S., Mizamkhan, V., Alimbek, G., Mamyrvkova G., & Boranbaev D. (Eds.). (2019). *Qazaq tilining kirme sozderi* [Dictionary of borrowed words of the Kazakh language]. Almaty: «Ulttyq audarma biurosı» qogamdyq qory [in Kazakh].
- 2 Nazarbayev, N.A. (2011). Bolashaqtyn irgesin birge qalaimyz! Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti N.A. Nazarbayevtin khalyqqa Zholdauy (Astana q., 2011 zhyl, 28 qantar) [Together we build the future! Address of the president of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan (Astana, 2011, 28 January)]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30929724#pos=4;-106 [in Kazakh].
- 3 Qazaqstan Respublikasynda tilderdi damytu men qoldanudyn 2011–2020 zhyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасы [The state program of development and use of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011–2020]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1000001128> [in Kazakh].
- 4 Qazaqstan Respublikasy Bilim zhane gylım ministrligini saıty [Website of Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan]. *gov.kz*. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/activities/272?lang=kk> [in Kazakh].
- 5 Qazaqstan Respublikasy Strategiıalyq zhosparlau zhane reformalar agenttigi Ulttyq statistika biurosı [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. *stat.gov.kz*. Retrieved from <https://stat.gov.kz/> [in Kazakh].
- 6 Pachler, N. (2002). Teaching modern foreign languages at advanced level. Routledge, 1 November. — 376 p.
- 7 Beisenbayeva, Z., Ualiev, N., Ismailova, Zh., Qanavekova, M., & Qaidarova, G. (2005). *Til madenieti [Language culture]*. Almaty [in Kazakh].
- 8 Beisenbaiqyzy, Z. (2007). *Soz madenietinin negizderi [Basics of speech culture]*. Almaty [in Kazakh].
- 9 Almetova, A. (2007). *Sukhbattasu madenieti [Conversational culture]*. Almaty: Tolagai [in Kazakh].
- 10 Alkebaeva, D. (2014). *Soz madenieti: oqu quraly [Word culture: textbook]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 11 Abdulzhanova, Z. (2014). Auyzsha tildegi tildik birlikterdin qatysymdyq sipaty [Communicative nature of language units in oral language]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 12 Aitmukhametova, Q. (2003). Institutsionaldy kommunikatsiia: dariger-nauqas (soz madenieti aspektisi) [Institutional communication: doctor-patient (aspect of speech culture)]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 13 Dauletbekova, Zh. (2007). *Soz madenietin oqytu: gylım men bilim togysynda [Teaching the culture of speech: at the intersection of science and education]*. Almaty: «RADIAL» baspasy [in Kazakh].
- 14 Qydyrshayev, A. (2001). Sheshendiktanudy oqytudyn gylımi-adistemelik negizderi (zhogary oqu orındarynyn gumanitarlyq bolimderi boıynsha) [Scientific and methodological bases of teaching oratory (in the humanities of higher education)]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 15 Zhabbarov, A. (2004). Qazaq tilin oqytu arqyly til damytudyn adisnamalyk zhane adistemelik negizderi (V-IX synypar) [Methodological and methodological bases of language development through teaching the Kazakh language (grades V-IX)]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 16 Qudaibergenova, M. (2010). 10-synyp oqushylarynyn soıleu madenietin qalyptastyra oqytudyn adistemesi (qogamdyq-gumanitarlyq bagyty) [Methods of teaching the formation of speech culture of 10th grade students (social-humanitarian direction)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kokshetau [in Kazakh].

- 17 Azhigaliev, M. (2010). Zhogary oqu oryndarynda «Pedagogikalyq sheshendiktanu» kursyn oqytudyn adistemelik zhuesi [Methodological system of teaching the course «Pedagogical rhetoric» in higher education]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kokshetau [in Kazakh].
- 18 Abilkhairova, Zh. (2010). Filolog-studentterdin til madenietin zhetildiru adistemesi [Methods of improving the language culture of students majoring in philology]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 19 Iginova, A. (2001). *Mektep oqushylarynyn soz madenieti* [Speech culture of schoolchildren]. Almaty [in Kazakh].
- 20 Chukenayeva, G. (2018). Lingvoekologiiany zhogary oqu oryndarynda oqytu adistemesi [Methods of teaching linguoecology in higher education]. *Doctor's thesis*. Taldyqorgan [in Kazakh].
- 21 Duisebekova, Zh.M. (2019). Auyzsha tildin zhuesi men qurylymyn mengertu arqyly filolog-studentterdin soz madenietin qalyptastyru adistemesi [Methods of formation of speech culture of philological students through the study of the system and structure of the spoken language]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 22 Duisebekova, Zh. (2020). *Soz madenieti zhane pedagogikalyq diskurs* [Speech culture and pedagogical discourse]. Almaty: «Ziialy» baspasy [in Kazakh].

Г.Б. Тазабекова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: tazabekova.gulmira.@kaznu.kz)

Жапон тіліндегі «көз» соматизмімен қолданылатын фразеологизмдерді қазақ тіліне балама тәсілі арқылы аудару ерекшеліктері

Мақалада жапон тіліндегі «көз» соматизмімен қолданылатын фразеологиялық бірліктерді қазақ тіліне балама тәсілі арқылы аудару мәселелері қамтылған. Ол үшін алдымен лексикографиялық әдебиеттер негізінде «көз» лексемасы құрамына енген кең қолданыстағы жапон фразеологизмдері теріп жинақталды. Зерттеудің келесі сатысында жинақталған жапон тілінің тұрақты тіркестеріне семантикасы, лексикалық құрамы, грамматикалық құрылымы, стилі және бейнелілігі сияқты көрсеткіштер бойынша сай келетін олардың қазақ тіліндегі толық және жартылай баламалары анықталған. Сонымен қатар, зерттеу нәтижесінде автор тарапынан «көз» соматизмімен қолданылатын фразеологиялық бірліктерді қазақ тіліне балама тәсілі арқылы аударудың өзіндік ерекшеліктері, сондай-ақ, екі тілдің соматикалық фразеологизмдерінің лингвистикалық және экстралингвистикалық сипаттамаларындағы сәйкестіктер мен айырмашылықтарына қатысты ой-тұжырымдар түйінделіп, ғылыми нәтижелер ұсынылған.

Кілт сөздер: жапон тілі, фразеологиялық бірлік, соматизм, аударма, балама тәсілі.

Kipicne

Қазіргі халықаралық байланыстардың нығайған заманында Қазақстанда аударматану саласының маңызы айтарлықтай артты. Оның ішінде мемлекетімізде салыстырмалы түрде жас ғылымдардың бірі болғанына қарамастан, жапонтану саласы аса қарқынды даму үстінде. Жапонтану ғылымының елімізде кең қанат жайып, одан әрі дамуы үшін көптеген мақсаттар алға қойылды. Солардың бірі — жапонша–қазақша, қазақша–жапонша сөздіктер жасау, Жапонияның әдебиеті, тілі, тарихы мен мәдениетіне қатысты отандық ғалымдардың еңбектерін қазақ тіліне аударып, оқырман назарына ұсыну алға қойылған маңызды міндеттердің бірі болып отыр. Мұндай мақсаттың мүддесінен шығу үшін ең алдымен жапон тіл біліміне және аударматану ғылымына үңілудің маңызы зор. Жапон тіл білімінің ішінде фразеологиялық бірліктердің өзіне тән ерекшеліктерін, семантикалық сипаттамаларын зерттеп, оларды қазақ тіліне аудару отандық ғылымға мол тың ақпарат, жаңалық алып келетіндігі даусыз.

Берілген мақалада фразеологиялық бірліктердің ішінде соматикалық фразеологизмдерді зерттеу көзделді. Қазақ ғалымы М.С. Раева пікірінше, «соматикалық фразеологизмдер кез келген тілдің лексика–фразеологиялық қорының құнарлы да байырғы, сан жағынан мол, табиғаты күрделі құрамды болғандықтан жан–жақты талдауды талап етеді» [1: 32]. Шын мәнінде де, соңғы жылдары соматикалық фразеология саласын зерттеу нысаны ретінде алып, оны түрлі аспектілерде қарастырған шетел ғалымдарының саны артып келе жатыр.

Біздің зерттеу нысанымыз соматикалық тұрақты тіркестер болғандықтан, жапон тіліндегі анатомиялық атаулар енген фразеологиялық бірліктерді зерттеген шетел лингвист ғалымдарының еңбектеріне шолу жасауды жөн көрдік. Олардың қатарына М.Л. Майнард, Дж. Гэррисон, В. Де Ланге, К. Баутвелл, Л. Хоутон т.б. лингвист ғалымдарды жатқызуға болады. Күншығыс елінің ғалымдарына келер болсақ, Н. Акияма, А. Мацумура, К. Кимия, Н. Такадачи, М. Яманаши жалпы тұрақты тіркестердің қалыптасу уәждерін, құрылымдық және семантикалық сипаттамаларын егжей–тегжейлі қарастырады. М.Мори және Е.Мацумото фразеологизмдерді когнитивтік лингвистика пәні тұрғысынан зерттеп, семантикасы бойынша топтастырып, олардың фразеосемантикалық жіктелімін жасады.

Жапон фразеологиялық оралымдарының теориялық және практикалық негіздері және оларды орыс тіліне аудару мәселелері бойынша зерттеу жүргізген ресей жапонтанушылары ішінде С.А. Быкова, Т.М. Гуревич, О.П. Фролова сияқты лингвистерді ерекше атап айтуға болады.

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: tazabekova.gulmira.@kaznu.kz

Соматикалық фразеологизмдердің құрылымдық сипатын, семантикасын, грамматикалық ерекшеліктерін зерттеген отандық ғалымдарға І. Кеңесбаев, А. Байталиев, Р.Е. Валиханова, Р. Жайсакова, Б. Уызбаева т.б. жатады. Дегенмен, бүгінгі күнге дейін жапон тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің лингвистикалық өзгешеліктерін қарастырған, қазақ тіліне аударған және екі тілдің анатомиялық атаулар ұйытқы болған тұрақты тіркестеріне салыстырмалы талдау жүргізген отандық жапонтанушылардың еңбектері өкінішке орай, жоқтың қасы. Сол себепті отандық болашақ жапонтанушы мамандарды даярлау барысында, оларды қажетті оқу материалдарымен толыққанды қамтамасыз ету үшін берілген зерттеу жұмысын жазудың ғылыми маңызы зор. Сондай-ақ, бұл жұмыстың практикалық маңыздылығы жөнінде сөз қозғайтын болсақ, зерттеуден алынған нәтижелерді келешекте жапон тілінің оқу құралдарын, монографиялар, фразеологиялық сөздіктер, анықтамалықтар жазу үшін пайдалануға болады.

Жапон тіліндегі «көз» соматизмі арқылы жасалатын тұрақты тіркестерді балама тәсілі негізінде аударып, олардың қазақ тіліндегі моно және жартылай эквиваленттерін табу зерттеу жұмысының басты мақсаты болып табылады. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін келесі міндеттерді орындау қарастырылды:

- жапон тіліндегі құрамына «көз» компоненті енген соматикалық тіркестерді жинақтау;
- лексикографиялық әдебиеттер негізінде аударманың арнайы әдіс–тәсілдерін пайдалану арқылы жинақталған фразеологизмдерді қазақ тіліне аудару;
- балама тәсілі негізінде аударылған тұрақты тіркестердің қазақ тіліндегі толық және жартылай эквиваленттерін табу.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Берілген мақалада лингвоаудармашылық зерттеулердің негізгі әдіс–тәсілдерінің бірі болып табылатын салыстырмалы талдау әдісі қолданылады.

Зерттеудің алғашқы сатысында, біз аударматанушы ғалымдардың фразеологиялық бірліктерді аударудың әдіс–тәсілдеріне қатысты жасаған тұжырымдары мен ой–пікірлеріне тоқталамыз. В.Н. Комиссаров, Л.Ф. Дмитриева сияқты орыс аударматанушылары бейнелі тұрақты тіркестерді аударудың бірден–бір тәсілі — балама тәсілі (эквиваленция) деп білген. Фразеологизмдерді баламалары арқылы аудару барысында түпнұсқадағы бірлік мағыналарының толық кешені сақталады. Берілген әдіс аударылған тіл бірлігінің түпнұсқамен барлық лингвистикалық көрсеткіштер бойынша сәйкес келуіне негізделеді. Өзге аударма әдістеріне қарағанда, балама тәсілін пайдалану шет тілінің фразеологиялық бірлігін тілдік тұрғыда анағұрлым толық дәрежеде жеткізуге мүмкіндік береді. Мұнда аудармашы маманның басты міндеті — фразеологизмнің екінші тілдегі сәйкес баламасын табу. Алайда мұндай фразеологиялық аударма тәсілін қолданған жағдайда, екі маңызды мәселені ескеру қажет. Біріншіден, фразеологиялық баламалар басқа аударма әдіс–тәсілдерімен салыстырғанда, саны жағынан аз болады.

Екіншіден, В.Н. Комиссаров пікірінше, белгілі бір тіл қорынан басқа екі тілге қандай да болмасын бірдей фразеологизм енген жағдайда, сол тілдердің бірінде берілген тұрақты тіркестің семантикалық сипаты өзгеріске ұшырауы мүмкін. Нәтижесінде аудармашы түпнұсқаның дұрыс фразеологиялық баламасын таба алмайды. Яғни, аудармашы түпнұсқаның баламасы ретінде формасы жағынан бірдей, алайда мағыналары бір–біріне сәйкес келмейтін фразеологизмдерді келтіруі мүмкін. Демек, мұндай фразеологизмдердің сыртқы формалары бірдей болғанымен, мағыналары әр түрлі [2: 173].

Тіларалық сәйкестіктер, яғни баламалардың сандық көрсеткіші олардың фразеологиялық мағыналарына байланысты болады. Баламалардың сандық көрсеткішінің жоғары болуы барлық ұлттарға бірдей тән қалыпты әмбебап жағдайлардағы адамның іс–әрекетін, оның эмоцияларын, психологиялық күйін білдіруге бағытталған фразеологизмдерге тән болады. Ал баламалардың сандық көрсеткішінің төмен болуы ұлттық–мәдени спецификаға ие тұрақты тіркестерге тән. Алайда, шетел реципиенттер былай тұрсын, сол тілде сөйлейтін халықтың өзі мағыналық сипатын ашып бере алмайтын уәжделмеген фразеологизмдер саны жағынан көп емес.

Толық баламаларға мағынаның сигнификаттық–денотаттық және коннотаттық макрокомпоненттері, құрылымдық–грамматикалық ұйымдасу заңдылығы және компоненттік құрамы жағынан бірдей фразеологизмдер жатады. Фразеологиялық мағынаның коннотаттық компонентіне қатысты айтар болсақ, қазақ лингвист ғалымы Г. Смағұлованың мынадай пікірі белгілі: «Әр ұлттың тұрмыс–тіршілігінде қалыптасқан дәстүрлер, қоғамдағы ұлттық әдеп т.б. толып жатқан өзгешеліктер

алдымен тілінен көрініс табады. Кез келген тілде өзіндік «әлем суреті» ежелден қалыптасқан. Аудармаға қатысты қиындық осы тұста байқалады» [3; 60].

Жапон тілінің соматикалық фразеологизмдерін қазақ тіліне аудармас бұрын біз «көз» лексемасы құрамына енген тұрақты тіркестерді тізіп жинақтадық. Ол үшін зерттеудің негізгі лексикографиялық материалдары ретінде «Шиншеджирин» жапон тілінің түсіндірме сөздігі және Н. Накаджиманың жапон тілінің фразеологиялық сөздігі пайдаланылды. Нәтижесінде жапон тілінің «көз» лексемасы арқылы жасалатын кең қолданысқа ие 88 фразеологиялық бірлік теріп жинақталды.

1. Жапон тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің қазақ тіліндегі толық баламалары. Алдымен зерттеу барысында анықталған «көз» соматизмімен қолданылатын жапон фразеологизмдерінің қазақ тіліндегі толық баламаларын қарастырамыз. Мұндай тұрақты тіркестер тобына 「目が眩む」(мэ га кураму) деген фразеологизм жатады. Бұл соматикалық тіркестің қазақ тілінде абсолютті баламасы анықталды. 「目」(мэ) — «көз», 「眩む」(кураму) — «қарауыту», яғни «көздің қарауытуы» деген тұрақты тіркес қазақ тілінде де жапон тіліндегі бірлікпен лексикалық құрамы, грамматикалық құрылымы, стилі және семантикасы жағынан бірдей. Сонымен бірге, 「目を引く」(мэ о хику) деген фразеологизмді де оның қазақ тіліндегі моноэквивалентімен аударуға болады. Қазақ тілінде «көз тарту» деген тұрақты тіркес адамның «назарын аударту», «көңілін аударту» деген мағынаға ие және жапон тіліндегі фразеологизмге оның қолданылу аясы, стилі, компоненттік құрамы, грамматикалық құрылымы сияқты барлық лингвистикалық көрсеткіштері бойынша сай келеді. Моноэквиваленті анықталған фразеологизмдердің тізімін толықтыру үшін 「目をつぶる」(мэ о цубуру) деген соматикалық бірлікті атап өткен жөн. 「つぶる」(цубуру) етістігі «жұму» деген мағынаға ие, яғни берілген фразеологизмнің мазмұнын «көз жұму» деген тіркеспен беруге болады. Қазақ тілінде «көз жұму» деген фразеологизмнің бар екендігі белгілі. Берілген фразеологизм «қайтыс болу», «дүние салу», «өмірден ғайып болу» тәрізді тұрақты тіркестермен мәндес. Жапон тіліндегі 「目をつぶる」(мэ о цубуру) фразеологизмі де дәл осындай мағынада қолданылады.

«Көз» соматизмі қолданылған жапон тіліндегі тұрақты тіркестердің қазақ тіліндегі абсолютті баламалары ретінде 「目を開く」(мэ о хираку) деген фразеологизмді де келтіруге болады. Оның қазақ тілінде «көзі ашылу» деген толық баламасы анықталды. «Көзі ашылу» деген фразеологизм көп мағыналы тұрақты тіркестердің біріне жатады. Оның қазақ тілінде негізгі үш мағынасы бар екендігі белгілі. Біріншіден, «көзі ашылуы» деген соматикалық тіркес «білім алу», «сауат ашу» деген мазмұнда, екіншіден, «қиындықты бастан кешіру», «қиындықтан құтылу» деген мәнде қолданылады. Ал оның үшінші мағынасын «қате пікірден арылу», яғни «ақиқатты тану», «шындыққа көз ашу» деген тіркестермен жеткізуге болады [4: 103].

Жапон тіліндегі соматикалық фразеологизмдерді балама тәсілі арқылы аудару нәтижесінде, «көз» лексемасымен қолданылатын тұрақты тіркестердің қазақ тілінде семантикасы, функционалдық стилі, бейнелілігі, лексикалық құрамы, грамматикалық құрылымы бойынша сәйкес келетін 8 толық баламасы анықталды.

2. Жапон тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің қазақ тіліндегі жартылай баламалары. Жартылай баламалар арқылы аудару тәсілі, ең бастысы аударма тіліндегі фразеологизмнің түпнұсқамен мағыналарының сәйкес келуіне негізделеді. Яғни, түпнұсқа және оның екінші тілдегі баламасы арасындағы семантикалық сәйкестік — жартылай эквиваленттер арқылы аудару тәсілінің бірден-бір шарты. Сондықтан берілген тәсіл арқылы аудару үшін алдымен фразеологиялық мағына мәселесін егжей-тегжейлі қарастырған жөн. Фразеологиялық мағына терминін аударматану ғылымына 1964 жылы А.В. Кунин енгізген болатын. Эквиваленттік теорияға сәйкес, фразеологиялық бірлікке лексикалық мағына тән болады. Себебі, фразеологизмнің компоненттері бөлек лексемаларға ыдыраған сәтте, олар лексика-семантикалық жағынан сөзден айтарлықтай өзгешеленбейді десе болады. Қалай болған жағдайда да, фразеологизм сөздің лексикалық мәніне барлық аспектілер бойынша сәйкес келетін мазмұнға ие [5: 78–79].

А.И. Молотковтың берілген пікірімен қазақ ғалымы О. Айтпаев та келіседі. Ол өзінің «Аудармадағы фразеологиялық құбылыс» атты еңбегінде фразеологизм компоненттерінің бастапқы мағыналары мүлде жоғалған деген пікірге қарсы екендігін білдіреді. Бұл жөнінде автор былай дейді: «Идиомалар өзінің құрамындағы сөздердің о бастағы лексикалық мағынасынан жасалмағанда қайдан шықпақ. Мағынасыз нәрседен мағыналы нәрсе қалай тумақ. Ол сөздер заманнан заман өтіп, ғасырларды аттаған соң біртіндеп астарлы, бейнелі күйге түсе бастайды. Халық даналығы, ойлау қабілеті тіліміздегі сан алуан сөздерге бейнелі пішін беріп, белгілі бір ұғымды көркем көрсету үшін

мағыналық топтар құрады. Жалғыз сөздің білдірер мағынасын бірнеше сөзбен астарлап, көркем етіп көрсету, тілімізді көрікті, көсем, әрі шешен қалыпқа түсіреді. Сондықтан бұлардың аудармасын зерттегенде ең алдымен, оның құрамындағы сөздердің табиғатына зер салып, содан соң оның астарлы мағынасын беруге тырысу қажет. Бұларды екінші тілге аударуға әбден болады және аудару аса қажет. Әйтпесе белгілі бір халықтың рухани қазынасынан құр алақан қаламыз. Бұларды аудару арқылы өз халқының тілдік қазынасын ақтарып, қабілетін танытуға да мүмкіндік туады» [6: 140].

Керісінше, фразеологиялық мағына теориясын жақтаушылар фразеологизмдердің лексикалық мағынасын мойындау оның тілде көрініс табатын құрылымын толығымен жоққа шығаруға апарады деген пікірді ұстанады [7: 307–309]. Фразеологиялық мағына лексикалық мағынадан өзінің қоршаған орта құбылыстары мен заттардың өзіндік ерекше көрініс табуымен, тұрақты тіркестің пайда болу ерекшеліктерімен, фразеологизмнің тұтастық семантикасының қалыптасу үдерісіндегі құрамдас компоненттердің қатысу сипатымен өзгешеленеді [8: 52].

Фразеологиялық мағынаның екі негізгі аспектісі болады: мазмұндық аспектісі (сигнификаттық, денотаттық, коннотативтік компоненттері) және оның тілдегі көрінісінің аспектісі (фразеологизмнің сыртқы формасы). Екі аспектілік сипатқа ие фразеологиялық мағына тұрақты тіркестің мазмұны мен формасының тұтастығын береді [7: 310].

Демек, жартылай эквиваленттердің ерекшелігіне мағынаның сигнификаттық, денотаттық және коннотативтік макрокомпоненттердің сәйкес келуі жатады. Алайда түпнұсқа фразеологизмі мен аударылатын тіл бірлігі грамматикалық құрылысы және лексикалық құрамы жағынан бір-бірінен өзгешеленуі әбден мүмкін.

Фразеологиялық мағынаның қалыптасуына фразеологиялық бейнелілік түрткі болады. Фразеологизм құрамындағы бейнелілікті аударма тіліне тасымалдау мәселесіне келер болсақ, тұрақты тіркестің бейнелік негізі оның шетелдік баламасындағы ойсуретпен толық немесе жартылай сәйкес келуі мүмкін. Бұдан шығатыны, фразеологизмдерді олардың екінші тілдегі жартылай баламалары негізінде аудару барысында, аудармашы екі маңызды міндетті атқаруы тиіс:

1) түпнұсқа фразеологизмінің мағынасын және семантикалық ерекшеліктерін аударма тілінде толық жеткізу;

2) түпнұсқа фразеологизмінің бейнелік элементін аударма тіліне толық немесе жартылай тасымалдау.

Келесі кезекте жапон тіліндегі «көз» лексемасымен қолданылатын соматикалық фразеологизмдерді қазақ тіліндегі жартылай баламалары негізінде аудару мәселесіне тоқталамыз. Сондай-ақ, аталған тәсіл арқылы аударудың ерекшеліктері мен қазақ тіліндегі жартылай баламалардың сандық көрсеткішін анықтаймыз.

Алдымен, 「目を向ける」(мэ о мукэру) деген фразеологиялық бірлікті алып қарастырамыз. Жоғарыда берілген О. Айтпаевтың тұрақты тіркестердің семантикасын анықтауда алдымен фразеологизмдердің лексикалық мағынасын айқындаудың маңызды екендігіне қатысты пікіріне сүйене отырып, бұл соматикалық бірліктің сөзбе-сөз аудармасын келтіреміз. Оның тура мағынасы «көзді бағыттау» болып табылады. Берілген фразеологизмге семантикасы жағынан сәйкес келетін оның қазақ тіліндегі жартылай баламасы ретінде «көз жіберу» тәрізді соматикалық бірлікті келтіруге болады. Мұнда «бағыттау» етістігінің орнына қазақ тілінде оған мағынасының денотаттық компоненті бойынша жақын «жіберу» лексемасы қолданылады. Яғни, екі фразеологизмнің лексикалық құрамы пайдаланылатын етістіктерінің әр түрлі болуымен бір-бірінен өзгешеленеді. Алайда бұл фразеологизм құрамындағы ойсурет түпнұсқа тұрақты тіркесінің бейнелік элементімен ұқсас. Яғни, жартылай эквиваленттер негізінде аудару тәсілін қолданудың қос талабының екеуі де жүзеге асты.

Жоғарыда қарастырылған соматикалық бірлікке мазмұны жағынан ұқсас 「目に留まる」(мэ ни томару) фразеологизмнің тура мағынасы — «көзге тоқтау», ал фразеологиялық мағынасы — «адамның назар аударуы, мұқият қарауы». Осылай 「目に留まる」(мэ ни томару) тұрақты тіркесінің жартылай баламасы қазақ тіліндегі «көз тоқтату» фразеологизмі екені анықталды. Дәлел ретінде М. Әуезовтің «Абай жолы» романынан үзінді келтіреміз: «Беті бүркеулі күйде ешкімге көз тоқтатып, іркіліп қарай алмаған Мәкен, әйтеуір жапырлап қаптаған еркектердің көпшілігі қыр қазағы, Тобықты үлгісінде киінген топтар екенін аңғарған» [4: 102]. Берілген контексте «көз тоқтату» фразеологизмі «көзге іліну», «көзге түсу» деген қысқа уақыт аралығын қамтитын тұрақты тіркестерден өзгешеленіп, адам өз назарын салыстырмалы түрде ұзақ уақытқа белгілі бір адам не затқа аударып, оны бақылап

тұруы деген мағынаны береді. Бұдан шығатыны, 「目に留まる」 (мэ ни томару) соматикалық тіркесі мен «көз тоқтату» фразеологизмі грамматикалық құрылымынан басқа барлық лингвистикалық көрсеткіштер бойынша сәйкес келеді. Екі фразеологиялық бірліктің грамматикалық ұйымдасуындағы айырмашылық жапон тіліндегі тұрақты тіркес ішінде салт етістіктің, қазақ тілінде сабақты етістіктің қолданылуында болмақ.

Сонымен бірге, фразеологизмдердің қазақ тіліндегі жартылай баламаларының арасында «шошыну», «таңдану», «таңқалу» мазмұнындағы тіркестердің бір тобы бар. Мұндай топқа 「目が飛び出る」 (мэ га тобидэру), 「目の玉が飛び出る」 (мэ но тама га тобидэру) сияқты соматикалық фразеологизмдердің баламалары жатады. Аталған фразеологиялық бірліктердің тура мағынасы «көздің ұшып шығуы», «көз алмасының ұшып шығуы» т.б. Жапон ғалымы Т. Накаджима берілген фразеологизмдерге «қатты таңдану», «аң-таң қалу», «танырқау», «таңқалу» деген анықтамалар берген [9: 346]. Бейнелілігі жағынан берілген фразеологизмдерге анағұрлым жақын қазақ тілінің тұрақты тіркестері ретінде «көзі ұясынан шықты», «көзі шарасынан шығу» деген соматикалық бірліктерді атауға болады. Яғни, жапон және қазақ тілдеріндегі бұл фразеологизмдер құрамындағы метафоралық негізі, бейнелілігі, мазмұны жөнінен салыстырмалы түрде жақын деуге болады. Алайда, олар компоненттерінің лексикалық ерекшеліктері жағынан бірдей емес болғандықтан, бұл тұрақты тіркестер жапон тіліндегі фразеологизмдердің жартылай лексикалық баламалары болып саналады.

Осыған ұқсас жапон тіліндегі 「目を丸くする」 (мэ о маруку суру), тура мағынасы — «көзді домалақ пішінге келтіру», 「目を皿のようにする」 (мэ о сара но ё: ни суру), тура мағынасы — «көзді тәрелке пішініне келтіру» деген фразеологизмдер де «зәресі ұшу», «үрейлену», «шошыну» мағыналарына ие. І. Кеңесбаев өзінің қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде аталған фразеологизмдердің жартылай лексикалық баламаларының бірнеше түрін ұсынады: «көзі алақандай болу», «көзі шарадай болу», «көзі атыздай болу», «көзі шаңырақтай болу» [10: 259].

В.М. Мокиенко, В.Н. Телия, С. Влахов, А.А. Гируцкий сияқты орыс ғалымдары фразеологиялық бірліктерді аудару барысында олардың ұлттық реңкін, стилистикалық ерекшеліктерін және бейнелілігін сақтау аударматанудың маңызды мәселелерінің біріне жатады деп санаған. Бұл орайда 「白い目で見る」 (широй мэ дэ миру), сөзбе-сөз мағынасы — «ақ көзбен қарау» деген жапон тіліндегі «көз» соматизмі қолданылған фразеологизмнің бірін қарастыру орынды. М. Танака және Н. Магара сияқты жапон лингвист ғалымдары өздерінің «Фразеологизмдер» атты еңбегінде берілген соматикалық бірлікті «сынау» деген фразеосемантикалық топқа жатқызады. Оның мағынасына қатысты олар «жек көріп қарау», «суық жүзбен қарау» деген түсіндірме ұсынады [11: 38]. Ал «Шинше: джирин» жапон тілінің түсіндірме сөздігінде 「白い目で見る」 (широй мэ дэ миру) деген тұрақты тіркестің мазмұны «ұнатпау», «жақтырмау» деген етістіктермен берілген [12: 351]. Бұл фразеологизмді қазақ тіліне аудару мәселесіне келер болсақ, алдымен оның компоненттік құрамының бірден-бір ерекшелігі болып табылатын түс атауының қолданысын ескеру қажет. Қазақ тіліндегі берілген соматикалық тіркестің жартылай баламасын табу үшін «көз» компоненті, түс атауы және көру әрекетін қамтитын фразеологизмдерді қарастырған жөн. Бұл міндетті орындау үшін І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігіне» жүгінеміз. Аталған сөздіктен 「白い目で見る」 (широй мэ дэ миру) деген фразеологизмге қазақ тіліндегі жартылай баламасы ретінде семантикалық сыр-сипаты, бейнелік негізі, эмоционалды-экспрессивті реңкі, грамматикалық құрылымы сәйкес келетін, алайда лексикалық құрамы жағынан сәл өзгешеленетін «ала көзбен қарау» деген тұрақты тіркесті келтірсек болады. І. Кеңесбаев бұл фразеологизмге «іштей жек көріп, тікшіе қарау; жақтырмау, жаратпау, ұнатпау» деген сипаттама берген [10: 75].

Нәтижелер мен олардың талқылаулар

Сайып келгенде, зерттеу жұмысында жапон тіліндегі соматикалық фразеологизмдерді балама тәсілі негізінде қазақ тіліне аудару ерекшеліктері қарастырылды. Нәтижесінде «көз» компонентімен қолданылатын тұрақты тіркестердің қазақ тілінде семантикасы, функционалдық стилі, бейнелілігі, лексикалық құрамы, грамматикалық құрылымы сияқты барлық көрсеткіштер бойынша сәйкес келетін бірқатар моноэквиваленттері мен жартылай баламалары бар екендігі анықталды. Нақтырақ айтсақ, зерттеу жұмысындағы жапон тіліндегі «көз» соматизмімен қолданылатын фразеологиялық бірліктерді қазақ тіліне балама тәсілі негізінде аудару барысында келесідей нәтижелерге қол жеткізілді:

– жапон тіліндегі «көз» соматизмімен қолданылатын тұрақты тіркестерді лексикографиялық әдебиеттер негізінде зерделеу нәтижесінде кең қолданысқа ие 88 фразеологизм теріп жинақталды;

– жапон тіліндегі «көз» компоненті енген соматикалық фразеологизмдердің қазақ тіліндегі 8 моноэквиваленті анықталды;

– берілген топтың тұрақты тіркестерінің қазақ тіліндегі 21 жартылай баламалары анықталды. Балама тәсілі арқылы қазақ тіліне аударылған тұрақты тіркестердің сандық үлесі «көз» анатомиялық атауы ұйытқы болған барлық фразеологизмдердің жалпы санының 33 % –ын құрады.

– соматикалық тұрақты тіркестерді аудару нәтижесінде, жапон және қазақ тіліндегі «көз» лексемасымен қолданылатын фразеологиялық бірліктердің семантикасы, бейнелілігі, функционалды стилі және грамматикалық жағынан ұйымдасуында біршама ұқсастықтардың бар екендігі, алайда, олардың лексикалық құрамдарының бір–бірінен көп жағдайда өзгешеленетіндігі мәлім болды.

Отандық жапонтану ғылымында жапон тілінің дене мүшелерінің атаулары ұйытқы болған фразеологиялық бірліктеріне қатысты лингвоаудармашылық зерттеулердің қазіргі уақытқа дейін жүргізілмегендігін ескеретін болсақ, бұл зерттеудің ғылыми және практикалық жағынан маңызы орасан екендігі даусыз. Бұған дейін жапон соматикалық фразеологизмдері аясында жасалған шетел ғалымдарының еңбектерімен салыстырғанда, бұл жұмыстың ғылыми жаңалығы мен құндылығын келесідей сипаттауға болады:

– қазақ және жапон «көз» лексемасы құрамына енген тұрақты тіркестеріне семантикалық тұрғыдан салыстырмалы талдаудың жүргізілуі және екі тіл арасындағы фразеологиялық өзгешеліктер мен сәйкестіктердің айқындалуы;

– «көз» соматизмімен жасалатын тұрақты тіркестерді қазақ тіліне аударудың тиімді әдіс–тәсілдерінің анықталуы;

Қорытынды

Қорыта келгенде, белгілі бір этностың сан ғасырлар бойы жиып, сақтап келген тіл қазынасының асыл қабаттарының бірі, әрі әдеби тілдің мәйегі саналатын оның фразеологиялық жүйесін, сол халықтың тарихы, мәдениеті, ұлттық болмысы жөнінде құнды мағлұмат беретін аса бағалы қайнар көзі деуге болады. Сондықтан отандық шығыстану ғылымында салыстырмалы түрде жас сала болып табылатын жапонтану бағытын одан әрі жетілдіріп, күншығыс елі халқының ұлттық–мәдени ерекшеліктерімен етене танысу үшін аталған тілдің фразеологиялық тіркестерін зерттеудің және оларды қазақ тіліне аударудың маңызы зор.

Берілген жұмыс нәтижелерін мұнда қарастырылмаған жапон тіліндегі өзге анатомиялық атаулармен қолданылатын соматикалық тұрақты тіркестерді аудару мәселелеріне қатысты еңбектер жазу және фразеологиялық сөздіктерді жасау барысында пайдалануға болады.

Қазақ–жапон сөздіктері жөнінде айтар болсақ, бұл салада ауыз толтырып айтатындай дүние аз. Әрине, тұрақты тіркестерді жинақтау, жіктеу және аудару ұзақ уақыт пен табанды жұмысты қажет ететін аса күрделі іс екендігі ақиқат. Алайда, біздің еліміз үшін бұл халықаралық қатынастарды нығайтып, дипломатиялық байланыстарды дамытатын тарихи, саяси, мәдени маңызы бар іс. Берілген зерттеу жұмысын осындай маңызды да жауапты істің бастамасы деп қарастыруға болады деп санаймыз.

Зерттеу барысында алынған ғылыми нәтижелер мен тұжырымдар жапон тіліндегі соматикалық фразеология саласын одан да тереңірек зерттеп, оларға түрлі семантикалық, құрылымдық, этнолингвистикалық, және аудармалық талдаулар жүргізудің қажеттігін айғақтайды. Демек, болашақта жапон тілінің фразеологиясына қатысты түрлі аспектілерді қамтитын сан қырлы еңбектер жазу, сондай-ақ тұрақты тіркестер тақырыбын тереңірек зерделеу, егжей-тегжейлі игеру, оларды қазақ тіліне аудару — отандық жапонтанушы мамандардың алдына қойылған елеулі де маңызды міндеттерінің бірі екендігі даусыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Раева М.С. Ағылшын тіліндегі соматикалық фразеологизмдерін қазақ және орыс тілдеріне аудару мәселелері / М.С. Раева // Қазақ-орыс халықаралық университетінің хабаршысы. — 2018. — № 1 (22). — Б. 30–34.
- 2 Комиссаров В.Н. Современное переводоведение / В.Н. Комиссаров. — М.: ЭТС, 2001. — 424 с.
- 3 Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография / Г. Смағұлова. — Алматы: Елтаным баспасы, 2020. — 256 б.

- 4 Қожахметова Х.Қ. Қазақша-орысша фразеологиялық сөздік / Х.Қ. Қожахметова, Р.Е. Жайсақова, Ш.О. Қожахметова. — Алматы: Мектеп, 1988. — 220 б.
- 5 Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка / А.И. Молотков. — М.: Русский язык, 1978. — 544 с.
- 6 Айтбаев О. Аудармадағы фразеологиялық құбылыс / О. Айтбаев. — Алматы: Ғылым, 1975. — 226 б.
- 7 Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка / А.В. Кунин. — М.: Высш. шк., 1996. — 381 с.
- 8 Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов / В.П. Жуков. — М.: Просвещение, 1978. — 160 с.
- 9 中嶋尚 (1996). 『新選 慣用句の辞典』初版. 東京. 小学館.
- 10 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І. Кеңесбаев. — Алматы: Ғылым, 1977. — 712 б.
- 11 田仲正江、間柄奈保子 (2005) 『表現を豊かに生き生き慣用句 (上級)』東京. 専門教育出版.
- 12 (1999). 『新小辞林』第五版. 東京. 三省堂編集所.

Г.Б. Тазабекова

Особенности перевода японских фразеологизмов, используемых с соматизмом «глаза», на казахский язык методом фразеологического эквивалента

В статье рассмотрен перевод японских фразеологизмов, употребляемых с соматизмом «глаза», на казахский язык методом эквиваленции. Для этого, прежде всего, на основе лексикографической литературы были собраны наиболее часто используемые японские фразеологические единицы, используемые с лексемой «глаза». На следующем этапе исследования были выявлены их полные и частичные эквиваленты в казахском языке, которые соответствуют фразеологизмам японского языка по таким показателям, как семантика, лексический состав, грамматическая структура, стиль и образность. На основе проведенного исследования автором были обобщены особенности перевода фразеологизмов, употребляемых с соматизмом «глаза» на казахский язык методом эквиваленции, а также сходства и различия лингвистических и экстралингвистических характеристик соматической фразеологии двух языков и представлены научные результаты.

Ключевые слова: японский язык, фразеологическая единица, соматизм, перевод, метод эквиваленции.

G.B. Tazabekova

Features of the translation of Japanese phraseological units used with the somatism “eye” into the Kazakh language, by the method of phraseological equivalent

The article considers the translation of Japanese phraseological units used with somatism “eye” into the Kazakh language by the method of equivalence. For this purpose, initially, based on lexicographic literature, the most frequently used Japanese phraseological units used with the lexeme “eye” were collected. Then their full and partial equivalents in the Kazakh language were identified, which correspond to the phraseological units of the Japanese language on such indicators as semantics, lexical composition, grammatical structure, style, and imagery. As a result, authors summarized the features of the translation of phraseological units used with somatism “eye” into the Kazakh language by equivalence; similarities and differences of linguistic and extra-linguistic characteristics of somatic phraseology of the two languages.

Keywords: Japanese language, phraseology, somatism, translation, method of equivalence.

References

- 1 Raeva, M.S. (2018). Agylyshyn tilindegi somatikalyq frazeologizmderin qazaq zhane orys tilderine audaru maseleleri [Problems of translating English somatic phraseology into Kazakh and Russian]. *Qazaq-orys khalyqaralyq universitetining khabarshysy — Bulletin of the Kazakh–Russian International University*. 1, 22, 30–34 [in Kazakh].
- 2 Komissarov, V.N. (2001). *Sovremennoe perevodovedenie [Contemporary translation studies]*. Moscow: ETS [in Russian].
- 3 Smagulova, G. (2020). *Qazaq frazeologiyasy lingvistikalыq paradigmalarda: monografiya [Kazakh phraseology in linguistic paradigms: monograph]*. Almaty: Yeltanym baspasy [in Kazakh].
- 4 Qozhakhmetova, Kh.Q., Zhaisakova, R.E., & Qozhakhmetova, Sh.O. (1988). *Qazaqsha-orysша frazeologiyalyq sozdik [Kazakh-Russian phraseological dictionary]*. Almaty: Mektep [in Kazakh].

- 5 Molotkov, A.I. (1978). *Frazeologicheskii slovar russkogo yazyka* [Phraseological Dictionary of the Russian language]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 6 Aitbaev, O. (1975). *Audarmadagy frazeologiialyq qubylys* [Phraseological phenomenon in translation]. Almaty: Gylym baspasy [in Kazakh].
- 7 Kunin, A.V. (1996). *Kurs frazeologii sovremennogo angliiskogo yazyka* [Course of phraseology of modern English]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 8 Zhukov, V.P. (1978). *Semantika frazeologicheskikh oborotov* [Semantics of phraseological units]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 9 中嶋尚 (1996). 『新選 慣用句の辞典』初版. 東京. 小学館 [Dictionary].
- 10 Kenesbaev, I. (1977). *Qazaq tilining frazeologiyalyq sozdigi* [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 11 田仲正江、間柄奈保子 (2005) 『表現を豊かに生き生き慣用句 (上級)』東京. 専門教育出版. [Dictionary].
- 12 (1999). 『新小辞林』第五版. 東京. 三省堂編集所. [Dictionary].

O.F. Kucherenko, A.B. Kuanysheva*, E.R. Keller-Deditskaya

*JSC Karaganda Medical University, Kazakhstan
(E-mail: olg7524@yandex.ru, sab_85@mail.ru, lenakd@mail.ru)*

The corpus of borrowings and their functioning in the medical terminology of Kazakhstan (on the material of professional periodicals)

The article is devoted to the problem of functioning of borrowed lexemes in the medical terminology of Central Kazakhstan. It shows what influence the modern language policy of Kazakhstan has on the sublanguage of medicine. The problem of teaching Latin in medical universities of the Republic of Kazakhstan is touched upon. The arguments in favor of the compulsory introduction of Latin into the curricula of future physicians are presented. Terms extracted from specialized medical journals "Clinical Medicine of Kazakhstan" (J Clin Med Kaz), "Astana Medical Journal" in Central Kazakhstan and "Medicine and Ecology", published by the Non-profit joint-stock company "Karaganda Medical University", from 2011 to 2020 were analyzed. 6,450 terms from clinical medicine, pharmacy and anatomy were reviewed to confirm the hypothesis that Latin not only does not lose its position, but actively participates in the formation of new terms "serving" new branches of medicine and areas related to it. The scientifically and statistically unsubstantiated claim of total substitutability of Latin terminology for English terminology is refuted. Although it recognizes the growing influence of English in these spheres. To confirm the hypothesis, we propose an etymological and semantic classification of borrowings. Particular attention is paid to native Western European medical terms. Areas of medicine in which English-language terminology is actively incorporated are being established. The conclusion is that Greek-Latin terminology continues to be the core of the medical sublanguage, but the corpus of medical vocabulary is actively replenished by Anglicisms.

Keywords: language policy, trilingualism, Cyrillic, Latin, borrowings, medical terminology, term-element, etymological analysis, derivational analysis, semantic analysis.

Introduction

The state language policy of the Republic of Kazakhstan in recent decades is focused not only on promoting the study of Kazakh as the state language by representatives of all nationalities but also on introducing trilingualism into society: equal knowledge of the state, Russian and English languages.

This situation is dictated by the historical interaction of the Kazakh language with Russian and modern contacts with Western countries, where the "working" language is English.

The desire to integrate with the global community is also expressed in the decision of the state authorities to change the Kazakh script, replacing the Cyrillic with the Latin alphabet. This indirectly actualizes the interest of science and education in the Latin language as the primary source of writing and the conduit of the art of the word and knowledge in particular. "The translation of the Kazakh language into the Latin alphabet is a step toward integration into the global system of science and education, ensuring our spiritual unity. In the former post-soviet space, in the CIS, we use the Cyrillic alphabet, our compatriots in China use Arabic script, and our brothers in the West use the Latin alphabet. It turns out that when we talk we have one language, but when we read we have three different languages. We can't understand each other. We can't understand the writing. It distances us. Now we try to study and learn modern science, technology, and the Internet. It's all based on the Latin alphabet now. We are now working to fill these gaps as quickly as possible. The translation of the Kazakh language into the Latin alphabet will strengthen our unity and spiritually bring us closer together", said Nursultan Nazarbayev [1].

"I don't think there's any difficulty in that since our children have been taught English since the first grade. All schools teach English, which uses the Latin alphabet. The younger generation will have no difficulty with this. And I don't think we'll have much trouble either. Some of our friends are worried about their books, what will happen to them. Now, in the age of the Internet, there are no problems in this matter either" stated Nursultan Nazarbayev [1].

* Corresponding author e-mail: *sab_85@mail.ru*

The relevance of our study, firstly, is defined by the urgent need to determine the degree of influence of society on the sub-speech of medicine in the new language policy of Kazakhstan, and secondly, the work is performed within the framework of such basic approaches, defined in modern linguistics, as functional and sociolinguistic.

Medicine is a field of activity and knowledge that for centuries has been “serviced” by Latin and Greek, providing the stability of the language of science to maintain a common understanding throughout the world and supplying elements to the terminological apparatus of clinicians, pharmacists and anatomists. In this regard, there are two characteristics of medical terminology: Firstly, “medical terminology has reached a high degree of internationalization in comparison with the terminology of other branches of knowledge”, secondly, medical terminology has experienced the strongest influence of Latin language in the early period of its formation and development” [2; 173]. “Greek and Latin served as the basis for the formation of special words and highly productive terminological elements in medicine” [3; 111].

Meanwhile, modern medical education in the Republic of Kazakhstan is gradually abandoning the study of Latin as a compulsory language. During professional training of medical students of specialties “General Medicine”, “Dentistry” and several others, the Latin language in the last few years from the mandatory disciplines has moved into the category of elective languages. Only students majoring in Pharmacy are required to study Latin. The realities of the curriculum formation process lead to the fact that students “choose” as an elective component the disciplines offered to them by the graduate departments. Thus, future specialists, whose professional level directly depends on their ability to use terminology, are forced to learn Latin “by instinct”, using the word usage patterns of anatomy and other special disciplines.

The absence of specialists in Latin language in the training of physicians leads to errors, inaccuracies in the understanding and use of highly specialized terms, which in turn becomes the cause of their low level and unsystematic knowledge. It, consequently, reduces the competitiveness of Kazakh physicians in the modern world.

One of the arguments of the opponents of studying Latin as a compulsory language is the claim that Latin terminology in medicine is actively being replaced by English, and it is more relevant to learn English, while Latin will “master itself”.

Such an approach to the study of Latin, in our opinion, lowers the level of professional training of future physicians of any specialty. The role of Latin should not be underestimated in the training of biologists, pharmaceutical technologists, and public health professionals.

The statement about the total substitutability of Latin terminology for English terminology seems unsubstantiated, not supported by statistics and other data. On the contrary, we argue that Latin not only does not lose its position, but actively participates in the formation of new terms that “serve” new branches of medicine and fields related to it. At the same time, one cannot but admit that the influence of the English language in these spheres is also increasing. A detailed study of scientific articles published in medical journals in Kazakhstan provides the basis for such assertions.

An indicator of the demand for Latin and Greek terms in the medical community of Kazakhstan is their active use by medical scientists, teachers of all medical specialties, and practicing physicians. This conclusion is evident after studying scientific publications placed in specialized medical journals of Central Kazakhstan: *Clinical Medicine of Kazakhstan* (*J Clin Med Kaz*) [4], *Astana Medical Journal* [5] and in the journal *Medicine and Ecology* [6].

The quarterly journal “*Clinical Medicine of Kazakhstan*” is one of the leading multidisciplinary peer-reviewed medical journals in Kazakhstan. The main thematic focus is the publication of materials on medical science and practice, education, and health care organization. *J Clin Med Kaz* publishes original articles on clinical and/or experimental research, literature reviews, descriptions of clinical cases with unusual syndromes and diseases, brief communications aimed at advancing knowledge in the medical sciences with original images, and letters to the editor.

The journal “*Clinical Medicine of Kazakhstan*” provides open free access to the full text of all articles after online registration of the article at www.clinmedkaz.org. The journal is included in the Index Copernicus database and the scientific electronic library eLIBRARY.RU.

Astana Medical Journal is a quarterly scientific and practical journal that has been published since 1998. The owner is a joint-stock company “*Astana Medical University*”. The journal is included in the list of scientific journals for publication of the main results of research works of master’s and PhD-doctoral students. The range of distribution is wide enough and covers all regions of the republic, countries of near and far abroad countries, which have connections with Kazakhstan on problems of hygiene, ecology, experi-

mental and clinical medicine; information exchange with medical institutions of Kazakhstan is carried out. Publications of works by practicing physicians have become an integral part of the issues of this scientific and practical journal for the qualification approbation of medical professionals.

The quarterly scientific and practical publication "Medicine and Ecology" was founded in 1996. The owner is the Republican State Enterprise on the right of economic management "Karaganda State Medical University" of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan (Karaganda).

The journal publishes articles devoted to various problems of clinical, practical, theoretical and experimental medicine, history, organization and economics of health care, ecology and hygiene, issues of medical and pharmaceutical education. The journal has sections: Review of profile literature, Ecology and Hygiene, Clinical Medicine, Theoretical and Experimental medicine, Organization and Economics of health care, Medical and Pharmaceutical education, Observation from practice.

The working languages of all journals are *Kazakh*, *Russian*, and *English*. Regardless of the language in which the article is published, it must be accompanied by an abstract in the other two languages.

The purpose of our article is to study medical discourse in terms of its saturation with terminology of Greek-Latin origin in the light of the modern linguistic situation in Kazakhstan, as well as in terms of the presence in it of terms of non-Greek-Latin origin, their semantic and functional content.

The implementation of the goal involves the following tasks:

- 1) based on a continuous sampling from professional periodicals of the Republic of Kazakhstan to identify the corpus of borrowed vocabulary, functioning in medical terminology;
- 2) in the composition of the borrowed vocabulary to distinguish terms of Greco-Latin origin and terms of Western European origin;
- 3) to describe the linguistic material in terms of two aspects — derivational and semantic;
- 4) to establish which fields of medical knowledge most actively use classical terminological elements, and in which fields they introduce Anglicisms.

During the research the following methods were used: descriptive method, general scientific method of observation, the method of continuous sampling, the method of classification, statistical method.

The hypothesis underlying our work is that modern medicine is gradually abandoning Greco-Latinisms in favor of terminology of another origin for the following reasons: First, the emergence of new branches and areas of clinical and pharmaceutical science; Second, the development of innovative technologies, which are equipped with equipment and devices created in the United States and Europe and which receive a nomination from the language of the producing country or English as the most universal language; Third, "due to the increased interest in words of Western European origin, many scholars favor the use of foreign-language vocabulary over words of Russian origin, e.g.: «анальгетик» (analgesic) instead of «обезболивающее» (painkiller), «болеутоляющее» (pain reliever); «аккомодация» (accommodation) instead of «привыкание» (addiction); «продолженный» (prolonged) instead of «продленный, длительный» (extended, long-term), etc. [7; 55].

Experimental

To test the hypothesis proposed in our work, we examined articles published in medical journals of Central Kazakhstan: Clinical Medicine of Kazakhstan (J Clin Med Kaz) [4], Astana Medical Journal [5] and in the journal Medicine and Ecology. A total of 284 articles from 2011 to 2020 were reviewed: Astana Medical Journal (123 articles), Clinical Medicine of Kazakhstan (124 articles), Medicine and Ecology (37 articles).

A total of 6,450 terms from the fields of clinical medicine, pharmacy, and anatomy were extracted through *solid sampling*. The highest proportion belongs to clinical terms with 4,875 units, followed by anatomical terms with 927 units and pharmaceutical terms with 648 units.

The collected linguistic material was examined in terms of three aspects — *etymological*, *derivational*, *semantic*.

Results and Discussion

The finished work can be represented as the following results.

Etymological analysis showed that the bulk (5681 units) were terms either completely borrowed from Greek and Latin or newly formed using Greek-Latin elements.

Derivational analysis of terms of Greek-Latin origin allowed us to classify them into three groups:

1. Simple terms consisting of a Greek or Latin root (borrowing words) (983 units).

2. Derived terms (formed with a root term element (TE) and affix(-es) (2,187 units).

3. Compound terms (formed by adding several roots and the connecting vowel “o” or without it, and comprising two or more words) (3280 units).

1. *Simple terms* consisting of a Greek or Latin root (borrowing words), e.g.: gypsum — *greek*. gypsos — mineral; diagnose — *greek*. diagnosis — recognition, detection; capsule — *lat.* capsula — box; cage — *lat.* cella — cell; lethality — *lat.* letalis — lethal; stenochoria — *greek*. stenosis — narrowing — narrowing of the tubular organ [8, 9].

2. *Derived terms* formed with a root term element (TE) and affix(-es), e.g.: *catheterisation* — *greek*. katheter — surgical instrument for emptying the cavity; *адреналин* (adrenaline) — *adren-* (adrenal-, *адрено-*; *lat.* adrenalis suprarenal; *ad-* + *lat.* ren — kidney) — “relating to the adrenal gland”, “related to the adrenal gland”; *перитонит* (peritonitis) — *anatom.* peritoneum abdomen — “pertaining to the peritoneum” and *suf.* *um-* inflammation; *гематома* (hematoma) — *greek*. haima, haimatos — blood — “blood-related” and *suf.* *oma* — tumor; *гемостаза* (hemostasis) — *lat.* haemostasis; *гемо-* + *стаз* 1) in surgery — *v.* *Bleeding stoppage*; 2) in pathology (syn. blood stasis) — stopping the blood flow in the vessels of an organ or tissue area; *эндотоксический шок* (endotoxic shock) — *эндо-* (*greek*. endo — inside) and *токс-* (*greek*. toxikon (pharmakon) — poison, which the arrows were lubricated with, “poisonous”, toxic, relating to poisons [8, 9].

3. *Compound terms* created by combining several roots and the connecting vowel “o” or without it, and consisting of two or more words, e.g.: *лапароскопия* (laparoscopy) — *greek*. *lapara* — abdomen + *greek*. *skopeo* — consider, investigate; *торакокопия* (thoracoscopy) — *greek*. *thorax*, *thorakos* — breasts, chest + *greek*. *skopeo* — examination of the internal walls and surfaces of the organs with special instruments; *лапаротомия* (laparotomy) — *greek*. *lapara* + *greek*. *tome* section, dissecting; syn. wrecking) — surgical operation: peritoneal cavity opening; *лапароцентез* (laparocentesis) — *greek*. *lapara* abdomen + *greek*. *kentesis* — piercing, puncture; *гемодинамика* (hemodynamics) — *greek*. *haima* — blood + *greek*. *dynamikos* — pertaining to power, strong; *аутопсия* (autopsy) — *greek*. *autos* yourself — “himself”, “same”, “his own” + *greek*. *opsis* — vision. (autopsia; *greek*. seeing with your own eyes) [8, 9].

A **semantic consideration** of the selected terms of Greco-Latin origin allows us to classify them into the following thematic groups: 1) names of diseases, 2) names of processes and methods of treatment, 3) names of substances, 4) names of body parts, 5) names of medical devices and instruments, 6) names of causes of diseases (etiology), 7) names of symptoms of diseases, 8) names of types of medicines, 9) names of branches of medicine [10].

The most frequent are the lexical units of groups 1, 2, 3, 4, 5. The terms included in groups 6, 7, 8, 9 occur much less frequently. It is connected with the scientific progress in medicine, with the appearance of new methods of diagnosis and treatment, devices and medical instruments, with the development of new directions in medicine.

The terms of Greek-Latin origin are in most cases taken from the following branches and sections of medicine: Oncology (breast, ovarian, prostate, oral, stomach, rectal cancer), Cardiology (arterial hypertension, arterial hypertension, stroke, heart disease), Surgery (pancreatic diseases, pancreatitis), gynecology, (childbirth, abortion anesthesia, cesarean section surgery), as well as diseases of the lungs, eyes (cataract, glaucoma), diabetes, anesthesia problems [10].

The only items represented are childhood diseases (foot deformities in children, clubfoot, cerebral edema), mental illnesses, diseases of the gastrointestinal tract, kidneys, urinary tract, and skin diseases.

The analysis of medical texts has shown that the medical terminology of Kazakhstan includes terms not only of Greek-Latin but also of Western European origin, mainly borrowings from English, French, and German.

For instance: 1. *тампон* (tampon) (fr. tampon) — A sterile strip of gauze to fill a wound or cavity; 2. *тампонада* (ger. Tamponade from fr. tampon — тампон) — filling wounds or cavities with tampons, sections of other tissues, or certain biologics (*Ограничиться простой марлевой тампонадой*) (Limit yourself to a simple gauze tamponade); 3. *канюля* (cannula) 1 (fr. canule) — a short tube with a blunted end, designed to be inserted into the cavities and canals of the human or animal body for diagnostic, therapeutic or research purposes; *канюля* (cannula) 2 — The thickened part of a tubular needle designed to connect it to various devices (*В карман вводили тупоконечную канюлю*) (A blunt-tipped cannula was inserted into the pocket); 4. *стресс-тест* от *стресс* (stress test from stress) (eng. Stress — tension), *тест* (eng. test — challenge, research) (*Положительными результатами стресс-тестов*) (Positive results of stress tests); 5. «*нон-дипперы*», «*найт-пикеры*» (eng. non — not; dip — downfall, suffix -er — figure, character, i.e. literally — не падающий (non-dropping); night — ночь, peak — вершина горы, suffix -er — figure, character,

i.e. literally — ночной вершитель (night peaker). (To the category of “non-dippers” (patients with insufficient nocturnal BP reduction) and “night peakers” (patients with nocturnal hypertension)); 6. *нон-респондеры* (non-responder) (eng. non — not, respond — answer, react, suffix -er — figure, character, i.e. literally не отвечающие не реагирующие (non-responder). (Thus, the greatest effect was observed in patients with hysterical and psychasthenic deviations and, to a lesser degree, in patients with schizoid, anancastic and paranoid deviations, who made up the non-responders group); 7. *класеп* (cluster) (eng. *Cluster* — grow in bunches, gather, accumulate) (...with metabolic syndrome (MS), which is a cluster of hormonal and metabolic disorders...); 8. *класеп-эффект* (cluster-effect) (eng. *Cluster* — grow in bunches, gather, accumulate) — a marked temporary increase in the incidence of certain malignant tumors in the population; 9. *шпатель* (spatula) (ger. *Spatel*) (Spatula was used to form a pocket in the tenon space up to the optic nerve); 10. *стент* (eng. stent) — a design that fits into the lumen of hollow organs and provides an expansion of the site [11–13].

It should be noted that during the analysis of the linguistic material, we did not consider medical terms-Europeanisms, which were borrowed from Latin and Greek (international medical terms). There are a few of them in our material, which is not accidental, because, as experts say, “... German medical terminology is based more on the Greek and Germanic linguistic structure. English medical terminology is almost entirely 'Latinized,' using only a small fraction of the Old English and Saxon syllabic structure” [14; 140].

The use of native West-Europeanisms, i.e. words originating from lexical and word-formation material of West-European languages, in medical terminology of Kazakhstan is comparatively few. From the point of view of semantics they are mainly represented by the terms referring to:

1. Medical equipment, equipment (ultrasound *scanners*, convex *sensor*, duplex *scanning*, *computer tomography*; by *Cryotome* apparatus, echocardiography using “*Hawk*” apparatus (Denmark), studied on computer 20 *DO Corol*), etc.;
2. Medical devices and instruments: *spatula*, *cannula*, *tampon*, *obstetric forceps*, *drainage*; *dilation syringe* (ger.: *Spritze*, from *spritzen* — to spritz), *stent*, mask and *Ambu* bag, etc.;
3. Surgical methods, techniques, methods: *tamponade*, *mini-laparotomy*, *mini-access*, *laser*, *helium-neon laser irradiation*, *B-Lynch compression suture*, laparoscopic total fundoplication (LTFN) of Nissen type, *laser surgical techniques*, according to *Papa-Nicolau* method, *gastric bandaging*, *gastros bypass surgery*, etc.
4. Genetics: *markers* of chromosomal pathology, etc.;
5. Physiology: breathing *patterns*, etc.;
6. Types of patients: *non-dippers* (patients with insufficient nocturnal BP reduction), “*nite peakers*” (patients with nocturnal hypertension), *non-responders*, in *Tritace* group patients, with *Hartil* group patients, etc.;
7. Drug names: the ACE inhibitor drug ramipril *Tritace* (Aventis, Germany) and its generic *Hartil* (Aegis, Hungary), azithromycin (Sumamed, Pliva, Croatia), amoxicillin/clavulanate (Flemoclave Solutab, Astellas Pharma Europe B.V., Netherlands), etc.;
8. Biochemistry: biochemical markers, etc.;
9. In the nomenclature of diseases (very rare): *Barrett's esophagus* (Barrett's syndrome), condition named after the English surgeon N. Barrett, who first described it in 1950; valve prolapse (German *Klappe*), etc.

Borrowings from modern European languages constitute a much smaller number as compared to the Greek-Latin ones (2143 units). These are the main terms that came into the Russian language in the 20th century and belong to such branches of medicine as immunology, microbiology, genetics, and dietetics. The process of penetration of such words has become especially pronounced in recent decades, which in turn is associated with scientific progress in medicine, the emergence of new diagnostic and treatment methods, devices and medical instruments.

The majority of Anglicisms, according to our observations, belong to the clinical and pharmaceutical subsystems. Anglicisms most commonly used in pharmaceutical terminology, for the most part, passed into Russian by transliteration (transmission of the spelling of an English word using the Russian alphabet), for example, *Uromodulin* — *Уромодулин*, *Trypsin* — *Трипсин*, *Zymosan* — *Зимозан*, *volumeter* — *Волюметр*.

We found a considerable number of English terms that retain the spelling of the original, indicating their novelty and lack of mastery by the “host” language. These incorporate 1. “sublay” and “onlay” techniques in relation to the “inlay” method; 2. Ablation mode; 3. according to the MRC (Medical Research Council dyspnea scale; 4. using nasal CPAP (continuous positive airway pressure); 5. according to the macro-reentry mechanism, etc.

Among medical terms of Europeanism there are many hybrid terms, that is, terms formed from elements of English and French origin, English and Latin: *застрошунтирование* (ГШ) (Gastric Bypass) — Latin + English elements: *застр-* (greek. gaster, gasteros or gastros — stomach) and *шунт* (eng. Shunt.) — the most common treatment for obesity in the United States; *биотампонады* (biotamponades) — greek + french elements: *био-* (greek. bios — life) and *тампон* (fr. tampon); *гелий-неоновое лазерное облучение* (Helium-neon laser irradiation) — greek + english: *helios-* (greek. — The Sun) and *лазерное* (eng. Laser); *нейроскрининг* (neuroscreening) — greek + english: greek. *Neuron* — vein, tendon, fiber, nerve — a compound part of compound words meaning «pertaining to the nerves, to the nervous system + eng. (screening) скрининг».

Among such terms-hybrids there are also unique neoplasms, the emergence of which is due to new trends in the approach to the treatment of patients. For instance, *молитвотерапия* (prayer therapy) — term-hybrid (old-slav. + greek.).

We note such a variety of Europeanisms as *eponymic terms* (eponyms). Within this group, there are also those in which two or more names of doctors are used, for example, *Chantz collar* — A. Schanz, (1868 — 1931, germ. surgeon) — A cotton-gauze dressing in the form of a standing collar; applied to immobilize the cervical spine; *Kirschner spiral fixation* — Martin Kirchner was a German surgeon who, in 1909, proposed the use of a thin metal spoke to treat fractures; *Doliotti probes* — sets of metal and plastic probes of a certain diameter, developed by Doliotti; Hamilton Depression Scale below 18 points — M. Hamilton (UK) developed a scale in 1960 to quantify the condition of patients with depressive disorders before, during and after treatment; about the Schulte Test — tables with randomly arranged numbers or letters, serving to test and develop quickness of finding them in a certain order. The doctor notes the time it takes the patient to find the numbers. Normally, the Schulte test time is 25–30 seconds. It was originally developed as a psychodiagnostic test to study the properties of attention by the German psychiatrist and psychotherapist Walter Schulte.

Thus, the described phenomena present a traditional picture, which seems to differ little from the use of medical terms in any other linguistic environment. The peculiarity of the functioning of the units under study lies in the dynamics of replenishing the professional language of physicians with terms of non-Greek-Latin origin. First of all, these are the words that came through the English language — directly or indirectly.

The time span of 7 years included in the scope of our study allows us to conclude that the flow of such terms has increased over the past few years. The number of Anglicisms in the medical arsenal is increasing year by year. So if in 2011–2013 we extracted 769 such units, then in subsequent years — 2014–2020 — the number of such terms increased to 1374. In terms of semantics, these are mainly names of medical devices and designations of officially used documents, programs and protocols, for example, LAE in the clinic was performed from lateral laparoscopic access through 4 trocars on an endoscopic rack *Karl Storz*; **on a micro-tome** “Leica”; on a computer hardware system “Leica microsystems” and a microscope “Leica DM1000”; CT picture of interstitial changes in the lungs according to the ground glass opacity type; and sealing of interlobular septa by crazy paving; *комплајенс* — eng. *compliance* (agreement, conformity; derived from the verb to comply) literally means to act as requested or directed; to obey. “Compliance” represents compliance with some internal or external requirement, or standard.

Conclusions

Thus, our hypothesis of the unceasing importance of the traditional Greek-Latin terminology and the importance of the terminological elements as a source of lexical neologisms, on the one hand, is confirmed. On the other hand, the idea that the corpus of medical vocabulary is actively replenished by units of non-Greek-Latin origin, primarily by Anglicisms, is confirmed.

Our research is planned to be continued by a separate description of Russian- and Kazakh-speaking medical terms, and also to consider joint functioning of Greek-Latin and European terms with terms of Slav-ic and Turkic origin in medical professional texts, published in periodicals of the Republic of Kazakhstan. This will allow reconstructing the full terminological picture that has developed in modern Kazakhstan, revealing regularities in this area and substantiating the justice of the introduction of trilingualism.

References

- 1 Назарбаев о переходе на латиницу [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/4865601>.

- 2 Манукова О.В. Эквивалентность медицинских терминов в комбинации языков (русский–английский) / О.В. Манукова / Перевод как средство взаимодействия культур: материалы Междунар. науч. конф. (17–22 октября 2014 г.). — М.: Моск. ун-т, 2014. — С. 172–182.
- 3 Полухина О.Н. Роль греко-латинских заимствований в становлении российской медицинской терминологии. Саратовский ГМУ им. В.И. Разумовского / О.Н. Полухина, Е.А. Ремпель // Бюлл. мед. Интернет-конф. (ISSN 2224–6150). — 2016. — Т. 6. № 1. — С. 110, 111.
- 4 Сайт журнала «Клиническая медицина Казахстана» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.clinmedkaz.org>.
- 5 Сайт журнала «Астана медициналық журналы» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.amu.kz>.
- 6 Сайт журнала «Медицина и экология» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.kgmu.kz>.
- 7 Коннова О.В. Английские заимствования в научной медицинской прозе / О.В. Коннова, Т.С. Кириллова / Астрахан. мед. журн. — Т. 8, № 2. — 2013. — С. 54–56.
- 8 Медицинский латинско-русский словарь анатомических терминов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.kakras.ru/mobile/latin-anatomic-dictionary.html>.
- 9 Словарь греко-латинских терминологических элементов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.algor2csml.narod.ru/t_elem02.html#a.
- 10 Словарь медицинских терминов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://lib.ru/NTL/MED/slowar_a-k.txt.
- 11 Словарь иностранных слов. — М.: Русский язык, 1990. — 624 с.
- 12 Англо-русский медицинский энциклопедический словарь. — М.: ГЭОТАР-Медиа, 1995.
- 13 Большой немецко-русский и русско-немецкий медицинский словарь. — М.: Живой язык, 2009.
- 14 Верижникова Е.А. Влияние латинского языка на языки индоевропейских групп, в частности, на медицинскую терминологию (на примере английского и немецкого языков) / Е.А. Верижникова, Д.Д. Федорова // International scientific review. — 2016. — № 4 (14). — С. 138–141.

О.Ф. Кучеренко, А.Б. Куанышева, Е.Р. Келлер-Дедицкая

**Қазақстанның медициналық терминологиясында
басқа тілден енген сөздер корпусы және олардың қызмет етуі
(кәсіби мерзімді басылымдар материалы негізінде)**

Мақала Орталық Қазақстан медициналық терминологиясындағы басқа тілдерден алынған лексемалардың қызмет етуі мәселесіне арналған. Қазақстандағы қазіргі тіл саясаты медицина саласының тіліне қаншалықты әсер ететіні көрсетілген. Қазақстан Республикасы медициналық жоғарғы оқу орындарында латын тілін оқытудың қиыншылықтары сөз етілген. Болашақ дәрігерлерге арналған оқу бағдарламаларына латын тілін оқытуды міндетті түрде енгізудің қажеттіліктері көрсетілген. Орталық Қазақстан өңірінде 2011–2020 жылдар аралығындағы мамандандырылған медициналық журналдар: атап айтқанда, «Клиническая медицина Казахстана» (J Clin Med Kaz), «Астана медициналық журналы» (Астанинский медицинский журнал, Astana Medical Journal) және «Қарағанды медициналық университеті» КЕАҚ шығатын «Медицина и экология» журналынан бірыңғай іріктеме жолымен терілген терминдер талданған. Латын тілі өз позициясын сақтап қала отырып, медицинаның жаңадан пайда болып жатқан салаларын және олармен аралас салаларға «қызмет көрсететін», яғни осы салаларда қолданылатын жаңа терминдердің қалыптасуына белсенді түрде қатысатынын дәлелдеп көрсету үшін, клиникалық медицина, фармация және анатомия саласынан жалпы 6450 термин қаралды. Латын терминологиясының ағылшын тілді терминологиямен толықтай ауыстырылуы туралы ғылыми және статистикалық тұрғыдан негізі жоқ пікір жоққа шығарылған. Дегенмен, осы салалардағы ағылшын тілі әсерінің күшейіп келетіні де мойындалған. Гипотезаны дәлелдеу үшін еңбекте басқа тілдерден алынған сөздердің этимологиялық және семантикалық классификациясы ұсынылған. Бұрынғы батыс еуропалық медицина терминдеріне ерекше назар қойылған. Ағылшын тілді терминология қарқынды еніп келе жатқан медицина сфералары ерекшеленіп көрсетілген. Қорытындысында грек-латын терминологиясы медицина тілінің ядросы болып қала беруде, және медициналық лексика корпусына ағылшын тілді терминдер көптеп қосылуда екені айтылады.

Кілт сөздер: тіл саясаты, үш тілділік, кириллица, латын жазуы, сөз алмасым, медициналық терминология, терминдік элемент, этимологиялық талдау, деривациялық талдау, семантикалық талдау.

О.Ф. Кучеренко, А.Б. Куанышева, Е.Р. Келлер-Дедицкая

Корпус заимствований и их функционирование в медицинской терминологии Казахстана (на материале профессиональных периодических изданий)

Статья посвящена проблеме функционирования заимствованных лексем в медицинской терминологии Центрального Казахстана. Показано, какое влияние оказывает современная языковая политика Казахстана на подязык медицины. Затронута проблема преподавания латинского языка в медицинских вузах Республики Казахстан. Приведены аргументы в пользу обязательного введения латинского языка в учебные программы будущих медиков. Анализу подвергнуты термины, извлеченные путем сплошной выборки из специализированных медицинских журналов Центрального Казахстана за 2011–2020 годы: «Клиническая медицина Казахстана» (J Clin Med Kaz), «Астана медициналық журналы» (Астанинский медицинский журнал, Astana Medical Journal) и журнала «Медицина и экология», издаваемого НАО «Медицинский университет Караганды». Всего рассмотрено 6450 терминов из области клинической медицины, фармации и анатомии с целью подтвердить гипотезу о том, что латинский язык не только не теряет своих позиций, но и активно участвует в образовании новых терминов, «обслуживающих» новые отрасли медицины и области, смежные с ней. Научно и статистически опровергается необоснованное утверждение о тотальной замещаемости латинской терминологии англоязычной. Хотя при этом признается усиление влияния английского языка в этих сферах. Для подтверждения гипотезы в работе предлагается этимологическая и семантическая классификации заимствований. Особое внимание уделяется исконным западноевропейским терминам медицины. Устанавливаются сферы медицины, в которых активно входит англоязычная терминология. В заключение констатируется, что греко-латинская терминология продолжает оставаться ядром в подязыке медицины, но корпус медицинской лексики активно пополняется англицизмами.

Ключевые слова: языковая политика, трехязычие, кириллица, латиница, заимствования, медицинская терминология, терминологический, этимологический анализ, деривационный анализ, семантический анализ.

References

- 1 Nazarbaev o perekhode na latinitsu [Nazarbaev on a change to Latin]. www.zakon.kz. Retrieved from <https://www.zakon.kz/4865601> [in Russian].
- 2 Manukova, O.V. (2014). Ekvivalentnost meditsinskikh terminov v kombinatsii yazykov (russkii–angliiskii) [Equivalence of medical terms in the combination of Russian–English languages]. Proceedings from Translation as a means of interaction between cultures: *Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia (17–22 oktiabria 2014 goda) — International Scientific Conference*. (pp. 172–182). Moscow: Moscow University [in Russian].
- 3 Polukhina, O.N., & Rempel, E.A. (2016). Rol greko-latinskikh zaimstvovani v stanovlenii rossiiskoi meditsinskoi terminologii [The role of Greek–Latin borrowings in the development of Russian medical terminology]. *Biulleten meditsinskikh Internet-konferentsii — Bulletin of Medical Internet Conferences*, 6, 1, 110,111 [in Russian].
- 4 Sait zhurnala «Klinicheskaia meditsina Kazakhstana» [Site of journal “Clinical Medicine of Kazakhstan”]. clinmedkaz.org. Retrieved from <http://clinmedkaz.org> [in Russian].
- 5 Sait zhurnala «Astana meditsinalyq zhurnaly» [Site of journal “Astana Medical Journal”]. amu.kz. Retrieved from <http://amu.kz> [in Russian].
- 6 Sait zhurnala «Meditsina i yekologiya» [Site of journal “Medicine and Ecology”]. kgmu.kz. Retrieved from <http://kgmu.kz> [in Russian].
- 7 Konnova, O.V., & Kirillova, T.S. (2013). Angliiskie zaimstvovaniia v nauchnoi meditsinskoi proze [English borrowings in scientific medical prose]. *Astrakhanskii meditsinskii zhurnal — Astrakhan Medical Journal*, 8, 2, 54–56 [in Russian].
- 8 Meditsinskii latinsko-russkii slovar anatomicheskikh terminov [Medical Latin–Russian Dictionary of Anatomical Terms]. [kakras.ru](http://www.kakras.ru). Retrieved from <http://www.kakras.ru/mobile/latin-anatomic-dictionary.html> [in Russian].
- 9 Slovar greko-latinskikh terminoelementov [Dictionary of Greek–Latin term elements]. [algor2csml.narod.ru](http://www.algor2csml.narod.ru). Retrieved from http://www.algor2csml.narod.ru/t_elem02.html#a [in Russian].
- 10 Slovar meditsinskikh terminov [Dictionary of Medical Terms]. lib.ru. Retrieved from http://lib.ru/NTL/MED/slovar_a-k.txt [in Russian].
- 11 *Slovar inostrannykh slov*. (1990). [Dictionary of foreign words]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 12 *Anglo-russkii meditsinskii entsiklopedicheskii slovar*. (1995). [English–Russian Medical Encyclopedic Dictionary]. Moscow: GEOTAR-Media [in Russian].
- 13 *Bolshoi nemetsko-russkii i russko-nemetskii meditsinskii slovar*. (2009). [The Comprehensive German–Russian and Russian–German Medical Dictionary]. Moscow: Zhivoi yazyk [in Russian].
- 14 Verizhnikova, E.A., & Fedorova, D.D. (2016). Vlianie latinskogo yazyka na yazyki indoevropeiskikh grupp, v chastnosti na meditsinskuiu terminologiu (na primere angliiskogo i nemetskogo yazykov) [The influence of the Latin language on the languages of Indo-European groups, in particular on medical terminology (on the example of English and German)]. *Mezhdunarodnyi nauchnyi obzor — International scientific review*, 4 (14), 138–141 [in Russian].

С.Ж. Ергалиева^{1*}, Е.Б. Асанбаева², А.Ж. Сахариева¹¹Торайгыров Университет, Павлодар, Казахстан;²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: samal17.12@mail.ru, s_aygul@mail.ru, www.eldana@mail.ru)

Текст политического интернет-комментария как объект виртуальной культуры: лингвоаксиологический анализ

Объектом исследования являются казахстанские интернет-комментарии к политическим статьям, размещенные в новостном портале Nur.kz. Выбор объекта обосновывается с развитием информационных технологий, которые способствовали появлению разного вида жанров, в данном исследовании — текстов виртуального пространства. Цель исследования — определить ценностный фактор текstopорождения казахстанских политических интернет-комментариев. Предмет исследования — соотнесенность ценностного потенциала исходного текста и ценностных установок виртуальной языковой личности, реализуемых в интернет-комментариях. Для изучения данного объекта использовались методы сбора и контекстуального анализа теоретического материала, сравнительные, обобщающие, описательные и метод количественной обработки данных. Результаты исследования показали, что тексты казахстанских интернет-комментариев обладают ценностным потенциалом. Виртуальная языковая личность является носителем национального наследия и культуры, поскольку принадлежит определенному лингвокультурному коллективу, обладающему своим мировоззрением и стереотипами, которые и проявляются в текstopорождении интернет-комментариев; реализуя себя в качестве комментатора, языковая личность оперирует, прежде всего, понятиями, представляющими для неё наибольшую ценность.

Ключевые слова: лингвоаксиология, ценностные факторы, политический текст, интернет-комментарий, виртуальная языковая личность.

Введение

Распространение сети Интернет обусловило развитие виртуального пространства для коммуникации. Политический интернет-комментарий — жанр, заимствованный в виртуальную коммуникацию из политического дискурса и сферы СМИ, представленный на компьютерном субстрате, является сферой повседневного человеческого общения в электронной письменной культуре. Среда интернет-коммуникаций дает возможность исследования речевой деятельности в современных коммуникативных условиях и позволяет наблюдать таким образом, как трансформируются нормы социального взаимодействия.

Описывая виртуальный дискурс, Н.Г. Асмус дифференцирует понятия компьютерного и виртуального дискурса. По ее мнению, виртуальный дискурс — понятие более широкое, это дискурс, характеризующийся электронными средствами коммуникации. «Виртуальная коммуникация <...> понимается нами как коммуникативное взаимодействие субъектов, осуществляемое посредством компьютера, при котором создается особая модель реальности, характеризующаяся эффектом присутствия в ней человека и позволяющая действовать с воображаемыми и реальными объектами» [1; 5, 6].

Репрезентация языковой личности через текст в виртуальной коммуникации понимается как «речевая маска» [1; 2, 2]. Наличие у субъектов письменного общения в виртуальном пространстве имен-ников (условных имен), а также дискуссивность коммуникации обуславливают основную стилевую черту виртуального общения — «карнавализацию» [1; 9, 3]. Текст в виртуальном пространстве предстает как продукт карнавализации, яркий в языковом представлении, результат «вторичных коммуникативных процессов» [4; 45], связанных с обсуждением ранее презентованной информации. Отмечается, что участники дискурса в сфере Интернет «действуют по обе стороны коммуникативной ситуации: и воспринимают, и производят» [5; 208, 6].

По мнению И.В. Савельевой, виртуальная языковая личность стремится создать продукт, отличающийся особой «оригинальностью, экспрессивностью номинаций, образностью, тенденцией к сниженности и ироничности» [4; 46]. Поэтому в виртуальных текстах, в нашем случае интернет-

* Автор-корреспондент. E-mail: samal17.12@mail.ru

комментариях часто встречаются жаргоны, иностранные слова и словосочетания, аббревиатуры, «акронимы, слова-гибриды (совмещение кириллицы и латиницы в одной словоформе), причудливо сочетающиеся с экспрессивным синтаксисом, часто эллиптическим, книжной лексикой, терминами разных профессиональных сфер» [7; 27, 1; 176]. По причине «телесной непредставленности» получают распространение паралингвистические средства выражения экспрессивности, такие как «смайлы», получившие название «суррогат эмоциональных реакций», иконические элементы, представляющие реальную личность в виртуальном пространстве — аватары и т. д. [3; 65, 8]. «На уровне синтаксиса в языке Интернета отмечается сильное влияние конструкций разговорной речи (простые, неполные, вопросительные, восклицательные предложения), значительна тенденция к аграмматизму — отклонению от синтаксических и пунктуационных норм литературного языка, рассогласование частей высказывания» [9].

Категория автора в виртуальной коммуникации распознается с позиций анонимности, наличия «речевой маски», креативности и дистанцированности, а также репрезентируется, с одной стороны, ориентированностью на коммуникационный регистр, с другой стороны, сосуществованием внутри текстовой сферы специального и неспециального знания [1; 39].

Категория адресата характеризуется обобщенностью образа, понимаемого как «транспонированный адресат», которым становится любой, кто «заходит на сайт». По словам О.В. Орловой, «практически неограниченная возможность комментирования стимулирует интерпретационную и аналитическую деятельность пользователей» [10; 193].

Таким образом, виртуальная среда общения, характеризующаяся наличием опосредующего звена (технических средств), отстраненностью и «завуалированностью» языковой личности, стиранием профессиональных, гендерных и социальных различий, возможностью немедленного реагирования, спонтанностью речи, ее «запечатленной разговорностью», накладывает отпечаток на характер языковой личности, стремящейся реализовать свои языковые способности в тексте, которые являются в данном случае единственным средством репрезентации индивидуальных особенностей, «речевого имиджа» личности [1; 32, 3; 64–67].

В данном исследовании рассматривается и описывается жанр политического интернет-комментария в лингвоаксиологическом аспекте, поэтому, в первую очередь, фокусируем внимание на рассмотрении подходов к выделению жанров, ставящих в центр языковую личность и ее когнитивно-коммуникативный уровень.

Итак, комментирование является вербализованным отношением языковой личности к внешней реальности. Важно отметить, что комментирование включает осмысление автором политических событий и их изложение после определенных мыслительных процессов; внешний мир преломляется через призму когнитивного авторского видения. «Стержнем жанра комментария является наличие таких признаков, как рассуждение, выражение собственной точки зрения на события, предоставление дополнительной информации по обсуждаемой проблеме» [4; 54].

Как мы уже отмечали, автором текста интернет-комментария может стать любой пользователь интернет пространства, имеющий технические средства связи. Автор политического интернет-комментария относится к политически активной части человечества, который занимает двоякую позицию — читатель и комментатор одновременно. Таким образом, «процесс написания текста-комментария — это дуалистичный процесс, включающий как текстовосприятие, так и текстопорождение» [4; 55]. Прочитав политическую публикацию и имеющиеся комментарии, реципиент становится продуцентом, если он проявляет позицию по одному из вопросов, оценивая материал, излагая свое мнение, делясь своим собственным опытом в письменной форме. Если в речевом жанре «присутствие образа автора, как правило, имплицитно или косвенно» в большинстве случаев, то в интернет-комментариях автор занимает главную, ведущую позицию, несмотря на такие обусловленные КОК признаки, как анонимность и дистанцированность от собеседника, ник или «маска коммуниканта». Его «Я-образ» эксплицитен, он присутствует на всех уровнях текста, его позиция доминирует, являясь и содержательным, и композиционным стержнем. Жанр политического ИК является одним из наиболее персонализированных жанров, в котором Я-образ играет основополагающую роль, релевантную при рассмотрении текста в лингвоперсонологическом аспекте [11; 11].

Интенциональный уровень комментариев многопланов: в одних текстах авторы руководствуются желанием выразить критику, в других — комментаторы ожидают поддержки своей позиции, но, тем не менее, адресатом интернет-комментариев может стать как определенный пользователь (в силу

анонимности общения в сети этого пользователя правильно назвать «определенный неопределенный» собеседник) [4; 56].

По мнению С.Ж. Ергалиевой, «политические тексты, размещенные на интернет-порталах или сайтах, в настоящее время являются важным источником для лингвистического анализа. Но необходимо учитывать, что, во-первых, комментарий, содержащий информацию об определенном событии, не существует сам по себе, он зависит от исходного текста, и его анализ не может осуществляться в отрыве от первичного текста; во-вторых, комментарий реализует деривационный потенциал исходного текста; в-третьих, он продуцирован языковой личностью, поэтому в нем отражаются присущие ей языковые способности, которые составляют в совокупности ее ментальный образ, воплощенный во вторичном тексте, т.е. в комментарии» [12; 31].

Объект исследования: тексты казахстанских политических интернет-комментариев.

Предмет исследования: соотносительность ценностного потенциала исходного текста и ценностных установок виртуальной языковой личности, реализуемых в интернет-комментариях.

Цель исследования: определить и описать ценностные факторы текстопорождения казахстанских политических интернет-комментариев.

Задачи исследования:

- сравнить и описать исходный текст с первичным текстом (интернет-комментарий) в формальном, содержательном и функциональном плане;
- выявить ценностные маркеры текстов интернет-комментариев, которые реконструируют ценностную национальную картину мира.

Методы и материалы исследования

Для изучения данного объекта использовались методы сбора и контекстуального анализа теоретического материала, сравнительные, обобщающие, описательные методы.

Материалом лингвистического анализа послужили политические статьи (исходные тексты) и оставленные к ним комментарии в новостном портале Nur.kz. В новостном интернет-сайте Nur.kz размещаются самые свежие новостные материалы, а также имеется архив новостей. Новости распределены по рубрикам: «Политика», «Бизнес», «Общество», «Культура», «Наука», «Спорт» и т.д. В рубрике «Политика» размещаются креолизованные тексты, то есть политизированные статьи, материалы с фотоснимками, видеозаписями.

При выборе материала внимание было обращено на наиболее комментируемые политические статьи, проводился сравнительный анализ текстов статей политической проблематики с текстами интернет-комментариев. В первую очередь, было обращено внимание на форму и на ключевые слова, сохранившиеся во вторичном тексте (интернет-комментарий), затем на содержательную сторону.

Выступая в качестве читателя политического вопроса, реципиент делает акцент на определенные ценности, включенные в первичный текст, которые являются частью языковой картины мира обыденного его сознания. Далее, оставляя комментарий, реципиент превращается в коммуникатора, который в результате текстовосприятия фокусирует свое внимание на ценностные составляющие, которые являются для него актуальными, они становятся толчком создания вторичного текста. Реализация ценностей осуществляется посредством определенных средств языка, которые воплощаются в качестве ключевых слов. Как отмечает М.В. Бец, «изучение текстопорождающей деятельности языковой личности помогает воссоздать ее ценностную картину мира, определить взаимодействие исходного текста и языковой личности» [13; 60].

Результаты и обсуждения

Рассмотрим ряд примеров, в которых комментаторы используют национально-специфические слова, являющиеся ценностью казахстанского комментатора.

Самозанятый: *Некоторые начинают употреблять лимоны и имбирь, новая мода — бараний жир. Хотя надо честно признать, что раковые заболевания четвертой стадии такими «припарками» вылечить невозможно... Это или продлевает агонию на некоторое время, или ускоряет конец...*

Комментатор под ником *Самозанятый*, интерпретируя политическое событие, которому посвящен текст «Спецорган по вопросам образования готовы создать при Правительстве», о создании Координационного совета по вопросам образования и науки. Он является консультативно-совещательным органом, образуемым в целях координации и повышения эффективности деятельности госорганов и организаций. Анализируя данный текст интернет-комментария, обращаем внима-

ние, в первую очередь, на его форму и содержание. По формальной части текст интернет-комментария не содержит ключевых слов из исходного текста, то есть из политической статьи. По содержательной части комментатор уходит от главной идеи исходного текста. Он переключает свое внимание на иную проблему, которая его больше интересует. В тексте интернет-комментария описываются способы лечения ракового заболевания, которые он перечисляет: *Некоторые начинают употреблять лимоны и имбирь, новая мода — бараний жир*. В комментарии замечен ценностный маркер, передающий национальную особенность. Так как способ лечения **бараньим жиром** является присущим для казахского народа, который передается из поколения в поколение. Как видим, комментатор *Самозанятый* показывает возрождение народного лечения с помощью бараньего жира, отражающее особенность быта кочевого образа жизни казахского народа. В данном примере явно выражается ценностный фактор текстопорождения интернет-комментариев.

Samuel_Langhorne_Clemens: *Ты поучи свою жену баурсаки жарить, технарь хренов! Фантастики начитался, поди, про ядерные ракетные двигатели.*

Данный комментарий оставлен к политической статье «КНБ обнародовал правила работы национальной системы видеомониторинга». В статье рассматривается вопрос о том, что «Комитет национальной безопасности подготовил и разместил для публичного обсуждения на портале «Открытые НПА» проект правил функционирования национальной системы видеомониторинга. «Национальная система видеомониторинга — это информационная система, представляющая собой совокупность программных и технических средств, осуществляющих сбор, обработку и хранение видеозаписей для решения задач обеспечения национальной безопасности и общественного правопорядка». Комментатор под ником *Samuel_Langhorne_Clemens* обращается своему собеседнику, упрекая его и прося не умничать по поводу заявленной техники в политической статье. Данный пример является ответной реакцией на предыдущий комментарий. *Ты поучи свою жену баурсаки жарить*, как видим, в комментарии используется лингвокультурологическая единица *баурсак*, который является национальным блюдом казахского народа. Нельзя представить казахский дастархан без баурсаков. Любое мероприятие начинается с подготовки данного национального мучного лакомства. Очевидно, что *баурсак* является ценностным маркером в текстопорождении интернет-комментариев.

Степьюругом: *Словно бай сидит и врет в глаза.*

Миклуха: *Такое ощущение, что Акимы берут только наглых, надменных, высокомерных. Это не первое видео вижу, когда Акимы так разговаривают по-байски со своими холопами. Что за выражение «Иди жалуйся, куда хочешь...».*

Комментаторы под никами **Степьюругом** и **Миклуха** интерпретируют политическую статью под названием ««Что вы в грязи копаетесь?»: акима наказали после разговора с жителями в Алматинской области» из новостного портала Nur.kz. Например, комментатор **Степьюругом** представляет акима области в качестве *бая*, то есть как влиятельного богатого представителя казахского народа из прошлой эпохи. Языковая личность *Миклуха* комментирует разговорную манеру акима области: «Акимы так разговаривают, по-байски, со своими холопами». Он описывает его поведение так, как присуще древним баям (богачам) казахского народа, которые имели власть над простым и бедным народом.

Samarhan56: *Сөзіңіздің жаны бар* (Есть смысл в ваших словах) (перевод наш. — С. Е.). Комментатор под ником *Samarhan56* прокомментировал политический текст «Токаев: к сожалению, и в этом году месяц Рамазан пройдет в сложных условиях». Он обратился к мусульманам с пожеланием сохранить сплоченность, ответственность и быть здоровым и счастливым. Комментатор поддерживает слова Президента, эксплицируя свое мнение с помощью фразеологизма *Сөзіңіздің жаны бар*, который имеет прямой смысл, *Ваши слова имеют души (дух)*. Однако он этим хочет донести, что Глава государства говорит в правильном направлении и тем самым поддерживает его сторону.

Приведем еще один пример, в котором комментатор выражает свою политическую установку посредством поговорок.

1961: *Егемен еліміздің рәміздері күні құтты болсын! Жүзден жүйрік мыңнан тұлпары жеңсін. Сәттілік! Жаңа бастауды тек қана құптаймын.* (Поздравляю с Днем символов Независимого Казахстана! Пусть победит сильнейший. Удачи! Поддерживаю новые начинания) (перевод наш. — С. Е.).

Проанализируем текст комментатора под ником **1961**, оставленный к политическому тексту «Назарбаев подписал постановление о внутрипартийном отборе в Nur Otan» [12]. В исходном тексте заявляется вопрос о проведении внутрипартийного отбора. Политический текст написан на русском

языке, комментарий к нему на казахском, следовательно, при комментировании произошли формальные изменения; комментарий не содержит лексики исходного текста, но при этом автор не уходит от обсуждаемой темы, не искажает смысл исходного текста, свое отношение передает с помощью описательной конструкции, а именно с помощью поговорки. Комментатор эксплицирует свое отношение к описанной политической ситуации одной поговоркой: *Жүзден жүйрік мыңнан тұлпары жеңсін (Пусть победит сильнейший)*, выражая надежду и свою поддержку к представителям партий.

Таким образом, «казахстанские комментаторы часто используют фразеологизмы, пословицы и поговорки для выражения своих политических взглядов, отношения к заявленной политической проблеме с помощью народной мудрости. Фразеологизмы передают морально-этические и жизненные установки этноса. Употребление фразеологических единиц казахскими комментаторами обусловлено такой особенностью казахской речи, как использование намеков в разговоре. Его целью может быть нежелание выступать в качестве советчика старшим, а значит, более опытным и мудрым или влиятельным людям; подтверждение собственной мысли с помощью народной мудрости; украшение речи и пр.» [12; 102].

Робин: *Баке, Саке, Жаке. Ничего удивительного, скоро сноха? потом друг. Внучка, потом кошка, мышка, вот так и учим детей, как развивать нашу неотъемлемую коррупцию.* Комментарий оставлен к политическому тексту «Ажиотаж вокруг семьи чиновников возник в Казнете» новостного портала Nur.kz. Еще одна специфика речевой деятельности казахского народа — обращение друг к другу в уважительной форме, как в данном комментарии *Баке, Саке, Жаке*. Такого рода обращения используется часто в качестве уважения к старшим по возрасту или по должности людям. Обращение *Баке* обычно образуется, когда имя человека начинается с буквы «Б», например: Баянбек, Берік, Бектас, Бейсенбай и т.д. Прозвище *Саке* для имен, начинающихся с буквы «С», например: Серік, Сенбек, Сержан и т.д. *Жаке* используется в обращении к людям чьи имена начинаются на букву «Ж». Данное явление присуще к речевой этике казахского народа, что также является особенностью текстопорождения казахстанских интернет-комментариев к политическому тексту.

Братбек: *Пусть им не платят если он не шоу устроил. Обычно госорганы платят после того, как принимают работу. Сериал САКЕ: 100 % взято из жизни.* Проанализируем еще один пример, в котором отражается национальная особенность текстопорождения в виде обращения в уважительной форме. Комментатор интерпретирует политический текст ««Вы реально подвели!»: аким Актобе обрушился с критикой на совещании». Аким Асхат Шахаров провел совещание с подрядчиками, ремонтирующими дороги в городе Актобе. Он пригрозил судом недобросовестным подрядчикам и потребовал от дорожной лаборатории держать на контроле качество дорог. Данное политическое событие привлекло внимание интернет-комментатора *Братбека*, который оставил свое мнение: «*Сериал САКЕ: 100 % взято из жизни*», тем самым выражает свое недовольство к политическому событию. Как видим, комментатор также использует уважительное обращение *САКЕ* для обращения к акиму, требующему справедливости от подрядчиков. Он с помощью обращения *САКЕ* поддерживает акима. Данное обращение, присущее казахскому народу, и является ценностным фактором текстопорождения, в нашем случае — в продуцировании текста интернет-комментария.

Заключение

Результаты лингвистического, особенно лингвоаксиологического, анализа текстов интернет-комментариев к казахстанским политическим текстам новостного портала Nur.kz. способствовали выявлению определенных лингвокультурологических единиц. Они отражают национальную особенность текстопорождения современного языкового материала как тексты интернет-комментариев и становятся ценностным фактором текстопорождения виртуальной языковой личности, которая является представителем казахской лингвокультуры. Виртуальная языковая личность является носителем национального наследия и культуры, поскольку принадлежит определенному лингвокультурному коллективу, обладающему своим мировоззрением и стереотипами, которые и проявляются в текстопорождении интернет-комментариев; реализуя себя в качестве комментатора, языковая личность оперирует, прежде всего, понятиями, представляющими для неё наибольшую ценность, в связи с чем и происходит их отражение в национальной картине мира, основы которой составляют лингвокультурологические единицы (определенные концепты, лакуны, фразеологизмы, мифологемы, эталоны, метафоры и др.).

Статья выполнена при поддержке гранта МОН РК, проект AP08053314 «Проблема формирования ценностной национальной картины мира в условиях модернизации общества и государства (на материале казахстанского обыденного политического дискурса)».

Список литературы

- 1 Асмус Н.Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства / Н.Г. Асмус: дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.19 — «Теория языка» / Асмус Нина Геннадьевна. — Челябинск, 2005. — 265 с.
- 2 Горошко Е.И. Теоретический анализ Интернет-жанров: к описанию проблемной области / Е.И. Горошко // Жанры речи: сб. науч. ст. — Вып. 6. Жанр и язык. — Саратов: Наука, 2009. — С. 11–13.
- 3 Виноградова Т.Ю. Специфика общения в Интернет-дискурсе / Т.Ю. Виноградова // Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект. — Казань, 2004. — С. 63–67.
- 4 Савельева И.В. Вариативность стратегий текстовосприятия и текстопорождения: лингвоперсонологический аспект (на материале текстов политических интернет-комментариев): дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.01 — «Русский язык» / Савельева Ирина Викторовна. — Кемерово, 2013. — 251 с.
- 5 Crystal D. (2004). Language and the Internet: Cambridge: Cambridge University Press.
- 6 Войскунский А.Е. Грамотность и Интернет [Электронный ресурс] / А.Е. Войскунский. Режим доступа: http://www.psy.msu.ru/science/public/voyskunskiy/voyskunskiy_2008.pdf (Дата обращения: 19.08.2013).
- 7 Антипов А.Г. Функциональная деривация в текстах ЕГЭ / А.Г. Антипов, Е.Е. Рыбникова // Вестн. Кемеров. гос. ун-та. — Кемерово, 2012. — Т.3. № 4 (52). — С. 26–29.
- 8 Huffaker D.A. & Calvert S.L. Gender, identity, and language use in teenage blogs. Journal of Computer-Mediated Communication, 10(2), Article 1. — Retrieved from <https://jcmc.indiana.edu/vol10/issue2/huffaker.html>. 2005 (дата обращения: 05.05.2013).
- 9 Стилистический энциклопедический словарь русского языка [Электронный ресурс] / под ред. М.Н. Кожинной. — М.: Наука, 2003. — Режим доступа: <http://stylistics.academic.ru> (дата обращения — 23.08.2013).
- 10 Орлова О.В. Вечность пахнет нефтью как прецедентный текст современной культуры в Интернет-дискурсе. (Ч. 1) / О.В. Орлова // Сиб. филол. журн. — № 1. — Новосибирск: НГУ, 2013. — С. 190–202.
- 11 Калинина Е.И. Системно-структурное моделирование внутрижанрового пространства гипержанра «дневник»: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.19 — «Теория языка» / Калинина Екатерина Игоревна. — Кемерово, 2013. — 24 с.
- 12 Ергалиева С.Ж. Лингвоперсонологическая и лингвокультурологическая параметризация текстопорождения казахстанских политических интернет-комментариев: моногр. / С.Ж. Ергалиева. — Павлодар: Toraighyrov University, 2021. — 171 с.
- 13 Бец М.В. Аксиологическая соотнесенность текста информационно-аналитической статьи и комментария в виртуальном пространстве Рунета: дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.01 — «Русский язык» / Бец Марина Владимировна. — Кемерово, 2012. — 189 с.

С.Ж. Ергалиева, Е.Б. Асанбаева, А.Ж. Сахариева

Виртуалды мәдениет нысаны ретіндегі саяси интернет–түсіндірмелердің мәтіні: лингвоаксиологиялық талдау

Зерттеу нысанына Nur.kz жаңалықтар порталында орналасқан саяси мақалаларға берілген қазақстандық интернет–түсіндірмелер алынды. Оны таңдау әртүрлі жанр түрлерінің пайда болуына ықпал еткен аппараттық технологиялардың дамуымен түсіндіріледі. Аталған зерттеуде — виртуалды кеңістіктегі мәтіндер талданған. Зерттеу мақсаты — қазақстандық саяси интернет–түсіндірмелерінің мәтін сөзжасамының құндылық факторларын анықтау. Зерттеу пәні — бастапқы мәтіннің құндылық әлеуеті мен интернет–түсіндірмелерде жүзеге асырылатын виртуалды тілдік тұлғаның құндылық параметрлерінің арақатынасы. Аталған нысанды зерттеу барысында теориялық материалды жинау және контекстік талдау әдістері, салыстыру, қорытындылау, сипаттау және жинақталған деректерді сандық өңдеу әдістері пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері қазақстандық интернет–түсіндірме мәтіндері құндылық әлеуетіне ие екендігін көрсетті. Виртуалды тілдік тұлға ұлттық мұра мен мәдениеттің тасымалдаушысы болып табылады. Өйткені ол өзіндік дүниетаным мен стереотиптерге ие болатын белгілі бір лингвомәдени ұжымға жатады. Әрине, ол интернет–түсіндірме мәтін сөзжасамында көрінетіні белгілі. Тілдік тұлға өзін түсіндірмеші ретінде жүзеге асыра отырып, ең алдымен, өзіне ерекше құндылық ретінде көрінетін ұғымдарды қолданатыны айқындалды.

Кілт сөздер: лингвоаксиология, құндылық факторлары, саяси мәтін, интернет–түсіндірме, виртуалды тілдік тұлға.

S.Zh.Yergaliyeva, E.B. Asanbaeva, A.Zh. Sakhariyeva

The text of a Political Internet Commentary as a Virtual Cultural Object: A linguoaxiological analysis

Kazakhstani political internet commentaries on political articles on the information portal Nur.kz are the object of the research. The choice of the object is justified with the development of information technologies, which contributed to the emergence of various types of genres, in our case — texts of virtual space. The aim of the study is to determine the value factor of the text generation of Kazakhstani political Internet commentaries. The subject of the research is the correlation of the value potential of the source text and the value attitudes of the virtual linguistic personality, realized in the Internet comments. To study this object, methods of collection and contextual analysis of theoretical material, comparative, generalizing, descriptive methods, and a method of quantitative data processing were used. The results of the study showed that the texts of Kazakhstani Internet comments prevail with value potential. Realizing himself as a commentator, first, a linguistic person operates with concepts that have a great value for him and therefore they are reflected in the national picture of the world, which basis are linguistic and cultural units. If a text, including the Internet commentary text, contains rich cultural information, then it becomes possible to talk about it as a part of the national consciousness, which is rather one of the factors of national identity formation, which increases this study's significance.

Keywords: linguoaxiology, value factors, political text, Internet comments, virtual linguistic person.

References

- 1 Asmus, N.G. (2005). Lingvisticheskie osobennosti virtualnogo kommunikativnogo prostranstva [Linguistic features of the virtual communicative space]. Candidate's thesis. Chelyabinsk [in Russian].
- 2 Goroshko, E.I. (2009). Teoreticheskii analiz Internet-zhanrov: k opisaniiu problemnoi oblasti [Theoretical analysis of Internet genres: towards the description of the problem area]. Vypusk 6. Zhanr i yazyk — Issue 6, Genre and language. Saratov: Nauka [in Russian].
- 3 Vinogradova, T.U. (2004). Spetsifika obshcheniia v Internet-diskurse [Specificity of communication in the Internet discourse]. Russkaia i sopostavitelnaia filologiia: lingvokulturologicheskii aspekt — Russian and comparative philology: Linguocultural aspect. Kazan [in Russian].
- 4 Saveliyeva, I.V. (2013). Variativnost strategii tekstovospriiatiia i tekstoporozhdeniia: lingvopersonologicheskii aspekt (na materiale tekstov politicheskikh internet-kommentariiev) [Variability of strategies of text perception and text generation: linguo-personalological aspect (based on the texts of political Internet commentaries)]. Candidate's thesis. Kemerovo [in Russian].
- 5 Crystal, D. (2004). Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press.
- 6 Voyskunskiy, A.E. (2008). Gramotnost i Internet [Literacy and the Internet]. Retrieved from <https://www.psy.msu.ru/science/public/voyskunskiy/voyskunskiy> [in Russian].
- 7 Antipov, A.G., & Rybnikova, E.E. (2012). Funktsionalnaia derivatsiia v tekstakh EGE [Functional derivation in the texts of the USE]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Kemerovo State University*, 4(52), 3, 26–29. Kemerovo [in Russian].
- 8 Huffaker, D.A., & Calvert, S.L. (2005). Gender, identity, and language use in teenage blogs. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 10(2), Article 1. Retrieved from <http://jcmc.indiana.edu/vol10/issue2/huffaker.html> (Date of access 05.05.2013).
- 9 Kozhina, M.N. (Eds.). (2003). Stilisticheskii entsiklopedicheskii slovar russkogo yazyka [Stylistic Encyclopedic Dictionary of the Russian Language]. Moscow: Nauka. Retrieved from <http://stylistics.academic.ru> . (Date of access 23.08.2013) [in Russian].
- 10 Orlova, O.V. (2013). Vechnost pakhneta neftiu kak pretsedentnyi tekst sovremennoi kultury v Internet-diskurse. (Chast 1) [Eternity smells like oil as a precedent text of modern culture in Internet discourse (Part 1)]. *Sibirskii filologicheskii zhurnal — Siberian Philological Journal*, 1, 190–202 [in Russian].
- 11 Kalinina, E.I. (2013). Sistemno-strukturnoe modelirovanie vnutrizhanrovogo prostranstva giperzhanra «dnevnik» [System-structural modeling of the intra-genre space of the “diary” hypergenre]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kemerovo [in Russian].
- 12 Yergaliyeva, S.Zh. (2021). Lingvopersonologicheskaiia i lingvokulturologicheskaiia parametrizatsiia tekstoporozhdeniia kazakhstanskikh politicheskikh internet-kommentariiev: monografiia [Linguo-personal and linguo-cultural parametrization of the text generation of Kazakhstani political Internet comments: monography]. Pavlodar: Toraighyrov University [in Russian].
- 13 Bets, M.V. (2012). Aksiologicheskaiia sootnesennost teksta informatsionno-analiticheskoi stati i kommentariia v virtualnom prostranstve Runeta [Axiological correlation of the text of an information-analytical article and a commentary in the virtual space of the Runet]. Candidate's thesis. Kemerovo [in Russian].

А. Жаңабекова¹, Д. Токмырзаев¹, К. Пірманова^{2*}, Г. Тлегенова¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: aiman_miras@mail.ru, dark.han@mail.ru,

kunsulu.pirmanova@mail.ru, gulden_20.88@list.ru)

Қазақ ұлттық пернетақтасында қазақ әріптерін орналастыру принциптері

Мақалада латын графикасын қолданатын еуропа және түркі тілдеріндегі пернетақталардағы әріптердің орналастырылуы салыстырмалы түрде қарастырылған. Қазақ тілінде жаңа латын әліпбиіндегі ұлттық пернетақта нұсқаларына аналитикалық талдау жасалған. Әлем тілдеріндегі латыннегізді пернетақталарда әріптерді орналастырудың критерийлері анықталған. Сонымен қатар латыннегізді қазақ ұлттық пернетақтасын жасауда негізге алынатын принциптер туралы ұсыныстар жасалған. Авторлар мақалада жаңа ұлттық жазуға негізделген қазақ пернетақтасына әріптерді тиімді орналастырудың ғылыми әрі тәжірибелік негіздерін айқындау мәселелерін көтерген. Яғни қазақ пернетақтасында мәтіндерді тез әрі сапалы теру үшін әріптер жиілігін анықтау және осы жиілік ұстаным бойынша пернетақтада қазақ әріптерін тиімді орналастыру аса өзекті. Осындай ғылыми-теориялық зерттеулерден кейін жаңа латын әліпбиін енгізу қарсаңында ұсынылған ұлттық пернетақта жобаларына талдау жасалып, олардың әрбірі бойынша эксперимент жүргізіледі.

Кілт сөздер: пернетақта, жиілік сөздіктер, әріптер жиілігі, әріп тіркестері жиілігі, позициялық жиілік.

Kipicne

Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» мақаласында «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты» деуінің үлкен логикалық мәні бар [1]. Жаңа латын әліпбиіне көшу қарсаңында ұлттық әліпби мен жаңа емледен кейін тұрған ең үлкен өзекті мәселенің бірі — ұлттық пернетақта жасау. Өйткені қазіргі заман — қол жазуының емес, ақпараттық технология заманы. Сондықтан ұлттық пернетақтаны төл тіліміздің мүмкіндіктерін мейлінше терең зерттеп, әлем тілдеріндегі пернетақта жасау тәжірибесін игеріп, сонымен қатар қазақ тілінің төл табиғатын ескере отырып жасау кезек күттірмейтін маңызды ғылыми-практикалық зерттеу нысаны деп есептейміз.

Қазақтың ұлттық пернетақтасын жасау үшін, ең алдымен, әлем тілдері бойынша пернетақтада әріптерді орналастырудың ұстанымдарын зерттеудің маңызы зор. Ең алғаш жазу мәшинкесі ойлап табылған ағылшын пернетақтасындағы латын қаріптерін орналастыру негіздері, орыс пернетақтасындағы кирилл қаріптерінің орналасу заңдылықтарын білуіміз қажет. Мақалада жаңа ұлттық жазуға негізделген қазақ пернетақтасына әріптерді тиімді орналастырудың ғылыми әрі тәжірибелік негіздерін айқындау мәселері көтерілмек. Яғни қазақ пернетақтасында мәтіндерді тез әрі сапалы теру үшін әріптер жиілігін анықтау және осы жиілік ұстаным бойынша пернетақтада қазақ әріптерін тиімді орналастыру аса өзекті. Осындай ғылыми-теориялық зерттеулерден кейін жаңа латын әліпбиін енгізу қарсаңында ұсынылған ұлттық пернетақта жобаларына талдау жасалып, олардың әрбірі бойынша эксперимент жүргізіледі.

Негізгі бөлім

Пернетақтаның алғашқы қадамы ХІХ ғасырда ойлап шығарылған баспа машинкасының (пишущая машинка) пернетақтасын құрудан басталды. Қай елде болмасын, пернетақтада әріптерді тиімді орналастыру мүмкіндігі бірден жүзеге аспаған. Ең алғашқы нұсқа 1868 жылы ғалым Кристофер Латаш Шольздың ұсынысы бойынша пернетақтада әріптерді әліпби тәртібімен орналастыру қажет деген ұстанымға тоқталып және бұл ұсыныс арнайы патентке де ие болған болатын [2]. Алайда әріптерді әліпби тәртібімен пернетақтаға орналастырудың ыңғайсыз жақтары да

* Хат-хабарларға арналған автор: E-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru

орын алады, мысалы, өте сирек кездесетін кейбір әріптер пернетақтаның ең бір қолжетімді жеріне қойылып, ал жиі кездесетін әріптер, керісінше, пернетақтаның ең бір ыңғайсыздау жерінде орналасқанына куә болады. Сонымен қатар, баспа машинасының тетіктерінің бір-біріне кедергі жасайтын кемшіліктері де әріптерді әліпби ретімен қоюға кедергі келтірген көрінеді. Сол себепті 1890 жылы әліпби ретімен қойылған пернетақтада әріптердің орналасу тәртібі өзгеріске ұшырап, «QWERTY» пернетақтасы жасалады. Бұл атау клавиатураның жоғарғы қатарының сол жағында орналасқан алты латын әріптерімен сәйкес келеді. Орыстың кирилл пернетақтасында жоғарыда аталғандай, әріптер әліпби ретімен қойылмаған. Осы ретте кирилл пернетақтасында әріптер реті қандай принципке негізделген деген сұрақ туындайды. Мұны анықтау үшін әрине алдымен пернетақта мәселесіне қатысты жазылған ғылыми мақалаларға, еңбектерге шолу жасау қажет. Сонымен қатар, орыс тілі мәтіндерін жинақтап, әріп жиілігін алып көру қажет. Сол сияқты ағылшын пернетақтасындағы әріптердің қойылу ретін ағылшын мәтіндеріндегі әріп және әріп тіркесі жиіліктерін алып, әріптер орналастырудың принциптерін анықтауға болар еді.

Мұндай зерттеулерді латын пернетақтасынан басқа төл пернетақталары бар қытай, араб, сондай-ақ латынға көшкен түркі тілдерінің пернетақталары бойынша да зерттеу жүргізуге болады. Яғни өзге елдердің пернетақтада әріптерді орналастыруда қандай принципке сүйенді деген мәселені зерттеу бүгінгі елімізде жаңа латын жазуы қарсаңында зерттелуі қажетті кезек күттірмейтін өзекті тақырып деп санаймыз.

Қазіргі қазақ тілі пернетақтасында кирилл қаріптерінің орны сақталып, ерекшелігі бар *ә, і, ң, ғ, ұ, Ұ, қ, ө* әріптері пернетақтаның сан тұрған үстіңгі қатарында орналастырылған. Алайда жалпы пернетақтада әріптерді орналастыруда үстіңгі сан мен символдар тұрған қатарға ағылшын пернетақтасында да, орыс пернетақтасында да әріптер қойылмаған. Өйткені әріптерді теруде қол саусақтарын үстіңгі қатарға жүгіртіп отыру қиындық тудырады. Алайда біз қолымыз бен көзіміз үйренгендіктен, бұл кемшілікті байқай бермейміз. Енді қазақ жазуын латын қарпіне көшіргенде үстіңгі қатарда қалған төл әріптерімізді пернетақтаның қай батырмасына, қай қатарға қоямыз деген мәселе шешуді қажет етіп тұр. Бұл шешім қазақтың ұлттық пернетақтасын жасауда бір ғасырда бір рет берілетін мүмкіндіктердің бірі болғандықтан, бұл мәселені бүге-шігесіне дейін тереңдей зерттеп барып, жүзеге асыру қажет. Осындай мәселе тұрғанын жақсы түсінгеннен болар, былтырғы жылдары Ғылым комитеті қазақ әріптеріне жиілік талдау жүргізуді Тіл білімі институтына тапсырған болатын. Институтқа келіп түскен хат мәтініндегі осы мәселеге қатысты үзіндіні келтірсек: «Білім және ғылым министрлігі Мәдениет және спорт, Ақпарат және коммуникациялар министрліктерімен бірлесіп пернетақтада басқан кезде ең жиі қолданылатын әріптерді анықтау үшін қазақ тіліне жиілік талдау жүргізісін» [3].

Статистикалық талдау қазақ әріптері мен әріп тіркестерінің жиілік сөздіктерінен алынған мәліметтер бойынша жасалды. Зерттеу нәтижесінде қазақ тіліндегі 42 әріптің жиілікті-әліпбилік сөздігі, яғни әріптердің қайталану жиіліктерінің ең көп кездесуінен бастап, біртіндеп кему тәртібімен қолданылатын әріптер тізімінің кестесі әзірленіп, «Қазақ тіліндегі әріптердің жиілікті-әліпбилік сөздігі» түрінде алдыңғы жиілік талдау туралы есепте ұсынылды. Бұл сөздікте жиілік дәрежесі бойынша әріптер 3 топқа бөлініп, 42 әріптің ішінде 19 әріп *а, е, ы, н, і, т, р, л, д, с, м, қ, о, к, ғ, б, й, у, з* ең жиі қолданатын әріптер ретінде анықталған болатын. Сонымен қатар әріптерді пернетақтада орналастыруда әріптердің жиілігін ғана емес, әріптердің тіркесіп келудегі жиілігін де ескеру маңызды болғандықтан, қазақ әріп тіркестерінің жиілігі және олардың сөз басындағы, сөз соңындағы кездесу жиіліктері де анықталды.

1 - кесте

Қазақ тіліндегі әріптердің жиілікті-әліпбилік жиілік сөздігі

№	Әріп	Абсолютті жиілігі	Бір топ әріптің мәтінді қамту пайызы	№	Әріп	Абсолютті жиілігі	Бір топ әріптің мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4	1	2	3	4
1	А	8630862	12,796	22	г	903479	91,763
2	Е	5660025	21,187	23	ң	872812	93,057
3	Ы	5378832	29,161	24	и	866761	94,342
4	Н	4192570	35,377	25	ж	738252	95,437
5	І	4154893	41,537	26	ұ	673484	96,435

1	2	3	4	1	2	3	4
6	Т	4066134	47,565	27	ө	655787	97,408
7	Р	4028709	53,537	28	ү	598755	98,295
8	Л	3824239	59,207	29	ә	524073	99,072
9	Д	3413312	64,267	30	я	231433	99,415
10	С	2708334	68,283	31	х	105688	99,572
11	М	2040371	71,308	32	ц	81165	99,692
12	Қ	1876617	74,090	33	ф	58378	99,779
13	О	1639224	76,520	34	в	55978	99,862
14	К	1633360	78,941	35	э	30250	99,907
15	Ғ	1256146	80,804	36	ь	25076	99,944
16	Б	1229938	82,627	37	ю	20877	99,975
17	Й	1175543	84,370	38	h	5406	99,983
18	У	1103283	86,006	39	ъ	5148	99,991
19	З	1095869	87,630	40	ч	3702	99,996
20	П	978676	89,081	41	щ	1679	99,998
21	Ш	905698	90,424	42	ё	1018	100

Бірінші кестедегі мәліметтер 3 топқа бөліп қарастырылды.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

1-топқа ең жиі қолданатын 19 әріп *а, е, ы, н, і, т, р, л, д, с, м, қ, о, к, г, б, й, у, з* енді. Бұл әріптердің ішінде ең жиі қолданыс табатын 1-орынға ие «а» әрпі 8630862 рет қолданып, мәтіннің 12,796 пайызын қамтыды, ал жиілік жағынан 2-орынға ие болатын «е» әрпі 5660025 рет қолданып, мәтіннің 8,391 пайызын құрады. Осы «а», «е» әріптерінің біріккендегі қолданысы барлық мәтіннің 21,187 пайызын қамтыды. 1-топқа жататын ең жиі қолданатын 19 әріп (*а, е, ы, н, і, т, р, л, д, с, м, қ, о, к, г, б, й, у, з*) барлық мәтіннің 87,630 пайызын қамтыды.

2-топқа қолдану жиілігі жағынан абсолютті жиіліктері 978676–524073 аралығындағы сан жағынан 10-ға тең (*п, ш, г, ң, и, ж, ұ, ө, ү, ә*) әріптер жатады. Аталған 10 әріп қайталана қолданыла келіп, барлық мәтіннің 11,442 пайызын қамтиды.

3-топқа сирек қолданатын басқа тілдерден енген келесі 13 әріп жатқызылды: *я, х, ц, ф, в, э, ь, ю, һ, ъ, ч, щ, ё*. 3-топтағы кірме дыбыстарға жататын бұл әріптер 7 миллионнан астам сөзқолданыстан тұратын қазақ тілінің 5 стилі бойынша алынған мәтіндердің бар болғаны 0,928 пайызын қамтиды.

Қазақ тілінің ұлттық компьютерлік пернетақтасында 1-кестедегі жиі кездесетін 1-топтағы 19 әріп екі бөлікке бөлініп, пернетақтаның ортаңғы бөлігіне орналастырылды. Екі әріптік тіркестердің жиілік сөздігіндегі ең жиі қолданатын, мысалы, мәтіннің 90 пайызын қамтитын рет сандары 1–217 аралығын қамтитын тіркестердің екінші әріптерін 1-кестедегі рет сандары 1–29 аралығындағы әріптерге тіркесуге пернетақтаның жақын аралығына, яғни сол қол мен оң қол саусақтарына сәйкестендіріп орналастыру мүмкіндіктері қарастырылды.

Ұлттық пернетақта жасауда жеке әріп жиілігі ғана емес, саусақпен оңай әрі тез басу үшін әріптердің тіркесімінің де жиілік сөздіктерін ескеру қажет. Яғни қай әріп қай әріппен жиі тіркесіп қолданылады деген мәселе маңызды. Осы проблеманы шешу үшін қазақ тілінің жоғарыда аталған 7 миллионнан астам сөзқолданыстан тұратын қазақ тілінің мәтіндерінен құрастырылған «Қазақ тілінің сөзформалар жиілік сөздігінен», осы сөздіктің статистикалық деректерін пайдалана отырып, қазақ әріптерінің екіәріптік тіркестерінің жиілік сөздігін құрастырдық.

2 - к е с т е

Қазақ тілінің екіәріптік тіркестерінің жиілік сөздігінен үзінді

Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы		Рет саны №	Әріп тіркесі	Абсолютті жиілік	Бір топ әріп тіркестерінің мәтінді қамту пайызы
1	2	3	4		1	2	3	4
1	<i>ар</i>	688045	2,035495		44	<i>ма</i>	229464	46,495744
2	<i>ан</i>	582201	3,757865		45	<i>са</i>	226934	47,167100
3	<i>ал</i>	565089	5,429610		46	<i>ге</i>	226772	47,837976

1	2	3	4		1	2	3	4
4	ын	562671	7,094202		47	ел	209952	48,459093
5	да	560939	8,753670		48	ек	208945	49,077231
6	та	511161	10,265877		49	ғы	207327	49,690582
7	ен	501533	11,749600		50	лд	198170	50,276843
8	ер	481450	13,173909		51	ыр	197109	50,859966
9	қа	460416	14,535993		52	ағ	196589	51,441550
10	де	458037	15,891038		53	рд	195039	52,018548
11	ін	451434	17,226550		54	ес	189725	52,579826
12	ла	422562	18,476647		55	іл	189148	53,139397
13	ды	417831	19,712748		56	тт	184683	53,685759
14	ты	404750	20,910150		57	бі	184178	54,230626
15	нд	399330	22,091518		58	ің	181594	54,767850
16	ға	396123	23,263399		59	лі	181226	55,303984
17	ке	371958	24,363790		60	гі	178293	55,831442
18	ай	369359	25,456493		61	ау	177800	56,357441
19	лы	342672	26,470245		62	қы	172081	56,866521
20	ті	333046	27,455520		63	ре	169334	57,367475
21	ді	331481	28,436166		64	ыс	168863	57,867035
22	ас	330440	29,413731		65	сі	168801	58,366412
23	сы	327308	30,382031		66	ып	166290	58,858360
24	ме	323281	31,338418		67	ні	163289	59,341430
25	ат	284740	32,180786		68	ам	161755	59,819962
26	ба	281240	33,012799		69	ік	154050	60,275700
27	ны	276945	33,832107		70	ым	147729	60,712738
28	ың	275833	34,648124		71	ім	147386	61,148761
29	ол	273816	35,458175		72	бо	146149	61,581124
30	те	273269	36,266607		73	қт	144973	62,010009
31	ет	272744	37,073486		74	ад	144878	62,438613
32	ры	263800	37,853906		75	бе	143874	62,864246
33	ық	261904	38,628716		76	шы	140779	63,280723
34	ра	257203	39,389619		77	се	137879	63,688621
35	на	250705	40,131299		78	ем	133338	64,083085
36	жа	248531	40,866547		79	із	131926	64,473371
37	ақ	243641	41,587328		80	кі	130520	64,859499
38	ыл	241848	42,302805		81	ег	128229	65,238848
39	ле	241186	43,016324		82	кө	127963	65,617411
40	не	239816	43,725790		83	ор	126556	65,991811
41	ст	239516	44,434368		84	ап	120653	66,348748
42	ір	237178	45,136030		85	мы	120124	66,704120
43	рі	230151	45,816903		86	ыз	119848	67,058675

Аталған екіәріптік жиілік сөздікте әртүрлі тіркестердің рет саны 1160-қа тең, ал осы екіәріптік тіркестер қайталанып қолдана келіп, олардың абсолютті жиіліктерінің қосындысы 67.604670 мәтін бойындағы екіәріптік тіркестердің 100 пайызын құрайды (Бұл сандық мәліметтер әріп тіркесі сөздігінің толық нұсқасында).

Енді осы сөздіктің жоғары жиілікті бөлігінен үзінді ретінде абсолютті жиілігі 100 000-нан жоғары жиілікті зонаға жататын 100 екіәріптік тіркестер бөлігі 2-кестеде берілген.

Әріптерді пернетақтада орналастыруда әріп жиілігінен басқа, олардың қасындағы келесі әріппен тіркесуін де негізге алу пернетақта батырмасын басудың тиімділігі үшін қажет болғандықтан, олардың оң жақтарында жоғарыда үзінді келтірілген екіәріптік тіркестер жиілік сөздіктерінен алынған деректер мәліметіне сүйенген жөн болады.

Қазақ тілінің ұлттық компьютерлік пернетақтасында жиі кездесетін 19 әріп екі бөлікке бөлініп, пернетақтаның ортаңғы бөлігіне орналасады. Сол сияқты 2-кестедегі екіәріптік тіркестердің ең жиі қолданылатын тіркестердің екінші әріптерін жиі кездесетін әріптерге тіркесуге пернетақтаның жақын аралығына, яғни сол қол мен оң қол саусақтарына сәйкестендіріп орналастыру қажет.

Талдау нәтижесінде қазақ тіліндегі ең жиі кездесетін әріптер мен жиі кездесетін әріп тіркесімдері анықталып, 5-тармақтың талабына сәйкес, ұлттық пернетақтада әріптерді тиімді орналастыруға қажетті статистикалық ақпарат берілді. Сонымен қатар осы жиілік талдау нәтижесі бойынша қазақ әріптері мен әріп тіркестерінің жиі кездесуі ескеріліп орналастырылған пернетақтаның пилоттық жобасы ұсынылған болатын. Пернетақтаның ортаңғы бөлігінде жиілік сөздіктегі ең жиі қолданған әріптер орын алды, ал олардың оң жақтарында екіәріптік тіркестер жиілік сөздігінен алынған әріптер орналастырылды. Пернетақтаның шеткі жақтарына сирек кездескен әріптер орналастырылды.

Әріптерді пернетақтада орналастыруда әріптер жиілігін негізге алу қажеттігі жалпы әлемдік тәжірибеде бар. Бұл туралы Sairan M. Kikkarin (<http://www.sci.kz/~sairan/>) мақаласында былай дейді: «Для выбора клавиатурной раскладки, нужно было бы исследовать частотность использования букв в современных казахских текстах и, без оглядки на другие языки, разместить наиболее частые буквы под наиболее активные пальцы в стандартном «слепо» десятипальцевом методе ввода, и принять это за стандарт казахской клавиатуры. Такая оптимизированная клавиатура существует в английском языке (клавиатура Дворака). В нашем регионе сильна инерция привычки к стандарту русской раскладки и едва ли можно внедрить что-либо другое, даже если это значительно повысит потенциальную скорость ввода...» [4].

Алайда пернетақтада әріптерді орналастыруда жиілік талдау негізінде жасалған пернетақта қаншалықты тиімді болады деген мәселені алдымен эксперимент жүргізіп сыннан өткізу қажет. Сол сияқты қазіргі кезде пернетақтаның бірнеше нұсқасы ұсынылып жүр. Осы ретте Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі жанындағы Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссия отырысының 2018 жылғы 21 маусымдағы № 20-3/07-664-хаттамасына сәйкес білім беру ұйымдары арасында жаңа әліпбиді пернетақтада орналастыру ретінің апробациясын өткізу үшін пернетақтаның 5 нұсқасы бойынша сауалнама жүргізген болатын [5]. Сауалнамаға қатысушылардың жалпы саны — 1813 респондент. Оның ішінде мұғалімдер (оқытушылар) — 384; студенттер — 877; оқушылар — 563. Сауалнама нәтижесін шығару Тіл білімі институтына тапсырылып, сауалнама нәтижесі бойынша мынадай қорытынды жасалған еді. Көпшілік ағылшынның бұрынғы әріптерін сақтап, кирилдегі пернетақтаның жоғарғы жағында тұрған қазақ тіліне тән әріптерді орналастыруды дұрыс деп санайды. Әрине, көпшілік үйренген пернетақта үлгісінде қалуды дұрыс көреді. Алайда біздің ойымызша, жалпы қазіргі латын қарпіндегі ағылшын пернетақтасында қалық көпшілік жаппай ағылшынша мәтін теріп жүрмегендіктен, бұл пернетақтаға қолдары жаттығып қалған деуге болмайды. Ағылшын пернетақтасы қазақша мәтін терушілер үшін етене сіңбеген. Сондықтан латын қарпіндерін сол күйінде қалдыру–қалдырмау керектігі туралы мәселе де біржақты шешім емес. Бұл жерде принцип әлемге ортақ стандартты сақтау қажеттігі болып отыр. Алайда ағылшынның латын қарпі тұрған пернетақта қазақ мәтіндеріндегі әріптердің қолданыс дәрежесін еш ескермейді. Латын пернетақтасы қазақ мәтіндерінің мүмкіндігін ескеріп жасалмаған. Сондықтан осындай шым–шытырық проблемалар дұрыс әрі біржола шешуді қажет етеді.

Қолданбалы лингвистика бөлімінде әріп жиілігі бойынша ғана емес, қазақ тілдік бірліктерінің кез келгені туралы жиілік ақпараттар алу бастамы да, тәжірибесі де жеткілікті. Атап айтқанда, «Жалпы білім берудегі жиілік сөздікті» құрастырып шықты [6]. Бұдан басқа институтта Қолданбалы лингвистика бөлімі осы 70-ші жылдары қазақ тілінде жарық көрген әртүрлі жиілік сөздіктердің басын біріктіріп, «Қазақ тілінің жиілік сөздігін» қайта шығарды [7]. Бұдан кейін қазақ жазуын латын қарпіне көшіру қарсаңында жаңа емле мен қазақ әріптерін пернетақтада орналастыру мәселелерін шешуде практикалық құрал ретінде «Қазақ сөзформа құрылымдық бірліктерінің жиілік сөздігі» (әріп, әріп тіркесі, буын, қосымша, сөз, сөзформа) жарық көрді [8], [9]. Сонымен қатар пернетақта мәселесіне қатысты бөлім қызметкерлерінің мақалалары жарық көрген [10], [11], [12]. Бұл аталған жиілік сөздіктер Қолданбалы лингвистика бөлімінің осындай жиілік сөздіктер құрастыру бойынша үлкен тәжірибесі бары екендігін көрсетеді. Осындай ғылыми–практикалық бастам мен тәжірибеге сүйеніп, пернетақтаның бірнеше нұсқасын да жасауға болады.

Қорытынды

Сайып келгенде, жаңа жазу қарсаңында ұлттық пернетақтаны жасаудың ғылыми–тәжірибелік негіздерін зерттеу өзекті әрі маңызды мәселе. Егер жиілік ұстанымын негізге алатын болсақ, ең жиі қолданатын қазақ әріптері пернетақтаның ортаңғы жағында орналасуы қажет. Олар екі топқа бөлініп, бірінші, сол жақ қол саусақтарына және екінші, оң жақ қол саусақтарына деп ажыратылуы қажет.

Сонымен бірге, екіәріптік тіркестердің статистикасы бойынша тіркестің екінші әрпі, тіркестің бірінші әрпінің оң жағына жақын орналасуы қажет деп білеміз. Ондай дәрежеге бір емес, бірнеше әріп «үміткер» болуы мүмкін. Осындай жағдайда екіәріптік тіркестің позициялық (сөз басындағы, сөз соңындағы) жағдайына да мән берілуі керек.

Мақала ЖТН АР09560999 «Ұлттық пернетақта жасаудың лингвотеориялық және практикалық негіздері» жоба тақырыбы бойынша зерттеу аясында жазылған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н. «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» мақаласы [Электрондық ресурс] / Н.Назарбаев. — Қол жеткізу режимі: <https://www.akorda.kz/>.
- 2 Латаш Шольз К. История клавиатуры [Электронный ресурс] / К. Латаш Шольз. — Режим доступа: <https://clubhistory.ru/hi-tech/istoriya-klaviaturnyi.html>.
- 3 Институтқа келіп түскен хат мәтіні.
- 4 Kikkarin S. Retrieved from <http://www.sci.kz/~sairan>
- 5 Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі жанындағы Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссия отырысының хаттамасы [Электрондық ресурс]. — 2018, 21 маусым. — № 20-3/07-664. — Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/R1800000006>
- 6 Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі / Жалпы ред. басқарғандар: Е.З. Қажыбек, А.М. Фазылжанова — Алматы: Дәуір, 2016. — 1472 б.
- 7 Жұбанов А. Қазақ тілінің жиілік сөздігі / А. Жұбанов, А. Жаңабекова, Б. Карбозова, А. Қожахметова . — Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. — 665 б.
- 8 Жұбанов А. Қазақ сөзформа құрылымының жиілік сөздігі. — Алматы, 2017. — 552 б.
- 9 Жұбанов А. Қазақ жазуын латын қарпіне көшірудің статистикалық негіздері (жинақ) / А. Жұбанов, Д. Тоқырзаев, А. Жаңабекова. — Алматы, 2017. — 160 б.
- 10 Жаңабекова А. Ұлттық қазақ әліпбиін пернетақтада орналастырудың статистикалық негіздері / А. Жаңабекова // Тілтаным. — 2018. — №1.
- 11 Жұбанов А.Қ. Қазақ тілі әріптері мен әріп тіркестерінің жиіліктерін анықтау латын әліпбиіне көшуде өз септігін тигізеді / А.Қ. Жұбанов // «Латын әліпбиі — әлем қазақтарының рухани тұтастығының негізі» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. — Алматы, 2018. — Б. 5-24.
- 12 Карбозова Б. Латын қарпіне негізделген түрік пернетақтасының тәжірибесі және қазақ пернетақтасына әріп-түймешіктерді орналастыру реті туралы / Б. Карбозова // Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау теориясы мен практикасы. — Алматы: Қазақ тілі, 2016. — 560 б.

А. Жаңабекова, Д. Тоқырзаев, К. Пирманова, Г. Тлегенова

Принципы распределения казахских букв в казахской национальной клавиатуре

В статье рассмотрено расположение букв клавиатуры в европейских и тюркских языках, использующие латинскую графику. Аналитически проанализирован вариант национальных клавиатур, основанный на новом латинографическом алфавите казахского языка. Определен критерий распределения букв латинографических клавиатур мировых языков. Кроме того, предложены рекомендации об принципах по созданию казахских национальных латинографических клавиатур. Авторами статьи поднят вопрос об определении научно-практических основ эффективного размещения букв на казахской клавиатуре на основе новой национальной графики. То есть, чтобы быстро и качественно набирать тексты на казахской клавиатуре, очень важно определить по этому частотному принципу частоту букв и эффективное размещение казахских букв на клавиатуре. После таких научно-теоретических исследований, накануне введения нового латинского алфавита, предложенные проекты национальных клавиатур будут проанализированы и по каждому из них будет проведен эксперимент.

Ключевые слова: клавиатура, частотный словарь, частота букв, частота буквосочетаний, позиционная частота.

A. Zhanabekova, D. Tokmyrzaev, K. Pirmanova, G. Tlegenova

Principles of the distribution of Kazakh letters in the Kazakh national keyboard

The article considers the arrangement of keyboard letters in European and Turkic languages using Latin graphics. Analytical analysis is made on the variants of national keyboards in the new Latin alphabet of the Kazakh language. The criteria for the distribution of letters of Latin keyboards of world languages are determined. Recommendations on the principles for the creation of Kazakh national Latin keyboards are also proposed. The article raises the question of determining the scientific and practical foundations for the effective placement of letters on the Kazakh keyboard based on the new national graphics. To quickly and efficiently type texts on the Kazakh keyboard, it is paramount to identify the frequency of letters and the effective placement of Kazakh letters on the keyboard using this frequency principle. After such scientific and theoretical studies, on the eve of the introducing the new Latin alphabet, the proposed projects of national keyboards will be analyzed and an experiment will be conducted on each of them.

Keywords: keyboard, frequency dictionary, letter frequency, letter combination frequency, positional frequency.

References

- 1 Nazarbayev, N. (2017). Rukhani zhangyru: bolashaqqa bagdar [Modernization of public consciousness: a course towards the future]. Retrieved from <https://www.akorda.kz/> [in Kazakh].
- 2 Latash, Sholes, K. (1968). Istoriia klaviatury [Keyboard History]. Retrieved from <https://clubhistory.ru/hi-tech/istoriya-klaviaturyi.html> [in Russian].
- 3 Institutqa kelip tusken khat matini [Text of the letter received by the Institute] [in Kazakh].
- 4 Kikkarin, S. Retrieved from <http://www.sci.kz/~sairan>.
- 5 Qazaqstan Respublikasy Bilim zhane gylım ministrligi zhanyndagy Qazaq tili alipbiin latyn grafikasyna koshiru zhonindegi ulttyq komissiiıa otyrysınyn khattamasy [Minutes of the meeting of the National Commission for the conversion of the Kazakh alphabet to Latin script under the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan] (2018). Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/R1800000006> [in Kazakh].
- 6 Qazhybek, E.Z., & Fazylzhanova (Eds.). (2016). Zhalpy bilim berudegi qazaq tilining zhiilik sozdigi [Frequency Dictionary of the Kazakh language in general education]. Almaty [in Kazakh].
- 7 Zhubanov, A., Zhanabekova, A., Karbozova, B., & Qozhahmetova, A. (2016). Qazaq tilinin zhiilik sozdigi [Frequency Dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Qazaq tili [in Kazakh].
- 8 Zhubanov, A. (2017). Qazaq sozforma qurylymynyng zhiilik sozdigi [Frequency Dictionary of Kazakh word-formation structure]. Almaty [in Kazakh].
- 9 Zhubanov, A., Tokmyrzaev, D., & Zhanabekova, A. (2017). Qazaq zhazuyn latyn qarpine koshiruding statistikalyq negizderi [Statistical bases of transition of the Kazakh script to the Latin script]. Almaty [in Kazakh].
- 10 Zhanabekova, A. (2018). Ulttyq qazaq alipbiin perнетақтада ornalastyrudyn statistikalyq negizderi [Statistical bases of placement of the National Kazakh alphabet on the keyboard]. *Tiltanyım — Linguistics*, 1 [in Kazakh].
- 11 Zhubanov, A.Q. (2018). Qazaq tili aripterı men arip tirkesterining zhiilikterin anyqtau latyn alipbiine koshude oz septigin tigizedi [Determining the frequency of letters and letter combinations of the Kazakh language will contribute to the transition to the Latin alphabet]. "The Latin alphabet is the basis of the spiritual integrity of the Kazakhs of the world" atty Respublikalyq gylimi-praktikalyq konferentsiia materialdary — Materials of the republican scientific-practical conference (pp. 5–24). Almaty [in Kazakh].
- 12 Karbozova, B. (2016). Latyn qarpine negizdelgen turik perнетақтасыnyn tazhibesi zhane qazaq perнетақтасыna arip-tuimeshikterdi ornalastyru retı turaly [About the experience of the Turkish keyboard based on the Latin alphabet and the order of placement of letter buttons on the Kazakh keyboard]. *Zhana ulttyq alipbi negizinde qazaq zhazuyn reformalau teoriiasy men praktikasy — Theory and practice of reforming the Kazakh script on the basis of the new national alphabet*. Almaty: Qazaq tili [in Kazakh].

Ғ.Ә. Тұяқбаев*, А.М. Абасилов, К.С. Сарышова

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан
(E-mail: turmagambet@mail.ru, aman_abasilov@mail.ru, K_Sarysheva@mail.ru)

Қазақ тіліндегі топоним-логоэпистемалар

Мақала қазіргі сөйлеу кеңістігінің бірліктерін, топоним-логоэпистемаларды тіл мен мәдениеттің тоғысында зерттеуге арналған. Тіл-тілдегі топоним-логоэпистемалар зерттелуіне назар аударсақ, олардың халық, ұлт дүниетанымының негізгі көрсеткіштері екенін байқаймыз. Сондықтан да географиялық атаулар кейде географиялық нысанмен тікелей байланысты болмайды. Басқаша айтқанда, кез келген сөз сияқты географиялық атаудың да мағынасы өзі білдіретін нысанға қатысты емес, ол біздің санамыздағы образға байланысты түсіндіріледі. Сондықтан географиялық атау мен ол білдіретін нысан арасындағы қатынас күрделі, екіжақты болады. Бұл географиялық атау мен географиялық нысан арасында адам түр дегенді білдіреді. Сол себепті топонимдерді адамның саналы ойлау позициясы тұрғысынан келетін, прагматикалық негізі бар тілдік және тілдік емес сананың сөйлеу мен ойлау қатынасын қарастыратын когнитивті-прагматикалық аспектіде зерттеудің қажеттілігі пайда болады. Тілдің когнитивті-прагматикалық аспектісіне сүйену синхронды зерттеуге жол ашады, яғни топонимдерді жағдаяттық контексте қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл арқылы нақты бір тілдік ұжымның географиялық атауды қазір қалай қабылдайтынынан және тұлға санасында олардың қалай қызмет етіп, орнығатынынан, өңдетінінен ақпарат аламыз. Әрбір атау – тарихтың табы сіңген нысаналы белгісі. Сондықтан мұндай ұлттық әрі рухани байлығымыз саналатын топонимдерді зерттеу – уақыт талабы, заман сұранысы.

Кілт сөздер: топоним, логоэпистема, когнитивті-парадигмалық аспект, лингвомәдениеттану, тілдік кеңістік, мәтін, білім, таным.

Kipicne

Кез келген географиялық атау немесе топоним тіліміздің лексикалық жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып саналады. Бұлар бізге адам санасындағы географиялық шындықты бейнелейтін ертеректегі сөз–формалардың бірі ретінде таныс. Әрбір атау — тарихтың табы сіңген нысаналы белгісі. Сондықтан мұндай ұлттық әрі рухани байлығымыз саналатын топонимдерді зерттеу — уақыт талабы, заман сұранысы.

Қандай да бір өңірдің жер–су атаулары өзінің бойына географиялық сипаттамаларды, ұлттық кодты, когнитивті лингвистикалық танымды, көптеген тарихи мәліметтерді, этнографиялық деректерді сақтап отыратыны белгілі. Сондықтан топонимдер нақты бір географиялық ұғым атауы болумен қатар онда халықтың жады, тарихы, таным–түсінігі т.б. мәлімет–деректер камтылады. Демек оларды арнайы сұрыпталған лексикалық қабаттарға байланысты қарастыру қажет.

Көне дәуір куәсі болып табылатын топонимдер халықтың этнографиялық, қоғамдық, әлеуметтік жай–күйінен, өткен өмір–тіршілігінен әрқилы мәлімет береді. Мұның өзі топонимдерді зерттеудің өте күрделі құбылыс екендігін, ол істе зор ғылыми ізденістермен ғана мақсат–мұратқа жету мүмкін екендігін көрсетеді.

Географиялық атаулар географиялық нысанмен тікелей байланысты болмайды. Басқаша айтқанда, кез келген сөз сияқты географиялық атаудың да мағынасы өзі білдіретін нысанға қатысты емес, ол біздің санамыздағы образға байланысты түсіндіріледі. Сондықтан географиялық атау мен ол білдіретін нысан арасындағы қатынас күрделі, екіжақты болады. Бұл географиялық атау мен географиялық нысан арасында адам түр дегенді білдіреді. Сол себепті топонимдерді адамның саналы ойлау позициясы тұрғысынан келетін, прагматикалық негізі бар тілдік және тілдік емес сананың сөйлеу мен ойлау қатынасын қарастыратын когнитивті–прагматикалық аспектіде зерттеудің қажеттілігі пайда болады.

Тілдің когнитивті–прагматикалық аспектісіне сүйену синхронды зерттеуге жол ашады, яғни топонимдерді жағдаяттық контексте қарастыруға мүмкіндік береді. Біз бұл арқылы нақты бір тілдік ұжымның географиялық атауды қазір қалай қабылдайтынынан және тұлға санасында олардың қалай қызмет етіп, орнығатынынан, өңделетінінен ақпарат аламыз.

Жалпы топонимдер өзінің пайда болуынан бастап жан-жақты қабылдануға, орнығуға бағдарланып қойылған. Тілдік бірліктердің әсерінен сөйлеушінің санасында бұрыннан бар білімнің, түрлі көріністердің, бейнелердің жаңғыруы жүреді, сондай-ақ, жананың игерілуі жүзеге асады. Осыған назар аударсақ, топонимдер өзі білдіретін нысанының атауы ғана болуымен шектелмей, өзіндік күрделі құрылымдық мағынасымен ұлттық-мәдени ақпаратты сақтайтын қор, ұлттық код бола алатындығын байқатады.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Ата-бабамыздан қалған жер-су атауларының мағынасы біздің сол нысан туралы біліміміздің тар шеңберінен шығып, бірте-бірте кеңейе берумен ұштасып жатады, ол ешқашан сарқылмақ емес. Айталық, қазір біз үшін «**Сырдария**» деген сөз нені білдіреді? «Сырдария өзені Орталық Тянь-Шань жоталарынан басталып, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан аймағы арқылы өтіп, Қазақстанда Арал теңізіне келіп құяды. Ұзындығы — 2219 км» [1].

Иә, бұл — оның тек энциклопедиялық мағынасы. Алайда бұл географиялық ұғымға қатысты біздің, яғни лингвомәдени қауымдастық өкілдерінің санасында қалыптасқан аялық білім мұнан да көп, тіпті шексіз деп те айтуға болады. **Сырдария** топонимі ежелден оның бойында қоныстанған Орта Азия халықтарының, соның ішінде қазақ ұлтын көптеген ассоциативті-концептуалды өрнектермен өрілген неше алуан рухани дүниетанымының көріністерін, бейнелерін білдіреді. Мысалы белгілі тарихшы-ғалым Х.Көктәнді **ақ** сөзінің ежелгі нұсқасы **су** сөзі болғанын айта келіп: «**Су – ақ** деген сөз. Судың **ақ** деген мағынаны білдіретінін көптеген деректер айғақтайды. Жапондарда да **су** дыбысталуы **ақ** мағынасын білдіреді екен. **Сырдария** өзенінің «Авеста» кітабындағы атауы — **Ардвисур**. Бұл өзеннің ежелгі аты — «**таза ақ өзені**» деген мағына берген». Екінші бір мысал: Алтын Орданың Жошы заманындағы атауы — «**Сыр Орда**». Көптеген тарихшылар, соның ішінде Рашид-ад-дин, Вассаф, А.Б. Греков, А. Якубовский сынды ғалымдар Алтын Оданы «**Сыр Орда**» деп атаған немесе «**Су Орда — Алтын Орда деген атауға еге**» деген деректер келтіреді [2: 148]. Осыған назар аударсақ, қандай да бір сөз не атау (топоним) мағынасы тек лингвистикалық білім ғана емес, дүниелік білім беретіндігіне де жіті көңіл аудару қажеттігі шығады. Айталық бүгінгі Қызылорда қаласының атауындағы «қызыл» деген тек Кеңес үкіметіне қатысты түсінік емес, ол көне түркі тілінде «алтын» деген мағынаны да білдіреді. Қазақтың «қызың көзі қызылда» дегені қызыл түсті емес, «алтын» дегенді меңзейді. Сол сияқты тілімізде бидайды «алтын дән», астықты «қызылдау» деген ұғымдар бар. Соған сүйенсек, «Қызылорда» дегеннің арғы астарында «Алтынорда» деген мағына жатыр. Сонда *Су орда – Сыр орда – Алтын орда – Қызылорда* атауларында танымдық үндестік жатқан сияқты.

Ғылыми, танымдық әдебиеттерден, сондай-ақ көркем шығармалардан, фольклордан алынған көптеген мысалдар **Сырдария** өзенінің тарихи-мәдени және эстететикалық табиғатын оның менталды «географиялық» белгісімен ұштастыра байланыстырады. Сөйтіп гидронимді көпмағыналы, көпобразды таңбаға айналдырады. Мысалы, «Інжу өзен (парсы, түрік), «Нағыз інжу өзен» (қытай), «Үлкен өзен» (маңғол), «Суық өзен» (парсы), «Сырдың сұлу өзені» (Ә.Тәжібаев), «Сыр — Алаштың анасы» (Н. Назарбаев), «Ассалаумағалейкум, Сыр данышпан» (Ғ. Қайырбеков), «Мұңлы Сыр жатыр ағып, сары бұрым» (Т. Әлімқұлов), «Сыр елі – жыр елі» (халық сөзі), «Сыр сұлуы» (З. Шүкіров), «Батырға Сырдың суы сирағынан келмейді, қорқаққа батпақ та кедергі, шалшық та бөгет» (Б. Момышұлы), «Сырдың суы сирағынан келмейді» (мәтел) т.б.

Сол сияқты Қазақстанның батыс аймағындағы **Еділ** және **Жайық** өзендері туралы да осыны айтуға болады. Айталық, «**Жайық**» атауы шығармаларда өте жиі қолданылады. Тура мағынасында Жайық — арнасы еш уақытта төмен түспейтін су молшылығының образы. Ал қосымша мағынасында Жайық — ғашықтар елі, Қыз Жібектің елі секілді мағыналарға ие болатын атау. Асан қайғы толғауында Жайық «кеңпейілділік», «кешірімшіл болу» тұжырымына ие болады:

Еділ бол да,

Жайық бол,

Ешкімменен ұрыспа [3].

Қазақтың өз алдына ел болып, қоныс-аумағын белгілеген кезеңдеріндегі, яғни ХҮ–ХІХ ғасырлардағы ақын-жыраулар шығармаларындағы «кеңестік» ұғымына енетін «жер бедері», «тау», «су» жүйелеріне қатысты жиі қолданылатын жалпы атаулар мыналар: шөл, көл, қара жер, қыр, қоныс, өзен, жайлау, дала, тас т.б. Ал жалқы есімдер қатарын Жетісу, Сырдария, Еділ, Жайық, Көкшетау, Оймауыт, Ойыл, Қиыл, Жем, Сағыз, Алатау, Ақжайлау, Сандықтас, Тарбағатай, Аягөз,

Сарыарқа, Арқа, Алакөл т.б. Мұндай мағыналар зат пен құбылысқа деген қатынас, көзқарас тұрмыстық өмірге, тіпті публицистикалық, ғылыми танымал орталарға да ауысып отыруы мүмкін. Біздің түсінуімізше, белгілі бір лингвомәдени ортаның орташа есеппен алғандағы әрбір өкілі үшін етене таныс болып келетін, ұлттық танымға негізделген, ақпаратты өңдеп, сақтайтын қоры бар таңбалар мен символдар **логоэпистема** болып табылады.

Негізгі бөлімі

«**Логоэпистема**» деген не? Тіл біліміндегі түсінігі, анықтамасы қандай? Оның біз қарастырып отырған топонимдерге қандай қатысы бар? деген сұрақтарға жауап беріп өтейік. Қандай да бір сөздің, сөз тіркесінің, жалпы — лексикалық бірліктің өн бойында сақталатын мәдени ақпарат болады. Кез келген халықтың, ұлттың дүниеге деген көзқарасын білдіретін осы мәдени ақпараттар негізінде әлемнің тілдік бейнесі қалыптасады. Бұлар — халықтың рухани мәдениеті көрнекті түрде бейлеленетін тұрақты сөз тіркестері, идеомалар, фразеологизмдер, мақал–мәтелдер, халық даналығы т.б. Міне, осындай тілдік бірліктерді тіл білімінде Н.Д. Бурвикова, В.Г. Костомаров сынды ғалымдар «**логоэпистемалар**» деп атауды ұсынды [4: 181]. Олар логоэпистемаға сондай-ақ әр деңгейдегі лингвоелтанымдық құнды бірліктерді де (қанатты сөздер, прецедентті мәтін т.б.) жатқызады. Мұндай логоэпистемалардың мәні оларды мәдени факт ретінде қолдана байланысты ашылады деп түсіндіреді [4: 181].

Тілдегі әрбір тілдік бірліктердің тасасында танымдық мағына, қандай да бір дүниелілік білім, белгілі бір ақпарат жатады. Мысалы «**қара**» деген сөзді лингвистикалық білім аясында түсіндірсек, ол жеке тұрғанда белгілі бір түсті білдіретін сын есім не адамның назарын аудартуға қатысты әрекетті білдіретін етістік болуы мүмкін. Ал **қара сөз, қара мал, қара қыпшақ, Қаратау** дегендегі мағынасы халықтық танымда, дүниелік білімде ол: **көп, ірі, қалың, ұлан ғайыр** т.б. сан түрлі ұғымды білдіреді. Мысалы, «**Қазақта қара сөзге дес бермедім**» (Абай), «**Түйені, жылқы мен сыйырды ірі қара деп атайды**», «**Қара қыпшақ Қобыланды**» (Қобыланды батыр жыры), «**Қаратаудың басынан көш келеді**» (халық жоктауы).

С.М. Керимова «Мәдениаралық қатысымның лингвистикалық аспектілері» атты диссертациялық еңбегінде: «**Қара** сапалық сын есімі адамзат баласының алған айырған түсінің бірі болған себепті қолдану аясы да кең, мағыналық түрлері де көп. Қара сын есімі жер–су аттарын жасауда ерекше орын алады. Көбінесе географиялық нысанның қара түсін білдіру арқылы бірінші сыңарда анықтауыштық мәнде келіп, біріккен атаулар жасайды. Қара сын есімі конверсия бойынша субстантивтеніп екінші (басыңқы) сыңарда да қолданыс табады. Мұнда, негізінен, «тау, төбе, тоғай» мағыналарын білдіреді. Мысалы: Қара+шоқ (ағаш, СҚО, Есіл ауданы). Қара+тоғай (тоғай, СҚО, Есіл ауданы). Қара+ағаш (ауыл, СҚО, Есіл ауданы). Қарағаш ауылының аталу себебі: ертеде сол жерді мекендеген рулардың бастары бірігіп, бір ауыл құрмақшы болады. Рулардың аттары көп болғандықтан, талас тудырмас үшін ауыл маңында аққайындар арасында өскен бір үлкен қара ағаш болған, сол себепті ру ақсақалдары ақылдасып, ауылдың атын Қарағаш деп атап кеткен», — дейді [5: 86].

Ы. Алтынсаринның «Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесінде адасып кеткен екі бала моланы көріп қуынып, мәз болады. Неге? «**Мола**» — қайтыс болған адамның қабірі не оның үстіне қойылған белгі дегенді білдіретін, жалпы мағынасы жағымсыз, қорқыныш, үрей сезімін тудыратын сөз. Бірақ бұл сөз адасып келе жатқан адам үшін жағымды, қуанышты мағынаға ауысып, жол табуды, үмітін үзбеуді, яғни «**Молалы жерде ел бар**» дегенді меңзейді. Сол сияқты «**Тұман**» сөзі судың буланған күйі деген мағынаны білдірсе, жақын маңда су — көл, өзен т.б. бар екеніні хабар береді.

Ерте көктемде өзеннің арнасынан асып, тасуын халқымыз «**қызылсу**» деп атаса, бұл апатты, қауіпті білдіретін тілдік бірлікке жатады. Сол сияқты қазақ даласында кездесетін **Ақсу, Қарасу, Сарысу, Көксу** деген өзен аттары да тек топоним ғана емес, ұлан–ғайыр кеңестікте көшіп–қонудың, өмір сүрудің толып жатқан ақпаратын беретін логоэпистемалық бірліктер болып табылады. Сонда **логоэпистема тілдік бірліктер арқылы тасымалданатын танымдық, дүниелілік білім жүйесі** дегенді білдіреді.

Көріп отырғанымыздай, осындай логоэпистемалық сипат географиялық атаулар да жиі кездеседі екен. Әрине, кез келген географиялық атау мұндай логоэпистемалық мәртебеге ие бола бермеуі мүмкін. Дегенмен тіл–тілде топоним–логоэпистемалардың арнайы зерттеу нысаны ретінде зерттелуіне назар аударсақ, олардың халық, ұлт дүниетанымының негізгі көрсеткіштері екенін байқаймыз. Сонымен **топоним–логоэпистема дегеніміз — астарында белгілі бір ақпарат пен когнитивтік мәні бар таңбалық атау** [6: 33].

Жоғарыда айтып өткеніміздей логоэпистемалогия теориясының негізін қалап, «логоэпистема» терминін жасаған Н.Д. Бурвикова мен В.Г. Костомаровтарға орыс тілінің қазіргі таңдағы сипаттамасын беретін үдерістерге талдау жасау, реттеу қызығушылығы себеп болған. Олар қазіргі орыс әдеби тілі стандартқа сәйкес қолданылмайтына аландаушылық білдіреді. Тіл қоғамның даму деңгейінен қалып қоймай, онымен бірге, теңдікке дамуға ұмтылады. Тіл қоғамның даму үдерістеріне мүмкіндігінше тезірек сәйкес келуге тырысып, өте жылдам қарқынмен өзгере бастады. Идеологиялық формулар жоққа шығарылып, тұжырымдамаларды бағалау түсініктері өзгерді, алмасулар күшейе бастады. Ал мәтін көбіне жат контекстік мағыналар мен өңі өзгерген цитаталарға толды. Соның себебінен ол көпқырлы, көпсалалы болып, қабаттасқан мағыналармен беріле бастады. Оларды ақпарат алушы таратып түсінуі үшін ассоциациялық тізбекті жаңа мағыналық парадигмада алуына белсенділік танытуын талап ететінін айтады. Бұл өз кезегінде коммуникацияға қатысушылардың тарихи-мәдени білімі мен тілдік қабілеттерді меңгеру деңгейінің жоғары болуын талап етеді. Себебі бұл контекстегі сөзді түсіну үшін де, оны өз сөйлеуінде қолдану үшін де мұндай қабілет аса қажет болады деген тұжырым жасайды [6: 33]. Содан бастап, осындай жаңа ғылыми лингвомәдени парадигмалық біліммен түсінілетін категориялар тіл мен мәдениет тоғысында қарастырыла бастады.

Логоэпистема ұлттық және әлемдік мәдениеттердің рухани құндылықтарын құру және түсіну нәтижесінде тіл тұтынушы санасында шындық өмірдің әлеуметтік жады арқылы сақталып, бекітілген тілдік көрінісі ретінде анықталады.

Логоэпистемалар іс-әрекеттердің, фактілер мен мифтердің символы, әдеттер мен рәсімдердің эмблемасы ретінде қызмет етеді. Ұлттық руханияттың, тарихи жадтың, этномәдени менталитеттің негізін құрайды. Сонымен қатар, олар жеке адамның және бүкіл этнос өмірінің психикалық құрамдас бөлігі ретінде оның тарихында, ұлттық идеясында рационалды және субъективті болып табылады.

Ғалымдар логоэпистемаларды олардың астарында жататын мағынаның символдары ретінде кейбір аялық білімді, кейбір мәтінді еске түсіретін сигналдар деп атайды. Демек логоэпистеманың өзін эмблема деп қарастырсақ, мәтін символизмінің жиынтығы, лингвомәдени аспектідегі мәтінді сипаттау бірлігі болып шығады. Зерттеушілердің айтуынша логоэпистеманың мәні жарқын, бейнелі түрде, халықтың тарихи тәжірибесіне сүйене отырып, ең бастысы қысқаша, бір тілдік оралыммен, ой мен сезімді сөз астарымен білдіруге мүмкіндік береді.

Логоэпистемалық мәртебесі бар топонимдер символ, белгілі бір ақпараттық қор ретінде қандай да бір танымдық мағынаға ие бола отырып, мәтін мазмұнын компрессивті және экспрессивті түрде жеткізеді.

Тілдік қарым-қатынаста тілдік тұлға белгілі бір білім мен идеялардың тасымалдаушысы бола отырып, сөйлеу жағдайына байланысты сөз мағынасының элементтерін өзектендіреді. Осы тұста атап өтетін маңызды жайт, адам санасы қай уақытта, қандай да бір жағдаятта болмасын ұлттық танымға негізделеді. Сол негізде әрбір лингвомәдени ортаның дүниетанымында символдардың, мән-мағыналар мен түсініктердің, стереотиптердің өзіндік когнитивті жүйесі болады.

Өртүрлі мәдениеттерге жататын адамдар әлемді әрқилы қабылдайды. Демек белгілі бір қоғамның мүшесі болу үшін сол қоғам мүшелеріне тән тәжірибені, (рухани және материалдық) мәдениетін түсінуді, адамзаттың даму үдерісінде құрылған объективті материалдық заттарды қолдануды үйрену керек. Басқаша айтқанда, белгілі бір ұлттық лингвомәдени қоғамдастықтың мүшесі болу үшін осы ортаның санасын, яғни мағыналар жүйесін игеру керек [7: 33]. Ал аталмыш орта жайлы тәжірибе жинақтаудың, мәдени ақпарат алудың негізгі құралы тіл болып табылады.

Тілді толық меңгеру белгілі бір психикалық және мәдени жүйені игеруді және олардың таңбалары мен белгілерін білуді білдіреді (цитаталар, атаулар, қимылдар, қысқартулар және т.б.) қажет етеді. «Әрбір ұлттық мәдениеттің өзіндік жиынтығы белгілі бір лингвомәдени қоғамдастықтың тілдік мағыналарын, қарым-қатынас ерекшеліктерін, мәтіндердің мағынасын және дискурстың ерекшелігін анықтайды» [8: 34]. Бұл ақпарат жиынтығы тілдік тұлғаның белгілі бір құбылыс туралы білімі мен идеяларын қалыптастырады.

Нәтижелер мен олардың талқылануы,

Біз «**білім**» мен «**таным**» деп нені атаймыз? Бірқатар ғалымдардың пікірінше, **білім** — бұл әдетте мектепте оқытылатын ақпарат: математикалық ережелер, физикалық және химиялық заңдар, географиялық анықтамалар, оқиғалар туралы нақты ақпараттар [7; 8]. Бұл — ақпараттың белгілі бір жиынтығы. Білімде максималды ықтимал объективтіліктің, адекваттылықтың, шындықтың болуы қажетті шарт.

Танымға нақты көріністер, суреттер мен ұғымдар, сондай-ақ олармен байланысты бағалаулар мен коннотациялар кіреді, яғни іс жүзінде таным субъективті. Осылайша, «объективті» білім «субъективті» танымға қарсы қойылады. Білім ұжымдық игілік болса, таным ұжымдық және жеке болуы мүмкін. Жеке және ұжымдық таным арасындағы айтарлықтай маңызды айырмашылықтар бар. Мысалы, «Қызылорда» сияқты қазақтың қаймағы бұзылмаған қазақ мәдениеті контекстіндегі «мәдени ұғым» туралы ұжымдық таным қандай? «Қызыл (алтын) орда», «Қызылдар ордасы», «Бірінші астана», «Сыр елі», «Ақ күріштің отаны» және сол сияқты анықтамалар осы географиялық атаудың астарында қандай көріністер тұратынын білдіреді. Алайда кез келген тілдік тұлғаның жеке танымы ұжыммен сәйкес келмеуі мүмкін. Бір адам Қызылорданы ыстық, өмір сүрге ыңғайсыз қала ретінде қабылдайды «Отан оттан да ыстық, Қызылорда одан да ыстық» (КВН-дік әзіл). Келесі адам бір қаланы не аудан орталығын кішкентай Қызылорда деп атаса, осы географиялық атау туралы ұжымдық танымға сүйенген қазақ лингвомәдени қауымдастығының кез келген өкілі оны түсінеді, қабылдайды.

Адамдардың өмір сүруі кезінде тану үдерісі (когниция) үнемі жүреді. Көз алдындағы әрбір көрініс, құбылысты көру, сезіну, есту, байқау, айту, т.б. әрекет арқылы адам өз санасында ерікті-еріксіз түрде сол әрекеттермен үзіктеп ақпар, мәлімет жинақтап отырады, кейін керек кезінде немесе олардың әсер етуі кезінде ойлап, қорытып, тұжырымдап, мазмұнды ой жинақтайды, өзіндік пікір қалыптастыра бастайды. Өйткені адам әрекеті оның жинақтаған өмірлік, тәжірибелік білімі (танымы) арқылы көрініс береді, жадында қалыптасқан өмірлік, дүниетанымдық әлемін жеткізеді. Таным, танымдық әрекет тілден тысқары емес. Адамның сөйлеуінен оның танымы аңғарылады. Танымдық әрекетпен әлем санада белгілі бір жинақталған білімдік құрылыммен суреттеліп жинақталады [9].

Қорытынды

Қорыта келгенде айтарымыз, біз қарастырып отырған қазақ тіліндегі топоним-логоэпистемалар халық тарихы, қоғам өмірімен, адамдардың жеке бас, іс-әрекетімен тығыз байланысты. Ұрпақтан ұрпаққа жетіп, ғасырдан ғасырға ұласып, кейінгі буындарға мирас болып отырған мәдени мұра, өшпес шежіре, халықтың шынар ой, ұшқыр қиял, данышпандық зердесі мен ұлттық мінез-құлқы барша болмысының көрінісі. Жұмыр жерді мекен еткен адамдардың өмір сүру ортасында байқағанымыздай танымның алар орны зор. Ал енді, топоним-логоэпистемаларға келсек, бұл бағытта зерттеулер аз болғанымен, зерттеуге тұрарлық көлемді мәселелердің барына көз жеткіздік. Ендігі кезекте туған жеріміздегі топонимдердің табиғатын когнитивті-прагматикалық аспекті тұрғысынан кешенді түрде зерттеп, тұжырымдар жасау уақыттың және болашақтың еншісінде деп білеміз. Бергі бір дәуірлерде пайда болған, сондай-ақ күні кеше ғана өзіміздің көз алдымызда туып, дүниеге келген жер-су аттарын былай қойғанда, есте жоқ ерте замандарда солай деп аталып, бүгінгі күнге келіп жеткен топонимдерге де қазақ даласы тұнып тұр. Бұларды танып-білу тек топонимикалық атаулардың пайда болуы мен жасалуының жай-жапсарынан хабардар болып қана қою емес, тұтас географиялық өңірді мекен еткен жұрттардың өткені мен кеткені жөніндегі мағлұматымызды, білімімізді ұлғайтуға, кеңейтуге тікелей септігі бар, танымдық мәні аса зор зерделі іс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Журналдың сайты. Сырдария туралы мәлімет. // Uniface – қазақстандық ашық база қоры [Электрондық ресурс]. — Қол жетімділігі: <https://www.uniface.kz/interfacts/index.php?post=article&id=213>
- 2 Көктәнді Х. Аспан мен даланың арасындағы төрт ұмытылған тарих / Х. Көктәнді. — Алматы: Қасиет, 2001. — 462 б.
- 3 Бес ғасыр жырлайды: ХҮ ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі ақын-жырауларының шығармалары. Үш томдық / Құраст. М. Байділдаев, М. Мағауин; Қаз ССР ҒА М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. — Алматы: Жазушы, 1985. Т. 3. — 352 б.
- 4 Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация / С.Г. Тер-Минасова. — Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. — 320 б.
- 5 Керимова С.М. Мәдениаралық қатысымның лингвистикалық аспектілері: филос. д-ры (PhD) ... дисс. Мамандығы 6D020500 – Филология / С.М. Керимова // — Алматы, 2019. — 156 б.
- 6 Буцкая О.Н. Топонимы-логоэпистемы в современном русском речеупотреблении / О.Н. Буцкая // Вестн. МГЛУ. Гуманитарные науки. — 2017. — № 8 (780). — С. 30–37.
- 7 Красных В.В. Виртуальная реальность, или реальная виртуальность (Человек. Сознание. Коммуникация) / В.В. Красных. — М.: Диалог-МГУ, 1998. — 352 с.

- 8 Гудков Д.Б. Межкультурная коммуникация: проблемы обучения / Д.Б. Гудков. — М.: МГУ, 2000. — 120 с.
 9 Қасым Б.Қ. Когнитивті лингвистика: Оқу құр. / Б.Қ. Қасым, Ы.Б. Шақаман. — Павлодар: ПМПУ, 2018. — 168 б.

Г.А. Туякбаев, А.М. Абасилов, К.С. Сарышова

Топонимы-логоэпистемы на казахском языке

Статья посвящена изучению единиц современного речевого пространства, топонимо-логоэпистем, на стыке языка и культуры. Топонимо-логоэпистемы в языке являются основными показателями мировоззрения народа, нации. Значение географического имени не относится к объекту, который он выражает, оно интерпретируется в зависимости от образа в нашем сознании. Поэтому отношения между географическим названием и объектом, который он представляет, сложны, двусмысленны. Это означает, что между географическим названием и географическим объектом стоит человек. По этой причине возникает необходимость изучения топонимов в когнитивно-прагматическом аспекте, предполагающем отношение речи и мышления языкового и неязыкового сознания с прагматической основой, с точки зрения позиции сознательного мышления человека. Опора на когнитивно-прагматический аспект языка открывает путь к синхронному исследованию, т.е. позволяет рассматривать топонимы в ситуационном контексте. Посредством этого мы получаем информацию о том, как конкретный языковой коллектив воспринимает географическое название сейчас, и как они функционируют и закрепляются в сознании личности, обрабатываются. Каждое имя — символ культа истории. Поэтому изучение топонимов, которые считаются таким национальным и духовным богатством, — требование времени, запрос времени.

Ключевые слова: топоним, логоэпистема, когнитивно-парадигмальный аспект, лингвокультурология, языковое пространство, текст, образование, познание.

G.A. Tuyakbayev, A.M. Abasilov, K.S. Saryshova

Toponym-logoepestems in the Kazakh language

The article is devoted to the study of modern speech space units, toponym-logoepestems, at the intersection of language and culture. By considering such units in language, we notice that toponym-logoepestems are the main indicators of the worldview of the people, the nation. Therefore, geographical names are sometimes not directly related to the geographical object. In other words, like any word, the meaning of a geographical name is explained not according to the object it represents but to the image in our minds. Thus, the relationship between a geographical name and the object is complex and two-sided. It means that a person stands between a geographical name and a geographical object. For this reason, there is a need to study toponyms in the cognitive-pragmatic aspect, which considers the relationship between speech and thought of linguistic and non-linguistic consciousness, which has a pragmatic basis, from the point of view of human conscious thinking. Relying on the cognitive-pragmatic aspect of language allows for synchronous study, that allows one to consider toponyms in a situational context. Through this, we get information about how a particular language collective perceives a geographical name now and how they function and are fixed in the consciousness of the individual, processed. Each name is a symbol of the cult history. Therefore, the study of toponyms, which are considered to be such a national and spiritual wealth, is a requirement of time, a request of time.

Keywords: toponym, logoepesteme, cognitive-paradigmatic aspect, linguistic and cultural studies, language space, text, education, cognition.

References

- 1 Zhurnaldyn saity. Syrdariia turaly malimet [Website of the magazine. Information about the Syrdarya]. Uniface – qazaqstandyq ashlyq baza qory [Uniface – Kazakhstan open base fund]. www.uniface.kz. Retrieved from <https://www.uniface.kz/interfaces/index.php?Post=article&id=213> [in Kazakh].
- 2 Koktandi, Hh. (2001). *Aspan men dalany arasyndagy tort umytilgan tarih* [Four Forgotten Stories between Heaven and Steppe]. Almaty: Qasiet [in Kazakh].
- 3 Baidildayev, M., & Magauin, M. (Eds.). (1985). *Bes gasyr zhyrlaidy: XY gasyrdan XX gasyrdyn bas kezine deyingi aqyn-zhyraularynyn shygarmalary* [Five centuries sing: The works of poets from the XV century to the beginning of the XX century. Three volumes]. *Qazaq SSR GA M.O. Auezov atyndagy adebiet zhane oner instituty* (Vol. 3). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 4 Ter-Minasova, S.G. (2018). *Til zhane madenietaralyq kommunikatsiia* [Language and intercultural communication]. Almaty: Ulttyq audarma biurosy [in Kazakh].

- 5 Kerimova, S.M. (2019). Madeniaralyq qatysymnyn lingvistikalyq aspektleri [Linguistic aspects of intercultural communication]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 6 Butskaya, O.N. (2017). Toponimy-logoepistemy v sovremennom russkom recheupotreblenii [Toponyms-logoepistems in modern Russian speech]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Gumanitarnye nauki — Vestnik of Moscow State Linguistic University. Humanities* [in Russian].
- 7 Krasnykh, V.V. (1998). *Virtualnaia realnost, ili realnaia virtualnost (Chelovek. Soznanie. Kommunikatsiia)* [Virtual reality or real virtuality (Man. Consciousness. Communication)]. Moscow: Dialog–Moskovskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 8 Gudkov, D.B. (2000). *Mezhkulturaia kommunikatsiia: problemy obucheniia* [Intercultural communication: problems of training]. Moscow: Moskovskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 9 Qasym, B.Q., & Shaqaman, Y.B. (2018). *Kognitivti lingvistika* [Cognitive Linguistics]. Pavlodar: Pavlodar memlekettik pedagogikalyq universiteti [in Kazakh].

R. Sobirova*

*Andijan State University, Andijan, Republic of Uzbekistan
(e-mail: r.sobirova@mail.ru)*

Lexico-semantic relationships in the names of household items

The study of lexical-semantic relations is important in the paradigm of lexical-semantic groups. This article examines linguocultural and sociolinguistic aspects of set expressions, such as proverbs, sayings, phrases, analogies, formed based on the lexicon of household items in the Uzbek language. In the Uzbek language, as a direct expression of the people's way of life, set expressions are units that directly reflect the characteristics of the people's way of the life, profession, customs, spiritual culture and their importance in manifesting the mental characteristics of the people is elicited with examples.

Keywords: lexical-semantic relations, paradigm, graduonymy, paronymy, synonymy, hyponymy, hierarchical relationship, functionalism.

Introduction

The way of life, worldview, concepts of a certain nation are different from those of other nations. Such peculiarities, reflected in the religious and secular way of thinking, behavior, culture of interaction, dressing and eating habits, various customs of this people, can help to distinguish peoples from one another. This also affects the progress of naming different things and concepts belonging to this people, and as a result, words expressing national and cultural identity are formed. In particular, the vocabulary of household items, such as words expressing local, national color, is also a unique source.

The lexical-semantic system of each language also reflects the spec conceptualization of objective reality and the subjective world of language carriers. In particular, phraseology, analogies, lexemes, representing household items in proverbs and sayings, which express the peculiarities of the Uzbek nation, also take an active part. Because the Uzbek mentality is focused on the formation of housing, mainly, the provision of various equipment, the creation of a permanent concept of "place" as people who are accustomed to settlement and nonmigration.

Phraseological units more accurately and vividly reflect the perceptions of linguists about the linguistic image of the world than words. Proverbs and sayings are language units that directly reflect the characteristics of the people's way of life, profession, customs, spiritual culture, formed in a short, concise form, and in terms of meaning they are weighty units. In the Uzbek language, as a direct expression of the people's way of life, there are many phrases and paroemias with the household items. In such units, the mental characteristics of the Uzbek people are clearly manifested.

Experimental

The following types of set expressions formed based on the lexicon of household items were analyzed:

A) proverbs: "Эл оғзига **элак** тутиб бўлмас" — when a secret is revealed, rumors, all sorts of gossips cannot be stopped. His brother had beaten him. Neither Ashirboy nor Rohatoy wanted to separate. It is impossible to silence everyone, my child, injustice leads to humiliation (S.Inomov "Plane-trees live long").

B) sayings: "Қуруқ **қошиқ** оғиз йитрап" (Fine words butter no parsnips) – there is no need for useless talk. There is no need for useless talk; How much money can we give to Amin? One is too many for the giver and ten is less for the receiver (A.Kahhor "Thief").

"Сичқон сифмас инига ғалвир боғлар думига" If it is crowded, the hen pushes the hen from the perch. You can't hang the everything on one nail, Great cry and little wool – despite the opportunity, just starving for luxury; So, it is said, when a person is crowded, and he invites many guests, buys bulky things, etc. Сичқон сифмас инига ғалвир боғлар думига. Hey, stretch your legs along your clothers, scape-grace. You yourself are a shoemaker who relies on one awl, and your mess ruins the world (E.Vohidov "Golden wall").

Results and Discussion

The emergence of cognitive semantics, one of the leading directions in cognitive linguistics, enables us to take a fresh look at the research results in the field of lexical semantics, the possibilities of systematizing and categorizing the vocabulary of language based on concepts. The system of semantic relations, such as hyponymy, gradunomy, partonymy, is closely related to cognitive semantics, because the processes of categorization of knowledge based on specific internal relations of lexemes and their reflection in the vocabulary of natural language have not been studied enough.

The concept of attitude is of great importance in system analysis. Because in any system, the essence of each unit is determined not by the unit itself but by the relationships between the units of the same system. There are differences in the classifications regarding the relationship of language units. This situation is related to the approach from which point of view to define the relationship between lexical units (H. Nematov and R. Rasulov) [1; 13, 14].

H. Nematov and R. Rasulov generally divide relations into three types: similarity (paradigmatic), hierarchical (hierarchical), neighborly (syntagmatic) [1; 13, 14]. The textbook of the group of authors "Modern Uzbek literary language" identifies hyponymic, partonymic, graduonymic, functional, hierarchical relations of lexemes in the LMG center [2; 211].

A. Sobirov points out that synonymous, hyper-hyponymic [gender-type], holo-meronymic [whole-part], graduonymic, functionalimic [functional], contradictory relations, this division is not the last limit. M. Khakimova described types of lexical-semantic relations in some detail, the object of study of semiotics, but ignored the functional relations [3; 77–86].

Paradigmatic attitude. The most important structural relationship that permeates the entire lexical system is the paradigmatic relationship. Such an attitude serves as the basis for dividing words into semantic groups.

It transforms the lexical structure of a language into a complex semantic system, ensuring the stability of the lexical system in speech activity, the diversity and depth of the linear process. Syntagmatic relationships within a field are manifested in the form of contextual interactions of paradigmatically related units. In LSG, the paradigmatic relationship is fully valid [4]. The essence of the paradigmatic relationship is that language units with similarities and some differences are combined into similarity series, and the members of this paradigm occupy the same position in speech and have the same characteristics [1; 13, 14].

"Opposition members refer not only to features that differ from each other, but also to traits that are common to both members. Such traits can be considered" grounds for comparison. "Two things that have no basis for comparison, or in other words, no common trait or understanding cannot be contrasted in any way" [5; 7].

The paradigmatic relationship between words depends on the relationship that exists between the events of reality. The nonlinear conditions of this relationship are primarily evident in words related to many other subject groups, such as "body parts", "parts of the day", "furniture names", "landscape", "vehicles", "settlements".

It will be possible to distinguish a semantic theme that combines words into a thematic group or a lexical-semantic paradigm, and differential semantic characters that allow words to be contrasted with each other [6; 189].

In the context of our study, the grouping of household vocabulary depends to some extent on the presence of names that correspond to the language. For example, there is a common denominator for combining words, such as bed, pillow, table-chair, chair, sofa, rug, palos, felt, chest into one paradigm. All of these items are the names of things used to decorate the house or to sit at home, lie down, relax, warm up, eat, do something. This sign is, on the one hand, the basis for combining them into a group. On the other hand, it is also a differential sign to distinguish them from the words in the subject group, for example, "vehicles". However, although the box and tancha lexemes in the group have common features, such as a household item made of wood, the size is average, it is a box-shaped item suitable for putting things in a box, and the body is placed in the middle of the house in cold weather. These two objects are in opposition to each other, as they are a special object used for heating by firing into a special pit inside.

Hyponymy. Hyponymy is a gender-type relationship between lexemes. It is a type of inter-lexeme relationship that represents a general-specific concept. For example, the lexemes of vessel and bowl are in a hyponymic relationship, with vessel being a relatively general concept, bowl being a specific concept repre-

senting a type of vessel. In this connection, the vessel is hyperonym, the cup — hyponym. In the hyponymic row, the dish is considered a hyperonym, a bowl, a plate hyponym.

Hyponyms with one hyperonym are called equonyms relative to each other. For example, a bowl and a bowl are equivalent to each other.

The hyponymic relationship plays an important role in the grouping of lexemes. Lexemes are grouped first into a group of cognate words, then into thematic groups, then into higher LSGs, and then into semantic fields based on a hyponymic relationship. It should also be noted that while the inter-step relationship at each stage is formed on a hyponymic basis, the overall relationship at all stages is a hierarchical process.

Hyper – hyponymic attitude:

1) Household goods LSG (lexico-semantic group).

2) Thematic groups: “lexemes representing household appliances”, “lexemes representing household appliances”, “lexemes representing kitchen appliances and utensils”, “lexemes denoting household appliances and items”, “lexemes representing household appliances and utensils” →

3) Groups of synonyms: teapots, cutlery, knives and spoons, cooking utensils, utensils shelves →

4) A group of synonyms: teapot, bowl, glass, cup, tea box →

5) Separate lexeme: teapot.

Hierarchical relationship. The convergence of language units from simple to complex occurs in the process of hierarchical relationships. For example, inter-level relationships in the form of *sound* → *word* → *speech* → *text* can serve as an example. That is, based on the laws of language, a word is formed from the combination of sounds, a sentence is formed with the participation of words, the semantic connection of sentences forms a text.

In hierarchical relationships, hierarchical relationships also play an important role in the system-structural methodology: basin → swimming bowl → tableware → kitchen utensils → household vocabulary → household conceptual area → Uzbek lexicon.

The analysis concluded that while the hierarchical relationship went from simple to complex, the hyponymic relationship moved from top to bottom.

Graduonymy. The phenomenon of grading as an object of research was interpreted in Uzbek linguistics in 1989 as a manifestation of inter-verbal spiritual relations, and was called the phenomenon of graduonymy. “In Uzbek linguistics it was artificially created on the basis of a combination of synonyms, homonyms, antonyms, etc., which reflect the linguistic-spiritual relationship - the part of graduonymy with the Latin word gradu (“degree”, “stage”)” [7; 7].

In Uzbek linguistics, the phenomenon of graduonymy is studied more extensively than related concepts, such as paronymy, hyponymy [8; 37].

Graduonymic.

The relationship in Uzbek linguistics has been studied by O. Bozorov, J.Sh. Jumaboeva, Sh. Orifjonova, M. Narzieva, A. Sobirov. Doctor of Philology J.Sh. Jumaboeva, who conducted research on “Lexical and stylistic graduonymy in Uzbek and English”, admits that Uzbek linguists are leaders in this field, even in world linguistics. The disclosure of its essence and content is a great contribution of Uzbek linguists to the development of science”. In our opinion, the reason for such a wide range and one of the features that attract linguists is that the category of hierarchy can apply equally to lexemes denoting objects, signs, quantities and actions, as well as to all levels of language.

“The essence of the spiritual factor in the separation of the graduonymic line is that in the semantics of a number of lexemes there are more or less certain signs, indicating different levels. ... the phenomenon of graduonymy, which is a linguistic relationship between lexemes, is the manifestation of several lexemes in a lexical-spiritual system, depending on the number of certain characters, in which the dominant and surrounding lexemes are distinguished” [9; 106–109].

Lexical graduonymy is the hierarchical relationship of lexemes: thread, silk, rope. To determine the hierarchical relationship of these lexemes, let us consider the comments in the Annotated Dictionary of the Uzbek Language.

Ipak. The cocoon is a very thin, pliable, shiny, soft fiber made of worms (Uzbekskiy annotirovanniy slovar).

Ip. Cotton, raw silk, linen, wool, etc. k. seam, woven material, thin or not twisted from the fiber.

Chilvir. Thin twisted rope; drawing.

Rope. A garment made of linen, hemp, cannabis stalk fibers, yarn or wool, used for tying; rope. It should be noted that in the “Explanatory Dictionary of the Uzbek language” the lexemes of *rope* and *rope*

are given as a synonymous variant of the same thing. However, in the “Etymological Dictionary of the Uzbek language” by Sh. Orifjonova the *rope* and the *rope* are not exactly the same thing, they are two different pieces that differ in degree from each other.

Now, when we analyze the graduonomic line of silk → yarn → rope, we observe that these items have a degree in both qualitative and quantitative characteristics. Silk is different from yarn, which is mainly made of cotton and linen fibers, as it is made of cocoon fibers, and is thin and shiny, tough, elongated, shiny. Rope is made of linen, hemp, wool and is coarser than silk and yarn. In turn, it differs in quantity, depending on the use of this raw material in more or less quantities, that is, the degree of fineness. Thus, the lexemes of silk → yarn → rope in the graduonymic row, the basis of which is fiber, are graded from thin to thick.

Felt → carpet. Among the lexemes, there is also a hierarchy in terms of the qualitative sign of thinness / thickness. Such an interpretation is controversial, with the idea that “there will be at least three members in a row” [1; 120].

Functional LMGs are likely to be small in number. Such LMGs are numbered and are mainly identified in the horse category. For example, pen, pencil. Nevertheless, even here one can see the gender-type LMG feature of the writing tool. The small number of LMGs is probably due to the fact that the function-specific method of transferring meaning is effective in Uzbek [9; 106].

When it comes to a functional relationship, the meaning of words should not be confused with the phenomenon of functionality in migration. In the formation of a figurative meaning, analogy is represented by the meaning of analogy, and a single lexeme serves to express two different meanings, e.g., a person’s foot is a table leg. Functionalism, on the other hand, implies that within the same paradigm, close but different objects perform the same function. For example, it arrived on a plane – as it arrived on a train.

The phenomenon of functionalism is also active in the lexicon of household items:

- porcelain, bowls;
- wardrobe, shelf;
- chair, sofa, card;
- chairs, armchairs;
- carpets, rugs, felt;
- bags, sacks, purses, suitcases, etc.

Chair (Russian chair <nem. Stuhl). A single seat, usually with a backrest; courses.

Armchair in Russian, a chair is something that is used to slaughter an animal; then a wide chair, a seat] A wide chair on which to lean with elbows [8,487]. Armchair a wide chair that covered an animal's skin

Chair (Arabic chair, stool; pulpit). A simple device, usually a four-legged chair, intended for a person to sit on; backless chair.

In all three items, the semaphore is dominant. But unlike a synonym, there are not exactly the same things, they have some differences. Although the functional side of these items is the same, but they differ from each other as an item. Chair - without backrest, armchair – is more comfortable and wide.. It is clear from these comments that in addition to the semantic relationship of the chair-armchair, there is also a graduonomic relationship.

Synonymy. Lexemes that are different in form but represent the same concept with different colors and shades are called synonyms. The relationship between a synonymous lexeme is called a synonymous or synonymous relationship. The noun and function semantics in synonymous lexeme semantics are exactly the same, and the expression semantics are different [9; 104].

The series of synonyms is one of the most studied lexical paradigms in Uzbek linguistics. The form is different, the content is the same series of words – the interconnection of several language units based on a certain similarity, certain differences between these units, their nature and origin, etc. have been addressed in special scientific works, dozens of manuals and textbooks.

While the synonym relationship is a common, universal phenomenon in language, it is not a category that covers the entire vocabulary. That is, not all lexemes in a dictionary have their own synonyms [9; 104].

The activity of the phenomenon of synonymy is also observed in the lexical-semantic group of household items.

- tancha - sandals;
- kumgon - chavgum
- wind-fan;
- wheelchair;
- beshik-gavora.

While some of them are formed at the expense of words specific to literary language and dialect, some lexemes are synonymous with assimilated words. For example, words, such as *beshtik*, *sandal*, *ladder*, belong to the literary language, while lexemes, such as *gavora*, *keli*, *tancha*, *shoti*, are dialectal words. Another way of forming a synonym was to use words such as *refrigerator* and *freezer*, which came from the Russian language, and lexemes in both languages began to be used in parallel. While in the literary language more lexemes of *refrigerator*, *freezer* are used, the words *refrigerator*, *freezer* are actively used in speech.

Tancha is Turkish and *sandal* is Arabic.

Sandal I [Arabic <hind. + F. > chair, table]. In Central Asia, the Middle East and Japan, a barbecue designed to heat a specific place; in the middle of the room or on the edge of the room there is a table set in a rectangular pit, covered with a bed, surrounded by blankets, filled with saxophones or charcoal; *tancha* (in the cold of winter it is warmed by putting a foot and hand on a *sandal*, at the same time a tablecloth is written on it and it is used as a table).

Sandal II [yun. *sandalon* <a. + f. <sansk.] bot. Extremely fragrant, essential oil-rich, evergreen perennial tree (used to obtain dyes and fragrant essential oils) [10; 690]. *Tancha* and *sandal I*. [10; 690].

On a table made of fragrant sandalwood stands a letter with a gold tie from Navoi. Babur sat down on a drumstick and sat down to read the letter again (P. Kadyrov “Starry Nights”).

The purpose of this example is to draw attention to the combination of “our table made of fragrant sandalwood” [10; 690]. In our opinion, the place of *Sandal I* and *Sandal II* articles in dictionary of Uzbek language should have been the opposite. Logically, the *sandal* piece should be made of fragrant sandalwood. When the fire is heated in a special pit at the bottom, with a bed on top, the board heats up under the influence of hot air and emits an odor. They may have made it from sandalwood to prevent this odor from becoming unpleasant. So, from the meaning of sandalwood “tree” came the meaning of “heating item” through metonymy as a product made of sandalwood.

Analyzing the phenomenon of synonymy in the series of household items, it was observed that since the names of objects represent a specific object, the synonymous relationship between them does not consist of so many units in relation to the lexemes of concept, sign, action.

Conclusions

The fact that the vocabulary of the Uzbek language enters into paronymic, graduonymic, hyponymic, synonymic, functional relations and combines into different paradigms can reflect how infinite and colorful the possibilities of the language are. The study of lexical-semantic relations in the paradigm of lexical-semantic groups shows that there are many issues that still need to be studied in a complex language system.

Determining the role and importance of the lexical level in the formation of the linguistic image of the world in the minds of linguists can be an important source in the study of system-structural, ethnocultural and sociolinguistic features of lexicology.

References

- 1 Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари: Олий ўқув юрти талабалари: учун қўлланма / Х. Неъматов, Р. Расулов. — Т.: Ўқитувчи, 1995.
- 2 Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма / Р.Р. Сайфуллаева, Б.Р. Менглиев, Г.Х. Боқиева, М.М. Қурбонова, З.Қ. Юнусова, М.Қ. Абузалова. — Тошкент, 2006.
- 3 Ҳакимова М. Семасиология: ўқув қўлланма / М. Ҳакимова. — Т., 2008.
- 4 Мельникова Е.Г. Парадигматические отношения в лексике (на материале наименований погоды в псковских говорах): автореф. дис.... канд. филол. наук. Спец. 10.02.01 / Е.Г. Мельникова. — Тверь, 2004.
- 5 Трубецкой Н.С. Основы фонологии / Н.С. Трубецкой. — М., 1960.
- 6 Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика / Д.Н. Шмелев. — М.: Просвещение, 1977.
- 7 Джумабаева Ж.Ш. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик ҳамда стилистик градуонимия: филол. фан. доктори дисс. ... автореф.: 10.00.06. — Тошкент, 2016
- 8 . Ўзбек тилининг изоҳли луғати. — 2-жилд. — Тошкент: ЎЗМЭ нашриёти, 2007.
- 9 Бегматов Э. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (систем лексикология тезислари) / Э. Бегматов, Х. Неъматов, Р. Расулов // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 1989.
- 10 Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма / Р.Р. Сайфуллаева. — Тошкент, 2006.
- 11 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. — 2-жилд. — Тошкент: ЎЗМЭ нашриёти, 2007.

Р. Собирова

Тўрмыстық зат атауларындағы лексика-семантикалық қатынастар

Лексика–семантикалық топтар парадигмасында лексика–семантикалық қатынастарды зерттеудің маңызы зор. Мақалада өзбек тіліндегі тұрмыстық заттар лексикасы негізінде қалыптасқан мақал–мәтелдер, мәтелдер, сөз тіркестері, аналогиялар сияқты жиынтық тіркестердің лингвомәдениеттану және әлеуметтік лингвистикалық аспектілері зерттелген. Автор өзбек тіліндегі тұрақты тіркестерді халықтың өмір салтының тікелей көрінісі ретінде қарастырған. Тұрмыстық заттар араласатын жиынтық тіркестерді зерттеуге ерекше назар аударылған. Олардың халық тұрмысын, кәсібін, әдет-ғұрыпын, рухани мәдениеттің ерекшеліктерін тікелей көрсететін бірліктер екендігі анықталған. Және де олардың халықтың психикалық ерекшеліктерін көрсетудегі маңызы мысалдармен кеңінен ашылған.

Кілт сөздер: лексика-семантикалық қатынастар, парадигма, градуонимия, партонимия, синонимия, гипонимия, иерархиялық қатынастар, функционализм.

Р. Собирова

Лексико-семантические отношения в названиях предметов домашнего обихода

В парадигме лексико-семантических групп изучение лексико-семантических отношений является актуальным, востребованным вопросом в современной лингвистике. В статье рассмотрены лингвокультурологические и социолингвистические аспекты устойчивых выражений, таких как пословицы, поговорки, словосочетания, аналогии, образованные на основе лексики предметов быта в узбекском языке. Автором изучены устойчивые выражения в узбекском языке как прямое выражение образа жизни народа. Особое внимание уделено исследованию устойчивых выражений, в которых участвуют предметы быта. Выявлено, что они являются единицами, непосредственно отражающими особенности народного быта, профессии, обычаев, духовной культуры. Их значение в проявлении психических особенностей народа широко раскрывается на примерах.

Ключевые слова: лексико-семантические отношения, парадигма, градуонимия, партонимия, синонимия, гипонимия, иерархические отношения, функционализм.

References

- 1 Nematov, X., & Rasulov, R. (1995). *Uzbek tili sistem leksikologiyasi asoslari: Oliy ukuv iurti talabalari: uchun kullanma*. Tashkent: Ukituvchi.
- 2 Sayfullaeva, R.R., & Mengliev, B.R. (2006). *Hozirgi uzbek adabii tili. Ukuv kullanma*. Tashkent.
- 3 Xakimova, M. (2008). *Semasiologiya: ўқув қўлланма*. Tashkent.
- 4 Melnikova, E.G. (2004). *Paradigmaticheskie otnosheniia v leksike (na materiale naimenovaniy pogody v pskovskikh govorakh)* [Paradigmatic relations in the lexicon (on the material of named names in Pskov dialects)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Tver [in Russian].
- 5 Trubetskoi, N.S. (1960). *Osnovy fonologii* [Basic phonology]. Moscow [in Russian].
- 6 Shmelyov, D.N. (1977). *Sovremenniy russkii yazyk. Leksika* [Modern Russian language. Vocabulary]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 7 Djumabaeva, J.Sh. (2016). *Uzbek va ingliz tillarida leksik hamda stilistik graduonimiia. Extended abstract of candidate's thesis*. Tashkent.
- 8 *Uzbek tilining izohli lugati*. Vol. 2. Tashkent: UzME nashrieti.
- 9 Begmatov, E., Nematov, X., & Rasulov, R. (1989). *Leksik mikrosistema va uning tadqiq metodikasi (sistem leksikologiya tezislari). Uzbek tili va adabiet – Uzbek language and literature*. Tashkent.
- 10 Sayfullaeva, R.R. (2006). *Hozirgi uzbek adabii tili. Ukuv kullanma*. Tashkent.
- 11 *Uzbek tilining izohli lugati*. Vol. 2. Tashkent: UzME nashrieti.

A.M. Mudrovskaya^{*1}, N.V. Kozlovskaya²¹Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan;²Institute of Linguistic Research, Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg, Russia

(E-mail: mnegolosbyl@gmail.com, miss_nastena@list.ru)

The concept of “ugliness” in Russian linguistic culture: methods of objectification

The article discusses the ways of objectifying the concept of “ugliness” in Russian linguistic culture. The fundamental principles of considering concepts in modern linguistics are highlighted, which are based on the principle of anthropocentrism. The main components of the linguocultural concept “ugliness” are identified through historical, etymological, word-formation analysis. The authors of the article used the method of component analysis, the method of semantic-cognitive analysis, the method of linguoculturological analysis, which facilitated to identify the conceptual features of the concept of “ugliness”. The lexemes “ugly” (for male) and «ugly» (for female) are considered as representatives in the contexts of word usage. As a result of the study, the authors concluded that in the Russian language picture, lexemes with the root ugly-, for example, adjectives ugly, ugly and nouns ugly, ugly, ugliness, act as representatives of the concept “ugliness”. When considering the use of the word “ugly”, the following conceptual features were identified. When identifying the conceptual features of the noun “ugly”, we identified the following. Separately, a group of word usage of the lexeme “ugly” was singled out when describing males. It was revealed that these variants of word usage were characteristic of the works of the late 19th and early 20th centuries.

Keywords: concept, ugliness, ugly, cultural linguistics, anthropocentrism.

Introduction

At present, in various areas of linguistics, there is an active application of the principle of anthropocentrism as a manifestation of the human factor in language, a deepening of interest in developing the problem of studying the linguistic picture of the world and the national identity of the linguistic reflection of reality. Language is one of the elements of culture as a product of human social activity and, at the same time, one of the forms of culture created by man.

The study of concepts is in demand since studies based on the principle of anthropocentrism reconstruct fragments of the linguistic picture of the world reveal the value system of native speakers.

In modern linguistics, different scientific schools study the Russian concept sphere: a general conceptual approach (Arutyunova 2003; Zaliznyak 2012: et al.), a semantic-cognitive model for studying the concept (Popova, Sternin 2007: et al), linguoculturological approach (Vorkachev, Kolesov, Zinovieva, Vasilyeva, 2014 et al.).

Linguistic and cultural concepts form a picture of the world of native speakers and provide a basis for mutual understanding between representatives of a certain linguistic culture through “clumps of meaning” in which the spirit of the people is embodied. Being the basic elements of the language, concepts provide mutual understanding between representatives of a certain linguistic culture.

Features of culture are reflected not only in the lexical composition of the language but also in units of a more complex structure: Keywords of culture, culture constants, concepts, conceptualized areas. These concepts constitute the categorical apparatus of linguoculturology. In this study, the concept of “ugliness” and the ways of its objectification in Russian linguoculture are considered.

Research methods: Analysis of theoretical sources, the method of component analysis, the method of semantic-cognitive analysis, the method of linguoculturological analysis, the method of comparative analysis, as well as the descriptive method, which includes observation, description, generalization.

The material of the study is the dictionary definitions of the key lexeme of the concept “ugliness”, contained in the fundamental etymological and explanatory dictionaries of the Russian language of various temporal correlation, data from the National Corpus of the Russian Language.

^{*} Corresponding author's e-mail: mnegolosbyl@gmail.com

Results and Discussion

Researchers distinguish various semantic parameters and components in the concept. Yu.S. Stepanov includes the following features in the concept:

- 1) the main feature, “known to every bearer of culture and significant to him”;
- 2) additional signs that are no longer relevant, historical, “relevant for certain groups of cultural bearers”;
- 3) an internal form, usually not realized, imprinted in an external, symbolic verbal form [5; 41–42].

The linguocultural concept exists in the individual or collective consciousness, therefore, elements that are absent in the consciousness of a person or group cannot be included in the structure of the concept.

Following V.I. Karasik and S.G. Vorkachev, it seems the most optimal to single out three components in the linguocultural concept:

- 1) conceptual, that is, subject, reflecting its “significant and definitional structure”;
- 2) figurative, including “cognitive metaphors that support the concept in linguistic consciousness”;
- 3) significance, which determines the place of the name of the concept in the lexical and grammatical system of the given language, including also its associative and etymological characteristics [4; 65].

Thus, the structure of a linguocultural concept incorporates a conceptual element including the linguistic fixation of the concept, its designation, description, indicative structure, definition, comparative characteristics of this concept in relation to a particular number of concepts that never exist in isolation. The conceptual element is formed by relevant information about a real object and is reflected in explanatory dictionaries [6; 34].

We provide a historical and etymological analysis of the origin of the word-name of the concept “ugliness”, which is an obligatory component of the linguoculturological study of any concept. This analysis provides researchers with the opportunity to lift the “curtain of the mystery of the first steps of the life of the concept” [7; 44]. Thus, this analysis helps to reveal the etymology of the word naming the concept “ugliness” and results in changes in the lexical meaning of this lexeme.

Based on [8; 9], we can draw conclusions about the common Slavic origin of the word.

The word “ugliness” is not included in any of the analyzed etymological dictionaries. However, due to the transparent internal form it can be argued that it comes from the noun “ugly”.

M. Fasmer’s “Etymological Dictionary of the Russian Language” incorporates the following dictionary entries: “ugly”, as well as lexemes with the connotation of ugliness in their meaning — “muzzle”, “mug”, “snout”. Urod – genus. p.-a, other – Russian. freak “idiot, holy fool”. Muzzle – I., Ukrainian, blr. muzzle. Judging by the presence of -r-, borrowings. from ir. *mərəða-, cf. avest. ka-mərəða- “head”, actually “what a head, disgusting head”. Erysipelas – erysipelas I “physiognomy, muzzle”, dial. “face, appearance”, yarosl. (Volotsky), “beauty”, Kazan. (Dal). upirzha mug “the offspring of a werewolf”, XVII century. (IORYAS 11, 4, 85 et seq.), ugly-faced «ugly face», Olonetsk. (Kulik.), Other Russian. rozhai “look, face”, rozhaist “beautiful, prominent” [4; 326]. In these dictionary entries, it can be noted that most often ugliness, ugliness is a negative sign, a negative quality of a person, for example, in the dictionary entry muzzle, we observe such a meaning – “the offspring of a werewolf”. These examples testify to the negative connotation of lexemes in the Slavic linguistic culture.

“Historical and etymological dictionary of the modern Russian language” P.Ya. Chernykh also does not have a dictionary entry “ugliness”, but when interpreting the lexeme “holy fool», he points to the etymological proximity of the lexemes “foolishness” and “ugly” and gives the following connotation – “inferiority, lack, decline, decrease” [9; 461]. Thus, here we similarly note a certain negative semantics of these lexemes.

Below we consider the meaning of the lexeme “ugliness” and the words of the same root with it, presented in the explanatory dictionaries of the modern Russian language. “Explanatory Dictionary of the Russian Language” S.I. Ozhegova gives the following meanings of this lexeme: “Ugly, -th, -th; -iv. 1. With a physical deformity. Ugly fingers. 2. Ugly, ugly. Ugly appearance. It is ugly (adv.) to dress. 3. trans. Abnormal, ridiculous to disgrace. Ugly upbringing. W. taste. “noun ugliness, -i, as. “The Big Explanatory Dictionary of the Russian Language” by D.N. Ushakov contains three dictionary entries: “Ugly, ugly, ugly. App. to a freak, like a freak. You will be with an ugly hump. Blok” [10; 432].

Owing to the study of the word-formation paradigm of lexemes with the root ugly, we have revealed that adjectives (ugly, ugly) and nouns (ugly, ugly, ugliness) are widely used in modern Russian. Let us move on to the study of the conceptual features of these lexemes. The following examples of word usage are taken from the National Corpus of the Russian Language (NCRL), sub-corpus “main” [7]. As the main lexeme, the

lexeme “ugly” was chosen, which has 321 occurrences in the NKRL, and the lexeme “ugly”, which has 121 occurrences in the main body of the NKRL.

In the contexts of using the adjective ugly, which is a characteristic of “ugliness”, the following conceptual features are realized:

1. *The presence of a physical deformity:*

Grandfather Ivan knew how, it only remained to find such an inconspicuous stump, where an *ugly* growth, like the nose of an old drunkard, could pile up, which for a connoisseur was more beautiful than a rose flower [Lyudmila Petrushevskaya. Little sorceress // “October”, 1996]; Kesha experienced an impossible, incredible relief - as if his *ugly* hump had finally been amputated [Viktor Pelevin. Love for Three Zuckerbrins (2014)]; Here is one mouth of the monster was captured, *ugly*, twisted, with a finger stuck under the nose. [WITH. I. Shulyak. Apartment number nine. An affair with devilry // Volga, 2013; Large, sunken belly without muscles, very pale with the beginning of a hairy toe under the navel, welts from boils on the chest, under the nipple, navel, white, everted, *ugly*. [Alexander Ilichevsky. Persian (2009); The *ugly* nose and the ridiculous ponytail at the back of the head did their job, although not completely: the heroic texture familiar to the eye still showed through. [«But I don't see any romanticism here ...» // «Theatrical Life», 2003.04.28]; The Prince's left cheek was decorated with a fresh, *ugly* scar, his whole face was covered with small black specks, his right eye was swollen and swollen. [Mikhail Uspensky. Where we are not (1995)]; She made out an *ugly scar* on her left, thinner arm, touched it carefully, and then suddenly quickly pressed her cheek to the outstretched palm of her right. [Anatoly Stepanov. Last (1984)].

The given examples show that most often in Russian linguoculture the concept of “ugliness” is most often associated with the presence of a physical defect that clearly stands out (scar, hump, nose).

2. *Ugly, ugly (when describing a person's appearance):*

Above the pulpit towered an actively ugly, almost *ugly man* of moderate Jewish persuasion, bald, incredibly lop-eared, with a drooping crimson mouth. [Sergey Gandlevsky. NRZB // «Znamya», 2002]; And at the very top of this huge heap, the forgotten and now eternally drunk prophet Savel was sleeping - *in dirty clothes, ugly and crippled*, for he had already drunk away his prostheses a long time ago. [Elena Khaetskaya. Blue Dragonflies of Babylon / Holy March (1997)]; This is a classic troll: an *ugly giant* with a long nose, in a fur-trimmed jacket and blue peasant trousers with leather patches on the back, with a hole for a long thin tail with a blue bow. [AND. M. Dyakonov. Book of memories. Chapter Two (1922–1926) (1995)]; only the ears, one of which Darwin saw when the gorilla turned its head to look at the corpse of its predecessor, were entirely human. [Viktor Pelevin. Origin of Species (1993)]; He caught my eye and said, pointing to his bags under his eyes and his *ugly, big-nosed profile*: [Edvard Radzinsky. Our Decameron (1980-1990)].

3. *Ugly, ugly (when describing objects of reality):*

Take Athens, for example, what an *ugly city*. [New books // «Safe Reserve», 2003.07.14]; Here the red lid of the coffin, covered with satin, disappeared, here the grave was half-filled, and now the mound is carefully rammed with shovels and tarpaulin boots of incredible size, here an *ugly iron tripod* with a sign is placed on top. [Vlada Valeeva. Ambulance (2002)]; Its green fire fantastically outlines the contours of floating clouds, and an *ugly*, luminous, crooked pattern moves right above us. [Aleksey Ivanov. The geographer drank away the globe (2002)]; Apparently, in this place, on the wrong side of the carpet, a huge *ugly knot* was tied. [Ekaterina Markova. The Last Supper (1990-2000)]; We moved slowly up the hillside, past wild apple trees, past strange bushes that looked like *ugly grapes*. [Vladimir Berezin. Witness // «Znamya», 1998]; A dimly burning lantern illuminates an *ugly wagon*, nicknamed the «black crow». [Valentin Berezhevskiy. Next to Stalin (1971–1998)]; But Susanna Borisovna herself was like a widowed queen: in purple clothes like a mantle, her head was tied with a purple scarf in the form of a turban, her makeup was dark and *so ugly* that it was in no way possible to suspect her of coquetry. [Lyudmila Ulitskaya. Beast (1997)]; When government-owned furniture was handed out, we got an *ugly sofa*, a table, and two soldiers' beds. [Irina Polyanskaya. Shadow Passage (1996)]; But he had one flaw that made it extremely difficult for Maria Vladimirovna to raise him to the school Olympus - an incredibly *ugly handwriting*. [YU. M. Nagibin. School album (1980-1983)]; Forgetting the instructions of Pisces, he immediately threw off his *ugly robe* and, with the help of a stranger, put on a new robe. [Arkady Strugatsky, Boris Strugatsky. Inhabited island (1967–1969)]. Here we note that many objects of reality have the “ugly” quality: a city, a tripod, a knot, makeup, handwriting, a hoodie.

Next, consider the context of the word usage of the noun «ugly», which is also a characteristic of “ugliness” in Russian linguistic culture. The following concepts can be distinguished here:

1. Girl, woman with physical deformity:

She stumbled on her grandmother's wheelchair, fell down, and let's yell: «That *ugly old woman* always goes to the kitchen on purpose when she knows that I'm there. [Tatyana Solomatina. Big Dog, or «An Eccentric Picturesque Babylonian Tale of the Buried» (2009); It seemed to me that all my girlfriends were beautiful, and *I was ugly*. [Mikhail Shishkin. Venus hair (2004) // Znamya, 2005]; Five chapters about the main thing 1. *Ugly I am a fat ugly girl*. [P.V. Potapova. Daughter. Five chapters about the main thing // Uralskaya Nov, 2003]; If Valentina was completely without requests, so simple, then it would be understandable. Or there is some *ugly thing*, a blue stocking. So no, and in the feminine sense, everything is with her (the soul is first of all! [Evgeny Shklovsky. A treasure trove // «Star», 2003; And the other daughter *was ugly: freckled, large-mouthed, cross-shouldered*, and drunk it seemed to him that the nose [Artem Vesely, Abandoned Khutorok (1920–1926)] In short, she is *ugly herself*, thick mouth, small eyes, but calm in this regard. [Sa and So // Domovoy, 2002.08.]; It seemed to me that all my friends were beautiful, and *I was ugly*. [Mikhail Shishkin. Venerin hair (2004) // «Znamya», 2005] «My God, what an *ugly me!*» Sashenka thought bitterly. [Vaclav Mikhalsky Spring in Carthage (2001)]; In addition, I had a complex that I was terrible, *ugly, an ugly duckling*. [Elena Khanga. About everything (2000); In general, she is not ugly at all, only her nose let us down, too long. [Alexandra Marinina. Men's Games (1997); Of course, not a supermodel, but not *ugly either*. [Alexandra Marinina. The Illusion of Sin (1996)]; And Chunka wondered once again: how such a beauty could give birth to *such ugly!* [Fazil Iskander. Sandro from Chegem (Book 2) (1989)]; A mysterious creature of thirteen years old, an incredible beauty with a smile from ear to ear, with golden eyes, with a thin waist, an incredible *ugly woman* with blond bangs, with freckles the size of a penny, with ankle-tied legs in tiptoes. [Eduard Shim. Guys from our yard (1976)].

The given examples show that the conceptual attribute “a girl, a woman with a physical deformity” is most often represented when describing external characteristics — “a fat mouth”, “small eyes”, “with freckles the size of a penny”, “a fat ugly girl”, “a nose that let us down, too long”, “ugly duckling”. The obvious opposition here is also interesting — “not a beauty, but not ugly either”, “not a supermodel, but not ugly either”. We can talk about the obvious polarity of these linguistic cultures in the linguistic picture of the world of a Russian person — “beauty / ugly”.

2. Objects of reality, ugly in appearance:

And this is *ugly*, but her branches grow only on one side, and the top, well, to the side, sticks out. [Vladimir Voinovich. Herringbone // «Worker», 1989]. Here we can talk about the presence in the mind of a Russian person of a certain model, an ideal image of one or another object of the surrounding reality. And if, for one reason or another, an object differs in some way, it becomes «*ugly*» for a person. For example, when describing the external state of a spruce, the author uses the definition of «*ugly*», because “the branches grow only on one side and the top ... is turned to the side”, that is, the spruce does not correspond to its «ideal» image.

Some kind of *ugly ugly* thing with fresh white ends on the upper side stuck out in the blue sky. [Fyodor Abramov. Dom (1973–1978)]; Some people liked this way of feeding, someone considered it extravagant, and for some, the smoking black *ugly thing* on the gas stove was a symbol of the student fraternity. [Vasily Aksenov. Colleagues (1962)]; In the mornings they enthusiastically hunt for fish: a *black ugly creature* sits on a snag and looks out for prey with sharp tiny eyes. [V.P. Pravdukhin. Years, trails, gun (1930); Under it was a large, round, completely dry pit, and in the middle of it sat a crab-crab - the king of crabs, the crab monarch of these shores, a huge prickly ugly creature with green serpentine eyes. [YU.O. Dombrovsky. Faculty of unnecessary things, part 2 (1978)]. In this example, the lexeme «*ugly*» is used to describe the external characteristics of a crab, where such features as «huge, prickly, with green serpentine eyes» are separately highlighted. It is important to note here that both the size and shape of the crab's eyes are thought by the author to be ugly.

Separately, it should be noted that the lexeme «*ugly*» in some contexts correlates with males. We have identified the following options for use, mainly in the works of the late 19th and early 20th centuries: And she tramples with her heels and shouts: «Your *Hitler is ugly*, a bloodsucker, just drown him in the toilet!» [A.A. Fadeev. Young Guard (1943–1951)]; The official's husband was ... grumbling and coughing until he died ... The ugly thing was terrible! [WITH. N. Sergeev-Tsensky. Babaev (1906–1907)]; «We won't find it today, so we'll come tomorrow», the archers threatened. «Hey you, *ugly!*» one of the archers suddenly shouted, seeing Karl huddled in the corner

Queen Natalia, nicknamed Khomyak. [E.P. Karnovich. At the height and at the share: Tsarevna Sofya Alekseevna (1879)]; Well, it is! .. What an *ugly woman*, just think!, and the beard is growing! [M.N. Zagoskin. Russians at the beginning of the eighteenth century (1848)].

Conclusions

Thus, in the Russian language picture, lexemes with the root *ugly-*, for example, adjectives *ugly*, *ugly* and nouns *ugly*, *ugliness*, act as representatives of the concept “ugliness”. When considering the use of the word “ugly” based on the empirical data of the National Corpus of the Russian Language, we identified the following conceptual features: “the presence of physical deformity”: scars, hump, nose shape. A separate group is made up of word usages with the conceptual sign “ugly, ugly when describing a person's appearance”: an ugly profile, ugly and crippled. We also singled out such a conceptual feature as “ugly, ugly when describing objects of reality”: an ugly city, an ugly pattern, an ugly knot, etc.

When identifying the conceptual features of the noun “ugly”, we identified the following: “a girl, a woman with a physical deformity”. This conceptual sign is most often represented when describing external characteristics — “fat mouth”, “small eyes”, “with freckles the size of a penny”, “fat ugly girl”, “puffy nose, too long”, “ugly duckling”. The obvious opposition here is also interesting — “not a beauty, but not ugly either”, “not a supermodel, but not ugly either”. These examples testify to the obvious polarity of the linguoculture “beauty/ugly” in the linguistic picture of the world of the Russian people.

Separately, we singled out a group of word usage of the lexeme “ugly” when describing males. It was revealed that these variants of word usage were characteristic of the works of the late 19th and early 20th centuries.

References

- 1 Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка. Космос и хаос. Концептуальные поля порядка и беспорядка / Н.Д. Арутюнова. — М.: Индрик, 2003. — 643 с.
- 2 Зализняк А.А. Ключевые идеи русской языковой картины мира / А.А. Зализняк, И.Б. Левонтина, А.Д. Шмелев. — М.: Языки славянской культуры, 2005.
- 3 Попова З.Д. Семантико-когнитивный анализ языка / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — Воронеж: Изд-во «Истоки», 2006. — 226 с.
- 4 Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // Филол. науки. — 2001. — №1 — С. 64–72.
- 5 Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. — М.: Языки русской культуры, 1997. — 824 с.
- 6 Карасик В.И. Антология концептов / В.И. Карасик. — М.: Гнозис, 2007. — 512 с.
- 7 Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах / Н.А. Красавский. — Волгоград: Перемена, 2001. — 495с.
- 8 Этимологический словарь русского языка: [В 4 т.] / Макс Фасмер; пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. — 2-е изд., стер. — М.: Прогресс, 1986. — 830 с.
- 9 Историко-этимологический словарь современного русского языка. — Т. 2: Панцирь – Ящур / П.Я. Черных. — 3-е изд., стереотип. — М.: Русский язык, 1999. — 560 с.
- 10 Словарь русского языка / под ред. С.И. Ожегова. — 24-е изд. — М.: Мир и Образование; Оникс, 2005. — 896 с.

А.М. Мудровская, Н.В. Козловская

Орыс тіл мәдениетіндегі «ұсқынсыз» ұғымы: объективация әдістері

Мақалада орыс лингвистикалық мәдениетіндегі «ұсқынсыз» ұғымын объективті ету жолдары қарастырылған. Қазіргі тіл біліміндегі концептілерді қарастырудың іргелі принциптері атап өтілген, олар антропоцентризм принципіне негізделген. «Ұсқынсыз» лингвомәдени концептісінің негізгі құрамдас бөліктері ұсынылып, тарихи, этимологиялық, сөзжасамдық талдаулар арқылы айқындалған. Мақалада авторлар компоненттік талдау, семантикалық-когнитивтік талдау, лингвомәдениеттанулық талдау әдістерін пайдаланған, бұл «ұсқынсыз» ұғымының концептуалды ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. «Ұсқынсыз» және «көріксіз» лексемалары сөз қолданыс контекстінде өкіл ретінде қарастырылған. Зерттеу нәтижесінде авторлар орыс тілінің көрінісінде ұсқынсыз түбірінің лексемасы «ұсқынсыздау» тұжырымының репрезентациясы ретінде көрінеді деп тұжырым жасаған, мысалы, ұсқынсыз, кейіпсіз сияқты сын есімдер және ажар, көрік сияқты зат есімдер. «Ұсқынсыз», «көріксіз» сөздерінің қолданылуын қарастырған кезде концептуалды белгілер анықталған. Ер азаматтарды

сипаттағанда «ұсқынсыз» лексемасының сөз қолданысының бір тобы жеке анықталды. Сөз қолданыстың бұл нұсқалары XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы шығармаларға тән екені анықталды.

Кілт сөздер: концепт, ұсқынсыз, көріксіз, ажарсыз, мәдени лингвистика, антропоцентризм.

А.М. Мудровская, Н.В. Козловская

Концепт «уродство» в русской лингвокультуре: способы объективации

В статье рассмотрены способы объективации концепта «уродство» в русской лингвокультуре. Выделяются основополагающие подходы в рассмотрении концептов в современной лингвистике, в основе которых лежит принцип антропоцентризма. Представлены основные составляющие лингвокультурного концепта «уродство», выделенные с помощью историко-этимологического, словообразовательного анализа. Авторами использованы следующие методы: компонентного анализа, семантико-когнитивного анализа, метод лингвокультурологического анализа, позволяющие выявить концептуальные признаки концепта «уродство». В качестве репрезентантов в контекстах словоупотребления рассмотрены лексемы «уродливый» и «уродина». В результате исследования авторами сформулирован вывод, что в русской языковой картине в качестве репрезентантов концепта «уродство» выступают лексемы с корнем *урод-*, например, прилагательные *уродливый*, *уродский* и существительные *урод*, *уродина*, *уродство*. Были выделены концептуальные признаки при рассмотрении словоупотребления «уродливый», «уродина». Отдельно была выделена группа словоупотребления лексемы «уродина» при описании лиц мужского пола. Выявлено, что данные варианты словоупотребления были свойственны произведениям конца XIX – начала XX веков.

Ключевые слова: концепт, уродство, уродливый, уродина, лингвокультурология, антропоцентризм, словоупотребление лексемы.

References

- 1 Arutiunova, N.D. (2003). Logicheskii analiz yazyka. Kosmos i khaos. Kontseptualnye polia poriadka i besporiadka [Logical analysis of language. Space and chaos. Conceptual fields of order and disorder]. Moscow: Indrik [in Russian].
- 2 Zalizniak, A.A., Levontina, I.B., & Shmelev, A.D. (2005). Kliuchevye idei russkoi yazykovoi kartiny mira [Key ideas of the Russian language picture of the world]. Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- 3 Popova, Z.D., & Sternin, I.A. (2006). Semantiko-kognitivnyi analiz yazyka [Semantic-cognitive analysis of language]. Voronezh: Istoki [in Russian].
- 4 Vorkachev, S.G. (2001). Lingvokulturologiia, yazykovaia lichnost, kontsept: stanovlenie antropotsentricheskoi paradigmy v yazykoznanii [Linguoculturology, linguistic personality, concept: the formation of an anthropocentric paradigm in linguistics]. Filologicheskie nauki — Philol. Sciences, 1, 64–72 [in Russian].
- 5 Stepanov, Yu.S. (1997). Konstanty: Slovar russkoi kultury [Constants: Dictionary of Russian Culture]. Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- 6 Karasik, V.I. (2007). Antologiya kontseptov [Anthology of concepts]. Moscow: Gnozis [in Russian].
- 7 Krasavskii, N.A. (2001). Emotsionalnye kontsepty v nemetskoi i russkoi lingvokulturakh [Emotional Concepts in German and Russian Linguistic Cultures]. Volgograd: Peremena [in Russian].
- 8 Fasmer, M. (1986). Etimologicheskii slovar russkogo yazyka. [V 4-kh tomakh] [Etymological dictionary of the Russian language. In 4 volumes]. Moscow: Progress [in Russian].
- 9 Chernykh, P.Ia. (Ed.). (1999). Istoriko-etimologicheskii slovar sovremennogo russkogo yazyka. Tom 2. Pantsir — Yashchur [Historical and etymological dictionary of the modern Russian language. Volume 2: Carapace – Foot and mouth disease]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 10 Ozhegov, S.I. (Ed.). (2005). Slovar russkogo yazyka [Dictionary of the Russian language]. Moscow: Mir i Obrazovanie; Oniks [in Russian].

A. Kelmaganbetova¹, M. Luchik²¹Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan²University of Zielona Gora, Poland

(E-mail: ayman9057@mail.ru, malgorzata@luczyk.p)

Non-verbal means of communication of young people

This article considers the non-verbal means of communication between young people. The authors pay special attention to the characteristics of non-verbal communication, especially the functions and types of non-verbal communication. Non-verbal communication is a means of information, a system of non-verbal symbols, signs used to transmit the message. People can learn a lot about us only by the way we dress, gesticulate, talk, other physical characteristics like hairstyle, home decor, etc. Often, the use of non-verbal communication occurs unconsciously or involuntarily, and those around us learn to understand us based on how they interpret non-verbal communication for themselves. Therefore, in the modern world, non-verbal means of communication are highly valued, their meanings are studied and even how to use them properly is taught. Understanding gestures and facial expressions facilitates mutual understanding of people. It is noteworthy that verbal communication covers only forty percent of the transmitted information. The remaining sixty percent is non-verbal communication, that is, communication using gestures, facial expressions, and posture. The authors came to the conclusion that nonverbal means of communication are as important as linguistic means in the process of communication and carry vast amounts of information.

Keywords: non-verbal means, communication, gesture, facial expressions, signs, verbal communication.

Introduction

First of all, a person's existence in society is determined by his ability to communicate. The communicative approach to language has developed with the interest in speech communication and the conditions that ensure the success of its course. There were also factors accompanying live communication in the field of linguistics.

The concept of communication in different sources is characterized in several ways. The main thing is that it is universal and used in all sciences. At the same time, in any branch of knowledge—whether in psychology, philosophy, or sociology—the problem has not been fully described in practice or theory.

Communication takes place under certain conditions that play a mandatory role in the use of speakers. Thus, we can highlight verbal and non-verbal communication. Communication in a broad sense is both a system within which the interaction of individuals, the process of interaction, and its methods are carried out [1]. In other words, it is communication and organization of joint activities of people. Verbal communication is the main way of communicating face to face. Among the key components of the verbal communication are words, sound, speaking and language. Non-verbal communication does not include the use of verbal means (speech and language); it is the exchange of information without the words. The tool of non-verbal communication is the human body and a particular circumstance, during the realization of their intentions, individuals "regularly resort to paralinguistic, units" [2].

Using and study of verbal language as important as non-verbal one. Researchers of verbal communication have found that with the help of verbal units of language, we transfer no more than 35% of information to other participants of verbal interaction [3]. In addition to verbal, i.e. verbally expressed communication, there are quite a large number of non-verbal types of communication that also serve as a means of transmitting information, as well as other functions inherent in verbal means (imperativeness, invectiveness, etiquette). Such forms of communicative interaction are demonstrated by the concept of "non-verbal communication". Gestures, facial expressions, eye movements, body postures, even clothes, hairstyles, etc. – all of them represent a certain kind of non-verbal messages, that is, actualized without using any words. The remaining 65% of the information transmitted within the communication process [4].

The author of the famous book "Body Language" Alan Pease claims that every human being perceives information based on this calculation: 7% of the information comes through words and the remaining 97% through non-verbal signals. These methods of communication are better known as "sign language" and mean a form of self-expression in which words and any symbols of speech are not used [5].

A real breakthrough in non-verbal communication research took place in the 1960s. The objects of study were individual parts of the human body and elements of movement: there were works by K.Exline and W.Hess about eye movements, J.Davitz about the expression of emotions in the voice "The Communication of Emotional Meaning" (1964). R. Sommer on the organization of space around a person F.Goldman-Eisler on pauses and delays in spontaneous speech, M.Argyle, A.Kendon, A.Sheflen and A. Mehrabian about different types of body movements [6], [7], [8].

In general, most authors agree that non-verbal communication can be referred to as a person's activity, his behavior, i.e. it gives a signal of the emotional state of people communicating with each other. This style of communication expressed through clothes, hairstyles, facial expressions, attitudes and things around a person. Only when this behavior is recognized mutual understanding can reach its highest point. This information helps to understand the mood and experience of the interlocutor, as well as his feelings, expectations and intentions [9].

As mentioned above, non-verbal speech interaction is a non-verbal signal that can contain a wide range of non-linguistic semiotic elements.

In this article, we are trying to deal with the concepts and features of nonverbal communication and focus on the most common nonverbal elements of communication between young people.

Experimental

Leading experts in the field of studying non-verbal communication among young people (R.L. Birdwhistel, G.V. Kolshansky) [10], [11] note the driving part of this type of communication in the community, the dynamism of its development and the need to study the entire ensemble of expressive behavior.

The importance of expressive gestures among young people is a generalized system that emphasizes the subjective aspects, in other words, the individual meanings that can be seen as the introduction of the meanings of the aspects. The meaning of communication is a unit that needs to be considered when exploring the semantics of expressive movements in communication [12].

A sign language of young people is an open, mobile system that actively absorbs and rethinks elements of sign language body behavior from people of different social classes and cultures. Naturally, it should be in an area of constant research interest. The notable Ukrainian scientist G. Pocheptsov pointed out: "Civilization has continuously increased the number of symbolic relations in its development, and non-linguistic codes are no exception in this regard" [13].

The most common sign of non-verbal communication among young people is a gesture of greeting. A bright form of such a sign is a hug or kiss. It is associated with the appearance on television of films and soap operas about young people living outside our country. Young people begin to imitate their peers and copy their manners, words, clothes, non-verbal skills, as well as the point of view on a particular subject. The second type of greeting is a greeting with arm wrestling elements. Men, unlike women, use a traditional handshake for greeting, which can hide a playful element. So, shaking the outstretched right hand can be accompanied by a light pat on the back, which makes the greeting original.

Figure 1. Men's greeting

There is also a gesture of farewell. This is also a kind of sign system, when the middle and index fingers are tightly pressed against each other, then brought to the temple and directed from the temple to the right,

separating the fingers so that the capital letter "V" is formed. A similar sign gesture is used when saying goodbye, implying that everything will be fine.

The gesture of asking looks as if a person is praying, while the palms are brought together, and the hands are bent at the elbows, and the gesture of support - the palms are clenched into a fist, and the thumbs are raised.

Figure 2. The gesture of request

An interesting gesture of victory, where the fingers are clenched into a fist, and the little finger indicates the opponent or the loser, which indicates that the team is not going to give up.

It is believed that if during communication a person cheated and expressed himself figuratively, he raises two hands to the level of the head and gestures with the index and middle fingers, the so-called quotation marks or air quotes. This type of sign system is most often used by young people as a deceptive gesture.

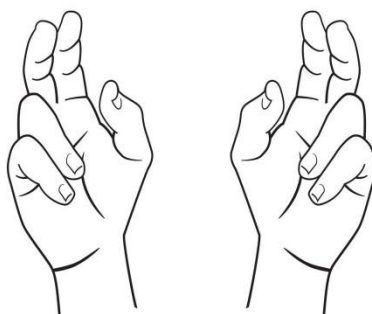

Figure 3. Air quotes gesture

The gesture of asking for a ride is a very common sign among young people. Most often it is used only by girls, but recently it has become common among men. Standing at a bus stop, a person gestures to passing vehicles to get him off by reaching out to the road.

In addition to sign language gestures, there is also an emotional nonverbal sign language system. For example, a gesture of boredom is expressed by pretending to be yawning and symbolically tapping the palm of the open mouth. It is also used by young people when the interlocutor is not interested and bored. Delight and joy movements are active movements of the arms bent at the elbow joints, with the hands clasped to the fists.

Most youth gestures can simultaneously denote signs, emotions, and images in general. For example the gesture of silence, where the index finger, raised vertically upwards, is brought to the lips and means "I am silent", "I do not know anything", the call gesture is a phone brought to the ear and replaces the word "call", the killer's gesture – two fingers raised – index and middle – to the temple symbolize a gun, while after the depicted shot the head is often pulled aside.

To find out how much importance young people place on facial expressions in their daily lives, to what extent they can read them, whether they understand what facial expressions mean, we conducted a survey among the 1st year students of Karaganda Medical University. Students were offered a questionnaire "Do you understand the language of facial expressions and gestures". 25 students took part in the survey, the average age of the participants was 19.

The fact that young people understand facial expressions affects their relationships directly with each other, as well as with the society surrounding them. However, each person can attach a different meaning to

the facial expressions of the interlocutor. It is assumed that the studied part of the population (students) belong to a group of people who understand facial movements and gestures well, but practically do not use this understanding in everyday life, which can lead to misunderstanding of interlocutors, as well as the emergence of conflict situations.

So, in the process of research, we used the following scientific methods: observation, study, comparison and analysis of materials on this problem, questionnaires.

Results and Discussion

Having processed the data, received the results:

Table 1

№	Survey questions	Number of participants	A)	B)	C)	D)
11	Do you often use gestures in the process of communication?	25	Yes	not often	I don't notice them"	I don't use gestures at all"
			12	8	5	2
22	Is it possible to talk without gestures?	25	No	Yes		-
			23	2		
33	Do facial expressions play an important role for you in the communication process?	25	Yes	I don't notice them"		-
			22	3		
34	Do you think that women's facial expressions and gestures are more expressive than men's?	25	Yes	No	I don't know	
			20	2	3	
55	Do you always know the meaning of the gesture?	25	Yes	Not always	5	-
			7	18		
66	Do you irritate the excessive using of gestures by other people	25	Very much	Not much	I am neutral	No
			8	10	5	2

To the question "Do you often use gestures in the process of communication"? the answer "yes" was given by 12 people, "not often" - 8 people, "I don't notice them" - 5 people, "I don't use gestures at all" - 2 people. Thus, almost everyone uses certain gestures when communicating with other people.

To the question "Is it possible to talk without gestures?" 23 people replied in the negative, 2- answer in the affirmative. It shows that gestures in communication are very important and help both to transmit information and to perceive it.

22 respondents reported that facial expressions play an important role for them in the communication process, 3 – did not pay attention to them. This leads to the assumption that facial expressions are as important as gestures, they are given great importance in the process of communication.

To the question "Do you think that the language of facial expressions and gestures is more expressive in women than in men?" 2 people answered negatively, 20 positively, three did not think about it.

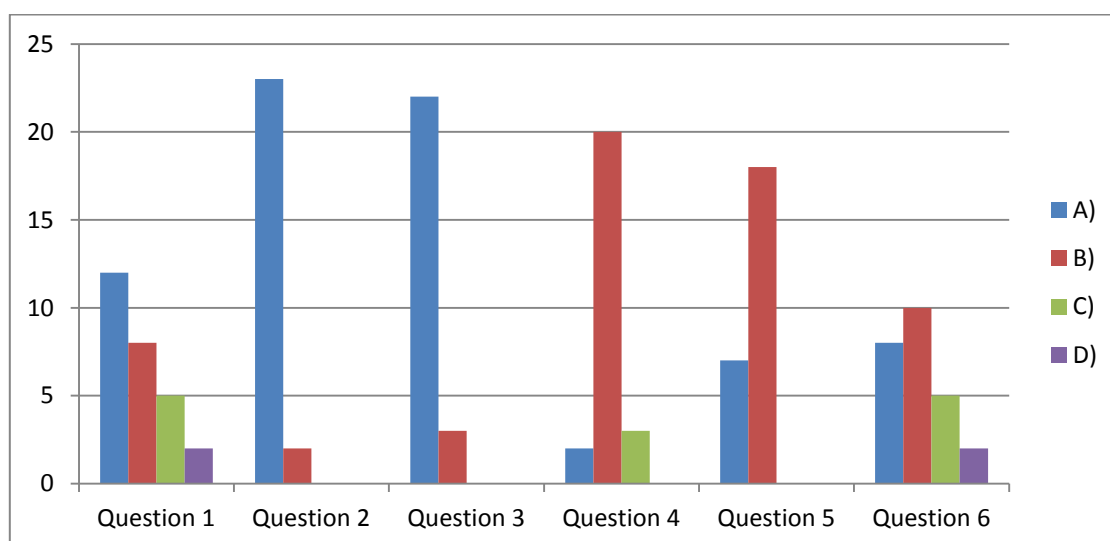
To the question "Do you always know the meaning of the gesture"? 7 people answered positively, "not always" - 18 people. This means that there are quite a lot of gestures in non-verbal communication, the meaning of some of them may be unfamiliar to someone from the interlocutors.

The question "Do you irritate the excessive using of gestures by other people" turned out to be relevant. the following answers were received: "very much" - 8 people, "not much" - 10, "I am neutral" - 5, "no" - 2. This suggests that the respondents pay attention to what gestures are present when they communicate with other people.

The bar chart below shows the result of a survey.

Table 2

The result of a survey

Conclusions

Thus, we can say that sign language is an integral part of our lives. It exists in all areas of human life. We use it without noticing. It is innate, it is genetically with us and has been passed down from generation to generation. Physiognomy has been studied since ancient times and some of the conclusions made at that time, we still use. Moreover, the eastern study of this issue is not similar to the European study. It has its own currents, its branches and its own opinions.

Gestures that are unique to one person may not be familiar to another. This is explained by this person's psychological background. Therefore, while paying attention to the interlocutor's gestures, the practical application of knowledge about nonverbal methods of communicating information should always take into account possible misunderstandings of his words perceived through the sign language prism.

Thus, the consideration of the types of non-verbal communication among young people shows that they are of great importance in the communication process of modern society. They contribute not only to strengthening or weakening the verbal impact, but also help to assess the intentional actions of the interlocutor. Together with the communication system of verbal communication, they exchange information that people need when organizing joint activities. Adolescent sign language, combined with natural language, can indicate a person's social status, which is greatly influenced by sociocultural conditions.

In general, it can be noted that non-verbal communication is one of the most common means of communication. Thanks to this tool, relationships between interlocutors are formed and regulated, the image of the interlocutor is revealed, which contributes mutual understanding.

References

- 1 Третьякова В.С. Речевая коммуникация: гармония и конфликт / В.С. Третьякова. — Екатеринбург: Изд-во РГППУ, 2009. — 230 с.
- 2 Крейдлин Г. Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык / Г. Крейдлин. — М.: Новое литературное обозрение, 2002. — 592 с.
- 3 Горелов И.Н. Безмолвный мысленный знак: Рассказы о невербальной коммуникации / И.Н. Горелов. — М.: Молодая гвардия, 1991. — 240 с.
- 4 Лабунская В.А. Интерпретация невербального поведения в межличностном общении: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Спец. 19.00.05 – «Социальная психология» / В.А. Лабунская. — М., 1989. — 45 с.
- 5 Pease A. Body language. How to read others' thoughts by their gestures / A. Pease. — Sheldon: Sheldon Press, 1981. — 252 p.
- 6 Argyle M. Bodily Communication (2nd ed.). / M. Argyle. New York: Methuen, 1988. — 255 p.
- 7 Knapp M.L. An historical overview of nonverbal research / M.L. Knapp; In V. Manusov & M.L. Patterson (Eds.). The Sage handbook of nonverbal communication. Thousand Oaks, CA: Sage, 2006. — P. 3–19.
- 8 Mehrabian, A. Silent Messages / A. Mehrabian. Wadsworth. — Belmont, 1982. — 211 p.
- 9 Алиев В.Г. Организационное поведение / В.Г. Алиев. — М., 2015. — 454 с.

- 10 Birdwhimstell R.L. Paralanguage: 25 Years after Sapir. Lectures on Experimental Psychiatry / R.L. Birdwhimstell. Pittsburgh. — 1961. — P. 43–63.
- 11 Колшанский Г.В. Паралингвистика / Г.В. Колшанский. — М., 2010. — 69 с.
- 12 Грушевицкая Т.Г. Основы межкультурной коммуникации: учеб. пос. / Т.Г. Грушевицкая, В.Д. Попков, Ф.П. Садохин. — М.: Юнити-Дана, 2003. — 352 с.
- 13 Почепцов Г.Г. Семиотика / Г.Г. Почепцов. — М.: Рефл-бук, 2002. — 432 с.

А. Кельмаганбетова, М. Лучик

Жастар арасындағы бейвербалды қарым қатынастар амалдары

Мақалада жастар арасындағы қарым-қатынастың бейвербалды (тілдік емес) түрі қарастырылған. Авторлар бейвербалды қарым-қатынастың ерекшеліктеріне, атап айтқанда, жастар арасындағы бейвербалды қарым-қатынастың қызметтері мен түрлеріне тоқталған. Яғни, бейвербалды қарым-қатынас дегеніміз — ақпарат құралы, хабарламаны жеткізу үшін қолданылатын бейвербалды белгілер, кодтар жүйесі. Адамдар біз туралы көп нәрсені киім кию үлгімізден, қолданатын ым-ишарамыздан, сөйлеу мәнерімізден және т.б. біле алады. Мақалада бейвербалды коммуникацияны қолдану көп жағдайда бейсаналық немесе еріксіз пайда болатыны дәлелденген, яғни, басқалары біз туралы бейвербалды коммуникацияны қалай түсінетініне сүйене отырып біледі. Сондықтан, қазіргі әлемде бейвербалды қарым-қатынас құралдарына өте байыппен қарайды, олардың мағынасын зерттейді және тіпті оларды қалай дұрыс қолдануға болатынын үйретеді. Ым-ишаралар мен мимиканы түсіну адамдардың өзара түсінушілігін жеңілдетеді. Сонымен қатар, ауызша түрдегі қарым-қатынас берілетін ақпараттың 40% — ын ғана қамтитынын атап өткен жөн. Қалған 60% — ы бейвербалды қарым-қатынас, яғни ым-ишаралар арқылы беріледі. Авторлар бейвербалды амалдардың қарым-қатынас процесінде вербалдыға қарағанда маңыздылығы кем емес және бейвербалды амалдар арқылы үлкен көлемде ақпарат алуға болады деген тұжырым жасаған.

Кілт сөздер: бейвербалды амалдар, қарым-қатынас, ым-ишара, мимика, белгілер, вербалды қарым-қатынас.

А. Кельмаганбетова, М. Лучик

Невербальные средства коммуникации молодежи

В статье рассмотрены невербальные средства общения молодежи. Авторами особое внимание обращено на особенности невербальной коммуникации, в частности, на функции и виды невербального общения в молодежной среде. Невербальная коммуникация изучена как средство информации, система невербальных знаков, символов, кодов, используемых для передачи информации. Люди могут многое узнать о нас по тому, как мы одеваемся, жестикулируем, говорим и по другим физическим характеристикам, таким как прическа, домашний декор и т.д. В статье доказано, что в большинстве случаев использование невербальной коммуникации происходит бессознательно или произвольно, и другие узнают о нас на основе того, как они сами интерпретируют невербальную коммуникацию. Вербальное общение охватывает лишь сорок процентов передаваемой информации. Остальные шестьдесят процентов составляют невербальное общение, то есть общение с использованием жестов, мимики и позы. Авторы пришли к выводу, что невербальные средства коммуникации так же важны, как и языковые, в процессе общения и несут огромные объемы информации.

Ключевые слова: невербальные средства, коммуникация, жест, мимика, знаки, вербальное общение.

References

- 1 Tretiakova, V.S. (2009). Rechevaia kommunikatsiia: garmonii i konflikt [Speech communication: harmony and conflict]. Ekaterinburg: Izdatelstvo RGPPU [in Russian].
- 2 Kreidlin, G. (2002). Neverbalnaia semiotika. Yazyk tela i estestvennyi yazyk [Non-verbal semiotics: Body language and natural language]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 3 Gorelov, I.N. (1991). Bezmolvnyi myslennyi znak: Rasskazy o neverbalnoi kommunikatsii [Silent thoughts sign: Stories about non-verbal communication]. Moscow: Molodaia gvardiia [in Russian].
- 4 Labunskaia, V.A. (1989). Interpretatsiia neverbalnogo povedeniia v mezhlichnostnom obshchenii [Interpretation of non-verbal behavior in interpersonal communication]. Extended abstract of Doctor's thesis. Moscow [in Russian].
- 5 Allan, P. (1981). Body language. How to read others' thoughts by their gestures. Sheldon: Sheldon Press.
- 6 Argyle, M. (1988). Bodily Communication (2nd ed.). New York: Methuen.

- 7 Knapp, M.L. (2006). An historical overview of nonverbal research. In V. Manusov & M.L. Patterson (Eds.). *The Sage handbook of nonverbal communication*. Thousand Oaks, CA: Sage. P. 3-19.
- 8 Mehrabian, A. (1982). *Silent Messages*, Wadsworth. Belmont.
- 9 Aliev, V.G. (2015). *Organitsionnoe povedenie* [Organizational behavior]. Moscow [in Russian].
- 10 Birdwhimstell, R.L. (1961). *Paralanguage: 25 Years after Sapir. Lectures on Experimental Psychiatry*. Pittsburgh.
- 11 Kolshanskii, G.V. (2010). *Paralingvistika* [Paralinguistics]. Moscow [in Russian].
- 12 Grushevitskaia, T.G., Popkov, V.D. & Sadokhin, F.P. (2003). *Osnovy mezhkulturnoi kommunikatsii: uchebnoe posobie* [Basics of intercultural communication: study guide]. Moscow: Yuniti–Dana [in Russian].
- 13 Pocheptsov, G.G. (2002). *Semiotika* [Semiotics]. Moscow: Refl-buk [in Russian].

U. Beknazarova

*Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan
(e-mail: becnazarova@mail.ru)*

Linguistic Metaphor of Time Concept in Kazakh Cognition

This article aims to study the concept of Time as a complex linguistic phenomenon; analyze the formation process of the theory of Conceptual metaphor; describe its features, functions, and components. The theoretical background is based on the conceptual metaphor in a discursive picture of the world that has the relationship between language and culture. It demonstrates the motives for the development of understanding which helps to activate the mental and cognitive activity of the worldview. The leading research methods for this problem are mixed methods (qualitative and quantitative). Based on the survey results, we conclude that we live in a scroll time. As understanding conceptual metaphor and its meaning in the Kazakh language is deeply rooted in our modern society, we can say it is being connected to the modern culture we belong to. The materials of the article are of the practical and theoretical value for cross-cultural linguistic studies, including an educational process.

Keywords: concept, Kazakh cognition, time and space, universal, conceptual metaphor, culture and language, comparative analysis, discursive analysis.

Introduction

Lakoff and Johnson (1980) refused to consider metaphor as a decorative device used in language. In “Metaphor We Live By” they gave evidence that conceptual metaphor refers to understand one idea in terms of another conceptual domain. Following this viewpoint, metaphor is considered a cognitive phenomenon so that it can be described using the Conceptual Metaphor Theory (CMT). A great amount of researches on CMT has been conducted in the theories of Gibbs [2], Kövecses [3], A. Deignan and L. Potter [4]. In CMT, most central metaphors are grounded in bodily experience and these metaphors may be shared by different languages (universality). Moreover, Kövecses stated that determining the universality of conceptual metaphors is not an easy task because there are over 4000 languages currently spoken around the world. He recommended for determining the universality of conceptual metaphors, one can look at some conceptual metaphors in one language and check if the same metaphors exist in typologically very different languages [3; 25].

In other words, CMT expected that metaphor is mainly a conceptual phenomenon and creation of linguistics. Based on the theory that linguistic expressions in part reflect cognitive processes and structure, CMT further suggests that linguistic metaphors, which are instantiations of conceptual metaphors, are a good evidence of what our conceptual system looks like. To identify conceptual cognition of TIME in Kazakh language, first, we decided to determine the types of classification; second, as Kazakh national value is “The way of Abay” we grouped concept of Time into several categories according to ancestors’ lifestyle; the last is the result of interview among different age of using (understanding) TIME in their cognition.

Theoretical background

Over the past three decades much of the work on Cognitive Linguistics has been focused on cognitive phenomena that directly bear upon linguistic structure and expression [5; 298]. Kövecses and Szabó point out that “in recent years, several linguists, philosophers, psychologists, psycholinguists, and anthropologists have begun to challenge many dogmas about some fundamentally important aspects of the study of language” [6; 326]. In parallel to these attempts, the standard views of the nature of meaning have been challenged by such figures as Lakoff, Langacker, and Johnson. According to Cameron and Deigman metaphorical language and metaphorical thought are closely connected to each other, and they affect each other in the dynamic speech-thought process [7; 682]. The theory of metaphor has gone through its development, starting with the work of Aristotle. In tracing the development from the traditional to a cognitive conception of metaphor, we have now arrived at a crucial point. Metaphors are not just a stylistically attractive way of expressing ideas by means of language, but a way of thinking about things. Further development of the theory of metaphor is observed in close connection with the development of cognitive linguistics. Zoltán Kövecses in

his Conceptual metaphor theory presents the systematic mapping between two conceptual domains. “Conceptual metaphor is a systematic set of correspondences between two domains of experience. This experience is understood a *mapping* metaphorical process. In other words, the target domain is understood in terms of the source domain. This is because certain elements and relations between them are said to be mapped” [8; 302]. “If we go beyond looking at metaphorically used linguistic expressions in different languages, and, instead of linguistic metaphors, we look at conceptual metaphors, we begin to notice that many conceptual metaphors appear in a wide range of languages” [9; 198].

The theoretical framework of the study is based on CMT. By examining the definition of ‘conceptual metaphor’ in general and conceptual metaphor *Time is money* in the works of Lakoff & Johnson [1], Kövecses [2], we consider whether it pervades Kazakh cognition. Kazakh language does not belong to western culture in which time really seems to be money. Is this true for our culture? In our previous research, we declared that *Life is a journey* is universal conceptual metaphors that exist in Kazakh cognition [10; 1356]. Metaphor is defined as a mapping of conceptual structure from a source to a target domain. The structure and logic of the target determine the nature of the source, which needs to have elements that correspond to the target in a significant way [5; 302]. Kövecses accepts that the images, feelings, values, thought patterns, etc. entrenched into our cultures [11; 75].

Time is money is one of the well-known conceptual metaphors in the Western world that is known not just by cognitivists as well-known as in everyday life. The simplest explanation of a conceptual metaphor is the following: Conceptual domain A is conceptual domain B, so that one domain is understood in terms of another. There are special terms for the two domains that form a conceptual metaphor. The conceptual domain which contains metaphorical expressions by means of which we understand another conceptual domain is called source domain, when the conceptual domain that is understood this way is target domain. For instance, love, life, time, etc. are target domains, while war, journey, money, etc. are source domains. We try to understand (accept) the target domain through the use of the source domain. When Western culture use the following English phrases they establish links between two concepts that do not seem to belong together by their nature [12; 209].

You are wasting my time.

Can you give me a few minutes?

How do you spend your time?

The source and target concepts are not convinced in isolation, but are felt to be embedded in ‘cognitive model’ and cultural model. Time is money conceptual metaphor is one of the constantly quoted examples [1]. Understanding time through money is a cognitive predisposition within western culture. Time is an abstract concept that is difficult to express directly. Westerners understand time in money terms. That means they concentrate on more concrete domain of knowledge ‘such as money’ and map it onto time (Table 1). Concepts can be integrated into one another. This process results in more complex conceptual structures. Conceptual integration has been the focus of attention of cognitive linguists adhering to blending theory, as set out in work by Fauconnier and Turner [13].

Understanding conceptual system is inevitably radical and controversial, as new knowledge will inevitably threaten old perspectives. However, in this culture, empiricism conceptually prevails and is given more research and authorship.

Table 1

Time is understood in terms of Money

Money	→	Time
Valuable commodity	→	Precious quantity
Spend to buy goods	→	Spend working
Can be invested to make a profit	→	Can be used in order to benefit person using it
Lost if not saved carefully	→	Wasted if not managed wisely
Can be borrowed	→	Can be extended

According to Lakoff and Johnson, sub-categorization relationships characterize entailment relationships between the metaphors: *Time is money*, *Time is limited resource*, and *Time is a valuable commodity* as they are the single system based on sub-categorization [1].

George Lakoff and other cognitive colleagues compiled a long list of common metaphors in English. We have made a few examples.

TIME IS LANDSCAPE WE MOVE THROUGH - *Thanksgiving is looming on the horizon.*

TIME IS MONEY - *She spends her time unwisely, You don't use your time profitably, You are wasting my time, This gadget will save time.*

TIME IS A CHANGER - *Time heals all wounds.*

Why do people speak about time in this way? The answer to this question lies in the fact that concept of time is an abstract and people try to explain it in more simple terms [12]. This explanation is provided by conceptual metaphor theory and corresponding mapping. E.g., people understand money as an abstract idea through its usage in English as something that can be wasted, spent, lost – the same can be time. In such case language influences the way people think and enables them to comprehend certain conceptualizations. That is a conceptual motivation for how English speakers understand time as money and it is the basis of western culture. In Kazakh culture, time is not used to see as money.

Methodology

There is a research on the works of famous writer Anatoliy Kim the concept of 'Time' as in signature of worldview. The investigation deals with the substantial components of the basic concept of "Time". The universal, national-cultural, and individual layers were identified. The researcher highlights language means that represent the concept of "Time": lexical units in the literal sense – words with temporal color, metaphorical designations, comparisons, epithets, and figurative means [14].

Linguistic analysis show that *Time is money* metaphor is not any particular word or expression. It is the ontological mapping across conceptual domains, from the source domain to the target domain. The metaphor is not just a matter of language, but of thought and reason. The language is secondary. Each metaphor, that is, each mapping, is a fixed pattern of conceptual correspondences across conceptual domains. As such, each mapping defines an open-ended class of potential correspondences across inference patterns. When it is activated, a mapping may apply to a source domain knowledge structure and characterize a corresponding target domain knowledge structure. Metaphorical mapping vary in universality; some seem to be universal, others are widespread, and some seem to be culture-specific. It is noted that time in English is conceptualized in terms of space. This metaphor came into English during the time of industrial revolution, when people started to be paid for work by the amount of time they worked. Thus, the factory led to the institutional pairing of periods of time with amounts of money, which formed the experimental basis of this metaphor. Since then, the metaphor has been realized in many other ways. The budgeting of time has spread throughout Western culture.

Is Time conceptualized in the same way or differently across different culture? It is difficult to provide a nontrivial and non-commonplace answer to the question, since counterparts of time in variety of cultures and languages are expected and likely to be both similar and different. In recent years, many studies have been conducted to investigate the concept roughly in languages belonging to different family groups. In this paper, we study the concept of time in Kazakh language.

Results and Discussion

Nomadic Kazakh people traditionally understood TIME and SPACE in unity not separating from each other. The united concept of time and space is broadly divided into two categories. The first one is mythical time and space, and the second is the real time and space. The mythical sense is usually associated with the cognition of the first creation of the world. In this case, it is often referred to as "forgotten old times", "early in the old", "long long ago", "in an ancient time". There is no interconnection (continuity) in the mythical dimension. It is only for certain period of time. The essence of mythical time is not depended on the fact of succession of concrete life, but on the beyond of real time dimension and responds to cognitive insights regarding the creation of life. Therefore, the actual story about the mythical epoch is marked by its subjective peculiarity. When it comes to the real time and space, all nomadic Kazakh people have a direct experience from life. In this context, traditional Kazakh cognition TIME can be divided into four different categories: ecological time, genetic time, situational moment of time and historical time. In ecological terms as spring, summer, autumn and winter have special meaning in the knowledge of folk as in the entire in world. Natural phenomena that occur within each season and the actions that are directly related to those natural phenomena are from time to time. At the same time, the phenomena of the environment, nature, celestial bodies and ac-

tions that arise with these phenomena will be the basis of time. There are examples of seasons' temptation as follows: көктем шыға – in the early spring, жаздың басында – at the beginning of summer, қыстың соңында – at the end of winter, құралайдың салқын кезінде – from the 20th of May for about 10 day there will be very cold, windy spring, this is best time for the calve of saiga for walking, текенің бұрқылы басталса – it is the time when there is very cold December, saiga conceiving time and est.

Measures that are directly related to natural phenomena that time and space are taken as single in the way of moving animals from one place to another according to the season, when the village is moving to convenient place as follows: ел жайлауға көшкенде – it the season time when moving to summer pasture, малды көктеуге шығарғанда – it is the spring time to pasture animals to field and others.

Situational moment of time is related to the specific event or social way of life that is in the memory of the folk: ақтабан шұбырынды кезінде – when there was hunger in the country, ақ тышқан жылғы жұтта – when there was hunger in mouse year, Қадірбектің әйелі ұл тапқан кезде – when a wife of Kadirbek gave birth to a son, күзем жүнінің қырқымында – it is the time when cutting wool of sheep off, биенің бас сауымында – it is camel's first milking time, құс қайта – time when birds come back, қансонарға шығарда – the first snowing time and other situational time events are from the real life of people. There are situational time that indicate a certain period of moment: қас қағым сәт – very short period of time measuring with a second, сүт пісірім уақыт – time measuring with boiling milk, шай қайнатым – time measuring with boiling water, ет асым уақыт – it is measured with the time cooking national meal Beshbarmak for two hours, бие сауым уақыт – *time of milking camel* is measured a shot time – about an hour, it comes from the meaning that every milking time of camel is in an hour, көз шырымын алғанша – it is time with the period of having a snap, қой терісін сыпырғанша, оң қолын танығанша – till the period of time when a person becomes intelligent, азамат болғанша, ақ сақалды сары тісті болғанша – it is the period of time to be old and others.

Historical measures of time are calendar counting as day, night, week, month, season, year, and century. Nomad Kazakhs measuring time is in unity with space, for example, the meaning of the word “long” in Kazakh equally refers to time and space as “long road”, “to lengthen road” and “to lengthen time”. Nomads assumed that in greatest steppe based on dimension of time getting from one spatial time to another time approximated with certain procedures. In this regard, in folk cognition there were summarized such idioms as ‘a day distance’, ‘six months distance’, ‘a week distance’ est.

Genealogical time is the origin of family's descendants. The term genealogical is derived from the meaning that any origin of every family is from chronically seven descendants' worship as from ‘ancestor’ – ‘great-grandfather’ – ‘grandfather’ – ‘father’ – ‘son’ – ‘grandson’ – ‘great’ – ‘grandson’. This worship rule is male descendants.

Kazakh vocabulary is rich for phrases and idioms that their structure and meaning are different. To introduce Kazakh customs and traditions through Kazakh idioms there are a great deal of different researches. A lot of proves that in the meaning of phrases there are cultural traces we can see in the works of researchers.

In Kazakh linguistics the concept of time has become an object of research comparatively recently [15]. Phrases and idioms are spiritual work of the folk and result of the treasure of Kazakh language that can be transmitted from ancestors to generation. While translating Kazakh idioms we came across as there are the same phrases in Kazakh and English in meaning: time heals all wounds, time cures all things – уақыт емші, it is a question of time – уақыт еншісінде, only time will tell – уақыт көрсетеді, all in good time, there is a time for everything – әр нәрсе уақытымен қызықты, time works wonders – уақыт тас екеш тасты да тоздырады

Kazakh literature is famous with its national value to the world with the literature “**The way of Abai**” by M. Auezov [16]. We investigated utilizing the concept TIME in this book and grouped them into several and presented just several examples, how the folk use TIME in everyday life. So, everyone who reads this book can see Kazakh nationality, national cognition and a great number of information about our ancestors' lifestyle.

The meaning of TIME as *at the moment, during the time* – How he concealed from me *when* we were together on the way to the city! / Қала мен жолда талай күн бірге болған *уақытта*, бірде-бір сездірсеңші! / At this moment Zhirenshe was tying the leg of last horse. /Бұл уақытта Жиренше соңғы атқа шідер салып жатыр екен./ as in this *morning* there was hiss in his ears for several times / Қазіргідей *таңғы уақытта*, мұның құлағына бірнеше рет осы бір ызың естілді де тұрды./ osman does not cry from father's beaten, but cries when mother bearts Оспан әкесі ұрғанда жыламаса да, шешесі ұрған уақытта тіпті жылауық.

The meaning of TIME as *fate and life* – Two suffering people were going to the cemetery as *life and time* destroyed oldness, pain struck gentleness Сондықтан, *өмір* мен *уақыт* бүлдірген бір кәрі, дерт пен зар бүлдірген бір сорлы боп, екі шерлі баяу басып, бейіт басына қарай аяндады.

The meaning of TIME as *a period of time* – He stayed for a while Тағы да бірталай уақыт отырып қалып еді. Is it the results of experiencing a painful feeling and deep suffer over the last days? Соңғы уақыттар көңілінен кешкен ауыр сезім, терең азап салдары ма?

As we noticed from the above given examples that in the everyday life of Kazakh people the word TIME (уақыт) is often used to show the action was or was not at any period of time. At those time, Kazakh people did not know about clock or watch to show the concrete time, they used to describe time when the incident acted.

The proper method to identify national and cultural peculiarities of understanding the concept TIME while communicating is associative experiment, as associative experiment allows us to discover the traditional models of behavior that can affect the inclusion, therefore to relate the reference word to conceptualize with time in the characteristic of our society. To analyze the concept TIME in Kazakh we used free associative method. In our experimental interview 50 Kazakh language speaking people attended with secondary, professional secondary and high educated ones between 20-70 years old. Our interview consisted followings as:

- “What is your association when you hear the word *time*?”
- “Will you write the first words that occurred in your mind?”
- “Will you write the other words that come after thinking?”

Based on the answers to the associative questionnaire we can group the concept of time and repetition rate as following (Table 2):

Table 2

1. Time is a thing			
Thing	→	Time	It is a clock 7 occurrences (watch)

In Kazakh mind time is associated with the clock; it is the thing that shows the time. In the mind of many people there is not an abstract side of time, but rather a specific substance or means. The group of association that dominated time as clock concretely mentioned to the wall clock and hand watch (Table 3).

Table 3

2. Time is an action			
Action	→	Time	it is a life passing 8 occurrences in everyday go to work or 12 occurrences university

Comparing time with life: *it is a life passing in every day*. From this answer we can see that people tend to show their life is measured by time. From the example *survive the test of time* we can see that they work or endure with a very difficult life. In everyday life there are constant experiences as *go to work or university*, as while these people associating time such reflexive forms to their mind is conceived (Table 4).

Table 4

3. Time is movement			
Movement	→	Time	time is going 8 occurrences time passes 15 occurrences time changes 11 occurrences

Time is always moving, not standing in one place showing its speed: *time is going* quickly as rocket, time passes very quickly, time changes in an instant. From these examples, we can see that time is mostly used with the phrases as *go quickly as rocket*, *pass very quickly* and *change in an instant* (Table 5).

Table 5

4. Time is material value				
Money	→	Time	money	27 occurrences

To spend, to kill, to waste are associated with time. Most of respondents used these verbs in their examples. From equating time with money we can see that our national consciousness is changing in response to globalization policies. Our national mentality is also changing due to the influence of Western culture. In early proverbs and phrases there were no such combinations, that they are emerged in new era. This is evidenced by the fact that all respondents who responded do not reach the age of 23 (Table 6).

Table 6

5. Time is gold				
Gold	→	Time		25 occurrences

Time is understood as gold and value. As well as those respondents who gave that time is gold tend to show that their time is expensive, as there is no cost for time. This does not seem to be analogue to the material substance.

Table 7

6. Time is life				
Life	→	Time		12 occurrences

Time was associated with life as there was also association of time with death. From these examples we can see that everything in the world has dual sides as “Where is a life, there is a death” (Table 7).

Table 8

7. Time is measure				
Measure	→	Time		18 occurrences

We came to Time is a measure association from the answer as ‘I waste my seven year in prison’, ‘from sunrise till sunset I survive for living’ that every occasion in our life is measured with time (Table 8).

Table 9

8. Time is praying				
Praying	→	Time		31 occurrences

As most of Kazakh people keep Islamic religion there are examples associating with praying Namaz. To pray is an action to read Namaz at a certain time of the day (Table 9).

Conclusions

From these interviews, we came to the conclusion that answers to the question to write about time after thinking has a little difficulty among youth as they have not experience of spending time for valuable things. On the contrary, middle aged and old respondents’ responses seem meaningful. They are having a great experience from life can show the value of time, at the same time sharing their experience can advise how to waste time for worth things. Here are some examples: “Time is the most important thing in the life of the humanity, it is wealth. Every person has to waste his wealth for useful things. What a pity as most of us understand it very late. At this scroll time we have to appreciate our wealth – time”. “Time is the most limiting strength of everything that is alive on the earth. Time is the gift of the Great Creator (Allah) to test and improve humanity. Time is like a worth admiring bird in the garden that will disappear when you try to fold feather. When you try to catch it, you will be tired. As life is like running river, so time goes invisibly by, there we cannot stay, wait or go slowly, even cannot buy for any value”.

Summarizing their responses we grouped them as following:

- Time is not standing, its flying
- It is impossible to buy time, the power of humanity is insufficient for it

- To use and spare time effectively
- To evaluate time
- Time is limited
- Time is now, past and future.

Researching concept of TIME in Kazakh cultural cognition from ancestors' use till nowadays' generation and summarizing them associative concept TIME we concluded that Time in Kazakh ethnic culture is universal category. It has a meaning as concept and in other concepts it has own national peculiarities. It is noteworthy that in our analysis we identified and introduced next metaphors for time which recur throughout Kazakh applying. These metaphors are *Time is measure*, *Time is changer*, *Time is a material concept*, *Time is gold*, *Time is an adventure concept*.

In our modern culture, time is being seen as a valuable commodity and limited resource which is being used to achieve some goals in life, whereas in previous time that was not in this case. In the ancient time, our ancestors used to count everything with gold. Thus, in our cognition, time is conceptualized with gold as *Time is gold*, but it can be said that this practice is relative in our culture in the history of mankind, but *Time is money* concept arises in modern society and in social contexts and also is transformed into a daily activity of humanity. From these facts we can say that we live in a scroll time. On the other hand, understanding of conceptual metaphor and its meaning in Kazakh language is deeply rooting into our modern society. So it is being connected to the modern culture we belong to.

References

- 1 Lakoff G. *Metaphors We Live by* / G. Lakoff, M. Johnson. London: The University of Chicago Press, 2003.
- 2 Raymond W. Gibbs. *Interpreting Figurative Meaning* / W. Gibbs Raymond, Jr. Herbert, L. Colston. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2012.
- 3 Kövecses, Z. *Methodological issues in conceptual metaphor theory. Windows to the Mind: Metaphor, Metonymy and conceptual blending* / Z. Kövecses. 2011.
- 4 Diegnan A. A corpus study of metaphors and metonyms in English and Italian / A. Diegnan, L. Potter // *Journal of pragmatics*, 2004. — Vol. 36.
- 5 Francisco Jose R. M. *Conceptual complexes in cognitive modeling* / R.M. Francisco Jose // *Spanish Journal of Applied Linguistics*, 2017. — Vol. 30(1).
- 6 Kovecses Z. *Idioms: A view from cognitive semantics* / Z. Kovecses, P. Szabo // *Applied Linguistics*, 1996. — P. 17.
- 7 Cameron L. *The emergence of metaphor in discourse* / L. Cameron, A. Deignan // *Applied Linguistics*, 2006. — Vol. 27(4).
- 8 Jie Huang. *Extended Conceptual Metaphor Theory* / Jie Huang. *Metaphor and Symbol*, 35:4, 2020. — P. 302–305.
- 9 Kövecses Z. *Metaphor and culture. Recognizing Context in Metaphors* / Z. Kövecses // *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, 2015. — Vol. 2, No. 2.
- 10 Beknazarova U. *The conceptual metaphor of “Life is a journey” in Kazakh cognition* / U. Beknazarova, Zh. Saduakasuly, Zh. Suleimenova, K. Sarysheva, A. Abasilov // *Opción*, 2020. — Vol. 36 (Special Edition 27).
- 11 Kövecses Z. *Metaphor in culture: Universality and variation* / Z. Kövecses. Cambridge, MA/New York: Cambridge University Press, 2005.
- 12 Lakoff, G. *The contemporary theory of metaphor. Metaphor and Thought* / G. Lakoff, In A. Ortony (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press. 1993.
- 13 Fauconnier G. *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities.* / G. Fauconnier, M. Turner. — New York: Basic Books, 2002.
- 14 Kogay E.R. *The concept of «time» in signature worldview of Anatoliy Kim* / E.R. Kogay. // **Eurasian Journal of Philology: Science and Education**, 2018. — Vol. 169. No 1.
- 15 Abdramanova S. *Conceptualization of time in Kazakh Idioms* / S. Abdramanova // *Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University*, 2019. — Vol. 173 (1).
- 16 Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея [2 томдық]. 1-том. / М. Әуезов. — Алматы: Жазушы, 2007. — 591 б.

Ұ. Бекназарова

Қазақ танымындағы уақыт концептісінің тілдік табиғаты мен танымдық қызметі

Мақалада қазақ болмыс бейнесіндегі уақыт концептісінің тілдік табиғаты мен танымдық қызметі қарастырылған. Концептуалды метафора теориясының негізінде мәдениет пен тіл егіз ұғым. Көшпелі қазақ өркениетіндегі ауыспалы құбылыстарға байланысты уақыттың метафоралық мағынада қалай

тұжырымдалатыны, қазақ дүниетанымындағы уақыт пен кеңістіктің арақатынасы, сондай-ақ, уақыт-акша концептуалды метафорасы қазақ тіліне қалай әсер ететіні туралы сұрақтарды ашуға әрекет жасалған. Автор мақалада уақыттың жіктелуін және олардың мысалдарын, сонымен қатар олардың әртүрлі тәсілдермен берілуін зерттеген, қазақ болысының ерекшеліктерін көрсететін романдағы уақыттың көрінісін талдаған. Әр түрлі жастағы ана тілінде сөйлейтіндер арасында сауалнама жүргізілген, нәтижесінде уақыт тұжырымдамасының танымдық көрінісі ұсынылған.

Кілт сөздер: концепт, қазақ танымы, уақыт пен кеңістік, әмбебап, концептуалды метафора, тіл мен мәдениет, салыстырмалы талдау, дискурсивті талдау

У. Бекназарова

Языковая природа и познавательная деятельность концепта времени в казахском познании

В статье рассмотрены языковая природа и понятийная составляющая концепта времени в казахской действительности. В основе теории концептуальной метафоры понятия культура и язык являются двойственными. Предпринята попытка раскрыть вопросы о том, как время концептуализируется в метафорическом смысле в связи с переменными явлениями в кочевой казахской цивилизации, как коррелируют время и пространство в казахском мировидении, а также влияет ли на казахский язык концептуальная метафора «время–деньги». Автором изучены классификации времени и их примеры, а также их различные способы выражения, проанализировано выражение времени в романе, отражающего особенности казахской волости. Проведен опрос среди носителей языка разных возрастов, в результате которого была представлена познавательная картина концепта времени.

Ключевые слова: концепт, казахское мировоззрение, время и пространство, концептуальная метафора, язык и культура, сравнительный анализ, дискурсивный анализ.

References

- 1 Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live by*. London: The University of Chicago Press.
- 2 Raymond, W., Gibbs, Jr., Herbert L., & Colston, L.H. (2012). *Interpreting figurative meaning*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- 3 Kovecses, Z. (2011). Methodological issues in conceptual metaphor theory. *Windows to the Mind: Metaphor, Metonymy and conceptual blending*.
- 4 Diegnan, A., & Potter, L. (2004). A corpus study of metaphors and metonyms in English and Italian. *Journal of pragmatics*, Vol.36.
- 5 Francisco, Jose R.M. (2017). Conceptual complexes in cognitive modeling. *Spanish Journal of Applied Linguistics*, Vol. 30, 1.
- 6 Kovecses, Z., & Szabo, P. (1996). Idioms: A view from cognitive semantics. *Applied linguistics*, 17.
- 7 Cameron, L., & Deignan, A. (2006). The emergence of metaphor in discourse. *Applied Linguistics*, Vol. 4, 7.
- 8 Huang, J. (2020). Extended Conceptual Metaphor Theory: Metaphor and Symbol. Vol. 4, 35.
- 9 Kovecses, Z. (2015). Metaphor and culture. *Recognizing Context in Metaphors*. Akta Universitatis Sapientiae, *Philologica*, Vol. 2, 2.
- 10 Beknazarova, U., Saduakasuly, Zh., Suleimenova, Zh., Sarysheva, K., & Abaslov, A. (2020). The conceptual metaphor of "Life is a journey" in Kazakh cognition. *Opción*, Vol. 27, 36.
- 11 Kovecses, Z. (2005). *Metaphor in culture: Universality and variation*. Cambridge, MA/New York: Cambridge University Press.
- 12 Lakoff, G. (1993). *The contemporary theory of metaphor: Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 13 Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. New York: Basic Books.
- 14 Kogay, E.R. (2018). The concept of «time» in signature worldview of Anatoliy Kim. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, Vol. 169, 1.
- 15 Abdramanova, S. (2019). Conceptualization of time in Kazakh Idioms. *Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University*. Vol 173, 1.
- 16 Auezov, M. (2007). *Abai zholy. Roman-epopeia*. [The way of Abai. Roman Epic]. Two volumes. Vol. 1 [In Kazakh].

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

DOI 10.31489/2022Ph1/110-116

ӨОЖ 821.512.122

Ж.Ж. Жарылғапов, Б. Оразова*

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru, b.orazova@mail.ru)*

Қасым Аманжолов — көркем аударма шебері

Мақала қазақ әдебиетінің классигі, ақын Қасым Аманжоловтың көркем аударма саласындағы шығармаларын зерттеуге арналған. Оның орыс әдебиетінің аса көрнекті өкілдері — М.Ю. Лермонтовтан, А.С. Пушкиннен, Н.А. Некрасовтан, В.В. Маяковскийден аударған өлеңдерінің идеялық-көркемдік ерекшеліктері талданған. Орыс ақындарының қазақ тіліндегі бірнеше нұсқаларымен Қ. Аманжолов аудармалары салыстырылған. Түпнұсқа мен аударма арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарға әдеби-теориялық талдаулар жасалған. Түпнұсқалардың құрылымы мен қазақ ақынының аударма барысында қолданған тәсілдері көрсетілген. Буын, тармақтардың сақталуы, аударма-шығармалардағы идеяның жеткізілуі, стильдің дәл берілуі, тіл шұрайы қарастырылған. М. Лермонтов өлеңдерін аударудағы Абай тәжірибесі мен Қ. Аманжолов аудармаларының арасындағы өзгешелік сипаттар зерттелген. Осы арқылы қазақ әдебиетіндегі көркем аударма дәстүрінің қалыптасып, дамуындағы Қ. Аманжоловтың орнын айқындауға тың қадамдар жасалады.

Кілт сөздер: аударма, көркем аударма, Қ. Аманжолов аудармалары, түпнұсқа және аударма.

Kipicne

Қазақ әдебиеті де әлемдік әдебиеттің бір бөлшегі. Ұлттық әдебиеттану ғылымының алдында тұрған іргелі міндеттердің бірі – ендігі жерде қазақ әдебиетін жаһандық әдебиетпен байланыстары негізінде, адамзаттың көркемдік даму жолындағы жалпыға бірдей заңдылықтар аясында да қарастыра отырып, ұлт әдебиетінің өзіндік сипаттары мен жетістік-кемшіліктерін анықтау.

Әдебиеттер арасындағы байланыстардан екі жақтық қарым-қатынасты аңғара аламыз. Қазақтың бай ауыз әдебиетіндегі, әдебиет тарихындағы халықаралық байланыстарға бойласақ, көне ғасырлар қойнауына кетеміз. Бір анығы — ұлттық әдебиеттің дамуы үшін мұндай қарым-қатынастың оң әсері мен тигізер пайдасы зор. Шығыстық жауһарларды біршама игерген, шығыстық әдеби үлгілердің дәстүрін ұлттық салт-санаға сай қабылдап, өзіндік көркем өнер дамуының динамикасына икемдеп келген қазақ әдебиетінің алдынан XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап әлеми құндылықтардың жаңа бір есігі айқара ашылды. Ұлттық әдебиет енді Еуропа антикасымен, Қайта өрлеуімен, ағартушылық дәуірімен бетпе-бет келді. Ежелгі Грек мәдениеті, гомерлік поэзия, Софокл мен Бокаччо, Сервантес пен Шекспир, Мольер мен Буало, Пушкин мен Толстой т.б. мұраларындағы күрделі рухани мәселелердің (ғылым мен техника жетістіктерін айтпағанда) алдынан шығуы, салт-саналық, дәстүрлік негізде дамып келген қазақ сөз өнеріне оларды шұғыл түрде меңгеруге итермеледі.

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: b.orazova@mail.ru

Зерттеудің деректері мен әдістері

Әлемдік өркениеттің ең озық дәстүрлерін игеру барысында ұлттық әдебиеттің өрісі кеңеюімен қатар, қарама-қарсы қатынастағы бүкіләлемдік тарихи дамуға да үлес қосылады. Қатарға жаңа мәдени-рухани ерекшелігі бар ұлттық мәдениеттің қосылуымен бірге әлемдік мәдениет басқа халықтарда жоқ, өзге сипаттағы құндылықтармен толыға түседі. Ұлттың қоғамдық-мәдени тұрғыдан соны көкжиектер ашылып жаңа қоғамдық сана формалары туады.

Мәселен, Абай туындыларындағы өзгеше ойлау мен өзгеше таным ұлт сөз өнерінің мазмұндық қабаттарына ғана емес, оның жанрлық құрылымына да дәуірлік өзгерістер жасалуына түрткі болды. Кемеңгер суреткердің шығармашылығын қазақ көркем прозасының қалыптасуына орай сөз ететін А. Исмақованың: «Абай — өз шығармашылығында Шығыс пен Батыс сияқты қос бастауды алғаш синтездеген қазақ мәдениетіндегі ренессанстық тұлға болды», – деген тұжырымы әбден орынды [1: 154]. Өйткені Абай арқылы әдебиетаралық алмасулар мен шығармашылық қарым-қатынастардың көпвекторлығы орнықты. Сонымен бірге осы тұста Ы. Алтынсарин, Ш. Құдайбердіұлы шығармалары да XIX ғасырдағы жедел дамудың негізгі катализаторлары болды. Ал бұл құбылыстардың табиғатын ашу барысында салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-типологиялық, сипаттау әдістері басшылыққа алынды.

Негізгі бөлім

Қандай да бір ұлттың әдебиеті дүниені көркемдік таным арқылы қабылдау тарихының ұзақ жолында басқа елдердің үздік тәжірибелерін бойына сіңіру арқылы ол халықтар жүріп өткен мәдени-рухани сатылардың ерекшеліктерін қажетінше қабылдайды. Мұнда аударма-шығармалардың атқаратын рөлі де орасан. Олай дейтін себебіміз, XIX ғасырдағы аудармалармен бірге бізге әлем классиктерінің ағартушылық-гуманистік, демократияшыл көзқарастарымен қоса, адамзаттың антикалық, ортағасырлық, ренессанстық, жаңа дәуірлік таным-бағыттары келді. Бұл тұрғыда Шығыс, Батыс, орыс мәдениеті және философиясымен байланысы анағұрлым кең түрде көрінетін Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылық өмірбаяны айрықша ілгерішіл құбылыс болды. Шәкәрім Батыс пен Шығыстың дүниетаным негіздерін терең меңгере отырып, ұлттық ерекшеліктерге сай шығыстық, батыстық көркемдік таным формаларын поэтикалық интерпретациялау арқылы қазақ әдебиетіне орнықтыруға күш салды. Ол Гомерді оқуы арқылы ежелгі грек, римдік жәдігерлермен, Байронды зерттеу арқылы романтизм дәуірінің эстетикасын, Абай ықпалымен Гетені тану арқылы жаңа дәуірдің көркемдік ұстанымдарын, А. Пушкин, Л. Толстой сынды әлемге мәшһүр болып үлгерген замандастарының гуманистік идеяларын жаңа сапада қалыптаса бастаған жазба әдебиетінің көркемдік қабаттарына сіңіруге тырысты. Ойшыл суреткер шет елдің озық рухани мұраларын мақсатты түрде зерттеп-игеруі, олардағы соны тәжірибелерді ұлттың көркем ой дамуына сәйкестендіре пайдалануға деген ұмтылысы бірнеше аудармалар жасауға мұрындық болып, XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басындағы әдебиеттің жедел дамуына тың серпіндер берді. Шығыстың «Ләйлі-Мәжнүн», Қожа Хафиздің жырларымен қатар, Л. Толстойдың «Ассирия патшасы Асархадон», «Үш сауал» т.б. әңгімелерін, А. Пушкиннің «Дубровскийі» мен «Боранын», американ жазушысы Гарриэт Бичер Стоудың «Том ағайдың балағаны» романын аудару арқылы ұлттық әдебиеттің рухани байланыс аумағын кеңітті. Біздің айтпағымыз, Шәкәрімнің өзге елдердің прозалық шығармаларын аударуға ден қоюы қазақ сөз өнерінің басқа сатысына аяқ басуына, көркемдік таным аясының кеңеюіне аса маңызды бетбұрыс болғандығы.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алған қазақ әдебиетінің жедел даму фазасына шығуында аударманың тарихи рөлі орасан. Абай, Ы. Алтынсарин, Ш. Құдайбердіұлы, А. Байтұрсынов, Б. Өтетілеуов, М. Сералин жасаған аудармалар әлемдік көркемдік таным үрдісінің ұлттық әдебиет өтіп үлгермеген сатыларын жедел түрде меңгеруге, қоғамдық сананың жаңа формаларын тудыруға аса үлкен ықпал жасады. А. Байтұрсынов әдеби ағым-бағыттарға тікелей тоқталмаса да Еуропадан ауысып келген және келуі мүмкін әдеби құбылыстардың сырын ашу қажет деп санаған. «...Бір жұрт екінші жұрттан әдебиет жүзінде үлгі алу жалғыз бізде болған іс емес, барша жұрттың басында болған іс. Осы күнгі әдебиеттің түп үлгісі грек жұртынан алынған. Грек әдебиетінен үлгіні Рум алған, Еуропадағы басқа жұрт алған. Біздің орыс та әдебиет үлгісін Еуропадан алып отыр, біз орыстан алып отырмыз» [2: 144] немесе «Қазақтың сындар әдебиеті Еуропа үлгісімен келе жатыр. Және сол бетімен баратындығы байқалады. Еуропа әдебиетіндегі сөз түрлері бізде әлі түгенделіп жеткен жоқ. Бірақ қазір болмағанымен, ілгеріде болуы ықтимал. Сондықтан да сындар

дәуірдегі сөз түрлерін жүйелеп тәртіптегенде, Европа әдебиетінің бізге келіп жетпеген түрлерін де өзіне тиісті орындарында атап өтеміз», – деген сөздері әлгіндегі мақсаттан туындайды [2: 162]. Яғни ұлт ғылымының болашағын ойлаған ол жан–жақты әрі толық әдебиет теориясын жасау мақсатында ұлттық топырақта әлі көрініс бермеген құбылыстарды да қамту керектігін терең түсінген.

Көркем аударма жайын арнайы қарастырып, әдебиеттану ғылымының межелі тақырыбына айналдыра бастау — XX ғасырдың басына тиесілі. Өзі де әлем классикасынан 30–ға тарта шығармалар аударған Ж. Аймауытұлы «Аударма туралы» (1925) деген мақаласында аударудың принципі туралы сөз қозғайды. Абайдың аудармашылық шеберлігі жайлы жазған Б. Кенжебаев, Пушкин туындыларының қазақ тіліне тәржімалары турасында сөз қозғайтын Е. Алдоңғаров та көркем аударманың теориялық түйткілдеріне назар салды. Бұл саланы арнайы ғылыми тақырып етіп, әдеби–теориялық категориялармен қарастыратын М. Әуезовтің еңбегі орасан. Оның «Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы», «Ревизордың» аудармасы туралы», «Евгений Онегиннің қазақшасы туралы», «Пушкин аудармасы қазақ әдебиетіне не береді», «Қазақ сахнасындағы аударма пьесалар» сынды мақалаларында аударма–шығармалардағы идеяның жеткізілуі, стильдің дәл берілуі, тіл шұрайы ауқымды қарастырылады. М. Әуезов: «Аударма теориясын жекелеп жіктеп қарастырғанда кейінгі кезде біздің одақ көлеміндегі әдебиетте екі түрлі өзгеше бейім барлығы анықталады, бірі — аударма тіл зерттеу ғылымның ауқымына енетін сала болғандықтан, аударма ісінің мәнісін ұғына отырып, бұл мәселені лингвистикалық әдіспен зерттеу жағына қарай тартады, екіншісі — біздіңше, дұрыс бейім аударманы сөз өнерінің бір түрі деп ұғынады да, эстетикалық принциптерді, көркемдік таразыны алғы талап қояды, сондықтан бұл бейім аударманы әдебиет таныту теориясын зерттейтін объект», – дей отырып, аударманы әдебиеттану ғылымының маңызды нысаны екенін дәлелдейді. [3: 6-7]. Әрине аударма филологияның ортақ саласы екені рас. Бұл бағыттағы М. Әуезовтің діттегені — аударманы ғылым деңгейіне жеткізіп, теориясын жетілдіру. Аударманың теориялық мәселелері кейін, 1957 жылы Алматыда өткен аудармашылардың бүкілодақтық жиынында арнайы талқыланды. Сондағы М. Қаратаевтың баяндамасында да аударма ісіндегі жетістіктер мен кемістіктер, бұл орайдағы теориялық зерттеулердің кемшіндігі тілге тиек етілді. Кейін осы аударма теориясына монографиялық зерттеу жазған Ә. Сатыбалдиев пен С. Талжановтар бұл істі айтарлықтай алға жылжытты. «Бүгінгі ғылым дүниесінде талас туып жүр. Ол аударма тіл ғылымына жата ма немесе әдебиет зерттеу ғылымына жата ма дегенге саяды. Біздің айтарымыз, аударма екеуіне де жатады, екеуіне де молынан жетеді. Тек қана көркем шығармалардың аудармасына келгенде, мұның әдебиет ауқымына кіретінін ұмытпау керек», – деген С. Талжановтың тұжырымы аударматануды әдебиеттану нысанына айналдырудың шегарасын айқындап алуға ықпал етті [4: 136].

Біз жоғарыда сөз етіп отырған ғылыми ізденістер негізінен XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қарқын алған орыс әдебиет үлгілерінің аударылуына байланысты еді. Әлемдік деңгейде мойындалған туындылардың қазақ ортасына келуінде орысша нұсқаның аралық қызмет атқарғаны да белгілі. Орыс қаламгерлерін қазақша сөйлетудегі Ыбырай, Абай бастаған дәстүр XX ғасыр басында айрықша қарқын алды. Бұл қарқын 1980-жылдардың аяғына дейін әсте бәсеңдеген емес. Оған саяси себептермен де, таза эстетикалық мұратты көздеп барғандар да жеткілікті.

Аудармашылық шеберлігімен танылған қазақ әдебиетінің өкілдерінің бірі — Қасым Аманжолов. Аударма–туындылар Қасым шығармашылығының ең бір жарқын тұстары. Оралдағы «Екпінді құрылыс» газетінде негізінен аудармашы қызметін атқарғанын еске түсірсек, оның жас кезінен орыс тіліне өте жетік болғанын аңғарамыз. «Тегі, Қасым күллі дүниелік әдебиеттен мол үйренген жаны мәдениетті ақын. Пушкин, Некрасов, Абай, Низами, Байрон, Гетелердің бәрі Қасымға көптен таныс болатын-ды. Бірақ солардың ішінде ақындық рухы жағынан Лермонтов пен Маяковский оған өте–мөте бауырлас еді», – деп жазды Тәкен Әлімқұлов [5: 21]. Зерттеуші Қасым аудармаларын «творчестволық жарыс аудармасы» дейтіні бар.

1938 жылы жарыққа шыққан «Өмір сыры» атты тұңғыш жинағында Байронның «Чайльд Гарольд» поэмасынан үзінді және бір романс аудармасы, Некрасовтан екі өлеңнің аудармалары басылған. Ақын аудармаларын тұтас алып қарайтын болсақ, таңдауға түскен шығармалардың өзімен рухтас, ішкі кернеуі сәйкес түсіп жататынын аңғарар едік. Қасымды еліктірген да Байронның асқақ романтизмі еді.

Күрескерлік рух, оны ерекше сарынмен, екпіндете жырлау Қасымды Маяковскиймен үндестірді. Үндесіп қана қоймай, одан жасаған аудармаларын 1941 жылы «Бар дауыспен» деген атпен жеке жинақ етіп жариялайды. Маяковскийдің «Во весь голос» поэмасының үзіндісін және он шақты өлеңін

аударған ол өзінің төңкеріс әсерінен туған көңіл-күйін де береді. «Лениншілдер», «Мәжілісқорлар», «Марш», «Муссолини» т.б. аудармаларында маяковскилік пішінді дәл сақтауға, оның стилін сол калпында беруге ден қойған. Тіпті оған «Ақын» деген өлең арнап, «Даусы калды құлақта саңқылдаған, Жыры калды жүректе жарқылдаған, Жыр керек қой дүниеге, жыр керек қой, Неге ғана өледі ақын адам?!» деп толғанады. Оның ескі дүниені бұзып-жарып, жаңашылдық флагманына айналған образын береді. Әрине, бүгінгі күннің мінберінен көз жібергенде ақынның Маяковскийден аударған жырларынан әсіре төңкерісшілдік пафосты танымыз. Бұл жерде төңкеріс тудырған жаңалықтарға құлай сенген, соны алғаусыз жырлаған ақынның бейнесі алдымыздан шығады.

Қасымның жарқырай ашылған аудармашылық қыры Лермонтов есімімен байланысты. «Қасым қазақ тілінде лайықты тіл тауып, шебер аударма білді. Қасым Лермонтовты аударушы ғана емес, оны өзіне ақындық ұстаз деп те санаушы еді. Лермонтовқа тән асқақты романтика, жалынды пафос, терең сырлы бейнелеу, тақаппарлық, батылдық сезім күйлері Қасым поэзиясынан да байқалып отырады. Күшті дауылды, тулаған толқынды, қыран құсты, ажалдан қорықпаған өршіл жанды сипаттаған жырлары Қасымның өзіндік ақындық ерекшелігі болумен бірге Лермонтовпен үндестігін де байқататын. Абдолланың алып ерлікпен күресі, өлер шағында өмірмен қоштасулары Мцыридың жан сырларын да еске түсіргендей», – деп жазды Е. Ысмайылов [6]. Расында да Қ. Аманжоловтың Лермонтовты аударуға ден қоюы ең негізгі себебі — екі ақынның рух жақындығы, көркем ойлау мен оны пішінге түсірудегі стиль сәйкестігі. Қасымның ауыздықпен алысқан арынына, асқақ романтизміне Лермонтовтай ақын керек еді. Ол орыстың осы суреткерінен «Еврей сазы» (Байроннан), «Альбомға», «Ақын ажалы», «Тұтқын», «Қанжар», «Аттанып жылы шуақ бөгде жақтан», «Теректің сыйлықтары», «Отан», «Тамара», «Мейлі, ақынды сөге берсін», «Желкен», «Күн» сынды лирикаларын және «Маскарад» драмалық поэмасын аударды.

«Душа моя мрачна, Скорей певец, скорей» деп басталатын Байронның әйгілі «Еврей сазы» циклындағы «*My soul is dark*» өлеңі орыс оқырманына М.Ю. Лермонтов арқылы танылса, қазақ сахарасына ең алғаш Абай арқылы келді. Абай аударған шығармаға Қасымның да айналып келуінің себебі ұлы хакім бұл туындының екі шумағын ғана аударғанынан ба деп ойлаймыз. Абай аудармасына Қасымның да қатты сүйсіне отырып, бұл шығарманы түгелдей аударуға бет бұруы әбден мүмкін. Бұл өлең Абай аудармасында «Көңілім менің қараңғы, бол, бол ақын!» деп басталады. Қасым бұл өлеңді 1939–40 жылдары аударып, 1951 жылы жарыққа шыққан Лермонтовтың жинағына жариялаған.

Өлеңнің алғашқы шумағы Лермонтовта:

«Душа моя мрачна.

Скорей, певец, скорей!

Вот арфа золотая:

Пускай персты твои, промчавшись по ней,

Пробудят в струнах звуки рая»,

Абайда:

«Көңілім менің қараңғы. Бол, бол, ақын!

Алтынды домбыраңмен келші жақын.

Ішек бойлап он саусақ жорғаласа,

Бейіштің үні шығар қоңыр салқын»,

Қасымда:

«Жаралы жаным менің. Тез, тез әнші,

Арфаны мынау алтын қолыңа алшы.

Жорғалап жөнелгенде саусақтарың,

Пейіштің ыңыранып күйі аяншы», – болып келеді.

Абай аудармада өзін неғұрлым еркін сезініп, ұлттық ұғымдарды еркін пайдаланса (мысалы «арфа» емес, «домбыра»), Қасым түпнасақадан тым алысқа шығандамаған. Бұл Қ. Аманжоловтың 1930-жылдар соңындағы аудармасы. Кейін аудармаға төселген шағында поэтикалық еркіндіктерге барғаны мәлім.

Лермонтовтың «Дары Терек», «Кинжал», «Узник», «Парус» өлеңдерін Абай да Қасым да аударды. Абай шығармалардың үзінділерін алып, өзінше образдап, қысқартылған аудармаларын жасаса, Қ. Аманжолов орыс ақынында қанша жол болса, сонша тармақ етіп тәржімалап отырды. Мысалы, «Теректің сыйлықтары» «Дары Тереканың» дәл көркем аудармасы десек болады. Абай

аудармасы 38 жол болса, Қасым аудармасы — 76 жол. Лирикалық шығарманың тағы да бір шумағын алып қарайық:

Лермонтовта:

Терек воет, дик и злобен
Меж утесистых громад,
Буре плач его подобен
Слезы брызгами летят.

Абайда:

Асау Терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған, тасты жарып,
Арыстанның жалындай бұйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып.

Қасымда:

Тауды да тасты да жентектеп,
Дуылдап ұлып, өкіріп,
Долдана жылап өр тентек,
Ағады Терек жөңкіліп.

Абай аудармасында түпнұсқада жоқ образдау үлгілерімен кездесеміз, өлең құрылысында да өзгешеліктер айқын. Ал Қасым болса түпнұсқадағы тармақ, буын сандарын мүлтіксіз сақтауға тырысқан. Бұл аударманың көркемдік деңгейі төмен дегендік емес. Қасым аудармаларында да ұлттық ұғымға етене сөздерді қолдана отырып, Терек өзенінің асау мінезін дәл берген. Мәселен, «Тауды да, тасты да жентектеп» деп келетін тармақтағы «жентектеп» сөзінің өлеңге мейлінше ұлттық реңк үстеп тұр. Дәл осындай ерекшеліктерді ақынның М. Лермонтовтан жасаған басқа аудармаларынан да кездестіреміз. Орыс ақынының эпикалық туындысы – «Маскарадтың» аудармасында да сюжеттік-композициялық құрылымдағы ілгерішіл романтизмге тән стильдің ұзын-ырғасы сақталған.

Қасымның шығармашылық психологиясында ақынның өнерпаздық, азаматтық тұлғасы, ұстанатын мұрат–мақсаттары дейтін мәселелер айрықша қызықтырған. Оның ішкі сұранысы Лермонтовтың «Ақын ажалы» деген өлеңін аударуға себеп болды. «Ақын ажалында» биік романтикалық рух, асқақ суреттеулерге деген құлшыныс анық байқалады:

Мерт болды ақын, бықсық өсек,
Ар пендесін кетті жұлып,
Кеудесінде оқ, шөлдетіп кек,
Абзал басын иді сұлық.
Ұсақ ғайбат қорлығына
Төзе алмады ақын жаны,
Озбыр қауым зорлығына
Көнбей, жалғыз шықты тағы...

Қарап отырсақ романтизмнің әдісінде қолданылатын, идеал–тұлғаны көтермелеп жырлау, субъектінің өз ортасынан бөлектеп көтермелеу бар.

Қайсар ақынның образы Қасымның А.С. Пушкиннен аударған «Ақын», «Ақынға», «Жазушы мен ақын» туындыларында да сомдалады. 1936–1937 жылдары Қасым Пушкин туралы белгілі «Ақын ескерткіші», «Ақын» деген өлеңдерін де жазған.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Е. Ысмайылов өзінің естелігінде «Нақты зерттеп тереңдей оқыған біркелкі авторлары: орыстың революцияшыл–демократтары — Белинский, Чернышевский, Добролюбов, Писарев және Плеханов шығармаларын оқу үстінде бір күні маған Белинскийдің Гогольге жазған хатының қазақша аудармасын оқып берді. Терең ойға толы, өткір жалынды леппен, күрделі әдебиет тілімен жазылған Белинский шығармасына қазақ тілінің сөз байлығын, сөйлем құрамдарын сондайлық дәл жеткізіп пайдаланған Қасымның жазушылық, аудармашылық шеберлігіне қайран қалдым. Ол Белинскийдің «Александр Пушкин шығармалары» атты еңбегін қадағалап оқып, өзіне керекті жерлерін сызып, кейде кітаптың беттеріне жазып отырған» дейтіні бар [6]. Шындығында орыстың ұлы ақыны А. Пушкин Қасым шығармашылығынан айрықша орын алды.

Қ. Аманжоловтың аудармашылық қыры хақындағы сөз болса ең әуелі 1949 жылы Пушкин шығармаларының бір томдығына енген «Полтавасы». Өзі де поэма жазып машықтанған, «Жамбыл тойына», «Құпия қыз», «Ақын өлімі туралы аңыз» сынды кең тынысты туындыларды дүниеге әкеліп төселген ақын аталмыш туындыны әбден қырнап, соғысқа дейін нұсқасын жетілдіріп барып баспаға ұсынған.

Пушкиннен аударған «Қысқы кеш», «Чаадаевқа», «Арыстанды тырнағынан таниды», «Тұтқын», «Аракчеев туралы», «Еркіндік», «Дастархан жыры» өлеңдері, украин ақыны Т. Шевченкодан аударған «Жел қыяққа сыбырлап», «Тұрсам да Украинада, не жат жерде», «Жалғызбын мен, жалғызбын», «Даламен жүріп», «Туысқандық махаббат» туындылары, Н.А. Некрасовтан аударған «Сұрқия жыл», «Ақынға», «Таңертеңгі саяхат» өлеңдері мен «Саша» поэмасы, Твардовскийдің «Василий Теркин», Мирсаид Миршахардың «Алтын қыстақ» поэмалары, И. Шуховтың «Теміртау туралы әңгіме» деп аталатын көлемді очеркі, Белинскийдің «Гогольге хат» атты публицистикалық еңбегі сол кезеңдегі әдеби үдеріс үшін қосылған үлес қана емес, жалпы қазақ әдебиетінің даму жолындағы жан-жақты ізденістерін көрсететін шығармалар.

Қорытынды

Қасым Аманжолов орыс классиктерінен аударма жасағанда түпнұсқандан тым шығандап кетуге тырыспаған. Пушкин, Лермонтовтардан аударған туындыларында кейіпкерлердің өзіндік ерекшелігін, түрлі детальдардың бастапқы қалпын сақтауға тырысқандығы байқалады. Қазақ көркем аударма тарихында аударманы ұлттық болмысқа негіздеу, идеялық тұрғысын неғұрлым ұлттық танымға жақындату алдыңғы қатарда тұратын. Қ. Аманжолов ең әуелі таза эстетикалық мақсаттарды көздей отырып, аударып отырған ақынның өзіндік рухын, бейнелеу ерекшеліктерін танытуға ден қояды.

Қасым ақынның көп айтыла бермейтін қыры — шығыс поэзиясымен байланысы. Ол 1940–41 жылдары Низамидің туғанына 800 жыл толуына байланысты «Ләйлі–Мәжнүннен» үзінді аударды. Дастанды аударуға бірнеше автор қатысты. «Ләйлінің хаты», «Мәжнүннің хаты» бөліктері ақынның 1947 жылғы таңдамалысына басылып, Қасымның аударған тараулары 1955 жылғы үш томдыққа басылды. Сонымен қатар қалмақтың көне эпосы «Жәңгірді» аударуға да Қ. Аманжолов қатысқаны белгілі. Ол жеке кітап болып 1940 жылы жарияланды. Алайда сол шақтағы әдеби сын тарапынан да, кейінгі әдебиеттанушылық еңбектерден де бұл аударма туралы ешқандай пікір кездестіре алмадық. Жалпы Қасымның аудармашылық шеберлігі хақында әдеби–теориялық зерттеулер жоқтың қасы. Ендігі мақсат қазақ әдебиетіне өлшеусіз үлес болып қосылған осы шығармаларды ғылыми айналымға түсіріп, жан-жақты талдаулар жасау болмақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность) / А.С. Исмакова. — Алматы: Ғылым, 1998. — 394 с.
2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш / А. Байтұрсынов. — Алматы: Атамұра, 2003. — 208 б.
3. Әуезов М. Көркем аударманың кейбір мәселелері / М. Әуезов. — Алматы, 1957.
4. Талжанов С. Үш томдық шығармалар жинағы. 2-том / С. Талжанов. — Астана: Ер-Дәулет, 2008. — 400 б.
5. Әлімқұлов Т. Қасым Аманжолов / Т. Әлімқұлов // Қасым Аманжолов. Шығармаларының толық жинағы. Үш томдық. 1-том. — Алматы: ҚМКӘБ, 1955.
6. Ысмайылов Е. Сын мен шығарма / Е. Ысмайылов. — Алматы: ҚМКӘБ, 1960.

Ж. Жарылғапов, Б. Оразова

Қасым Аманжолов — мастер художественного перевода

Статья посвящена изучению произведений классика казахской литературы — поэта Касыма Аманжолова в области художественного перевода. Проанализированы мировоззренческие и художественные особенности его стихотворений в переводе самых ярких представителей русской литературы — М.Ю. Лермонтова, А.С. Пушкина, Н.А. Некрасова, В.В. Маяковского. Переводы К. Аманжолова сравниваются с несколькими версиями русских поэтов на казахском языке. Приведен литературно-теоретический анализ оригинала и перевода. Авторами показаны структура оригиналов и

приемы, использованные казахским поэтом при переводе. Учтены сохранение структуры стихов, передача идей в переведенных произведениях, подача стиля. Исследованы различия в работе Абая над переводами стихотворений М. Лермонтова и К. Аманжолова. Таким образом, авторами статьи предпринята попытка определения роли К. Аманжолова в становлении и развитии традиции художественного перевода в казахской литературе.

Ключевые слова: перевод, художественный перевод, переводы К. Аманжолова, оригинал и перевод.

Zh. Zharylgapov, B. Orazova

Kassym Amanzholov is a master of literary translation

The article is devoted to the study of the works of the classic of Kazakh literature, poet Kassym Amanzholov, in the field of literary translation. The ideological and artistic features of his poems translated by the most prominent representatives of Russian literature — M.Yu. Lermontov, A.S. Pushkin, N.A. Nekrasov, V.V. Mayakovsky. K. Amanzholov's translations are compared with several versions of Russian poets in Kazakh. A literary-theoretical analysis is carried out between the original and the translation. The structure of the originals and the techniques used by the Kazakh poet in translation is shown. The preservation of the structure of the poems, the transmission of ideas in the translated works, the presentation of the style are considered. The differences between the experience of Abai in the translation of M. Lermontov's poems and the translations of K. Amanzholov are investigated. Thus, the authors have attempted to define the role of K. Amanzholov in the formation and development of the tradition of literary translation in Kazakh literature.

Keywords: translation, literary translation, translations of K. Amanzholov, original and translation.

References

- 1 Ismakova, A.S. (1998). *Kazakhskaiia khudozhestvennaia proza. Poetika, zhanr, stil (nachalo XX veka i sovremennost)* [Kazakh fictional prose. Poetics, genre, style (the beginning of the twentieth century and the present)]. Almaty [in Russian].
- 2 Baitursynov, A. (2003). *Adebiet tanytkysh [Literature guide]*. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 3 Auezov, M. (1957). *Korkem audarmayn keibir maseleleri [Some problems of literary translation]*. Almaty [in Kazakh].
- 4 Taljanov, S. (2008). *Ush tomdyq shygarmalar zhinary. 2-tom [A three volume collection of works. Vol. 2]*. Astana [in Kazakh].
- 5 Alimqulov, T. (1955). *Qasym Amanzholov [Kasym Amanzholov]. Qasym Amanzholov. Shygarmalarynyn tolyq zhinary. Ush tomdyq [Kassym Amanzholov. Complete collection of works. Three volumes]*. Almaty: Qazaq memlekettik korkem adebiet baspasy [in Kazakh].
- 6 Ismailov, E. (1960). *Syn men shygarma [Criticism and composition]*. Almaty: Qazaq memlekettik korkem adebiet baspasy [in Kazakh].

Қ.М. Хамзина¹, М.Т. Оспанғалиева¹, Ж.З. Кадина^{2*}¹ Қарағанды техникалық университеті, Қазақстан;² Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: jako199473@mail.ru, omendikul@mail.ru, kadina_71@mail.ru)**Қасым Аманжолов поэзиясының көркемдік–эстетикалық ізденіс сипаттары**

Мақалада қазақ халқының дауылпаз ақыны Қасым Аманжоловтың шығармаларына жасалған талдау тұжырымдары мен нәтижелері берілген. Басты назарда автор шығармаларындағы пайдаланылған көркемдік тәсілдердің өзара байланысы, көркемдік–эстетикалық ізденістер жүйесі сараланған. Қаламгердің өзіне тән қолтаңбасы, асқан шеберлік нақыштары, стильдік даралығы талдау арқауына айналып, терең талқыланды. Зерттеу барысындағы талданған шығармаларда мазмұн мен пішін, тарихи шындық пен көркемдік шешім т.б. мәселелерге баса назар аударылған. Қасым Аманжоловтың өзіне тән шығармашылық стиліне арқау болған, өзі ұстаз тұтқан ұлы ақындардың тигізген әсері де сараланып өтілген. Сонымен қатар, мақалада Қасым Аманжолов тек лирик емес, ірі эпик ақын екені, яғни ақын поэзиясының өміршендігі, ақын мұрасының асқан құндылығы жайында айтылған.

Кілт сөздер: поэзия, ақын, шығарма, жанр, талдау.

Kipicne

Әдебиет — көркем өнердің бір түрі. Оның өзіндік ерекшелігі, қасиет, сипаттары, өнердің басқа түрлерінен айырмашылығы болатыны мәлім. Егер, тұжыра айтсақ, өнер — адамтану ғылымы. Оның зерттеу нысаны — Адам. Адам – тіршілік иелері арасындағы ең қуатты, ең күрделі жаратынды. Ғылымның түрлі саласы өкілдерінің де зерттейтіні — Адам. Адам — пендеге бәлендей айқын емес жайттар өнерге мәлім. Адам — жұмбақтың беймәлім сырларын ашуға да тырысатын да — өнер. Сондықтан да Алла мен Адамның арасындағы елшілік міндетін атқарушы — ақын–жазушы деген сөз де тегін айтылмаса керек. Ұлттық санаға бұғау салынған кешегі тоталитарлық дәуір қарсаңы мен бүгінгі тәуелсіздік заманында өнер туындысына талдау жасаудың арасы жер мен көктей екені мәлім. Сондықтан да кешегі дәуірде айта алмаған шындықты бүгін айтып жатырмыз. Демек, ұлттық әдебиетке талдау жасау дегеніміз белгілі бір принцип, қағида–ережелерге сүйену деген сөз. Ал, көркем шығарманы талдау, әділ бағасын беру әдебиеттану ғылымының міндеті екені аян.

Ақын–жазушыларымыздың қандай шығармасын алып қарасақ, құндылық сипаты көркемдік–эстетикалық сапасымен өлшенетіндігі ақиқат. Ол рухани шүйгіндігінің құнарын адам болмысынан іздейді, сондықтан да, көркем әдебиеттің өзіндік табиғатын жете меңгеру деген сөз шығарманың танымдық, тәлімдік, эстетикалық қырын кешенді түрде талдау деген ұғымды білдіретінін пайымдағанымыз орынды.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеу барысында Т. Ақшولاқов, Б. Сманов, Қ. Алпыспаев, Қ. Жүсіп т.б. шығарма талдаудың үлгілеріне көбірек орын берілді. Қ. Аманжолов шығармаларын талдаған еңбектер енгізілді. Басты назарда солардың шығармаларындағы көркемдік тәсілдер, көркемдік–эстетикалық ізденістер жүйесі сараланды. Қаламгер қолтаңбасы, шеберлік нақыштары, стильдік даралығы талдау арқауына айналды. Талданған шығармаларда мазмұн мен пішін, көркемдік әдістер, тарихи шындық пен көркемдік шешім т.б. мәселелерге баса назар аударылды.

Негізгі бөлім

Данышпан Абай өлең мазмұны мен пішіні туралы, олардың бір–біріне үндестік–гармониясы туралы «іші алтын, сырты күміс» деп тұжырымдаған болатын. Қай шығарманың да мазмұны мен пішіні бірін–бірі толықтырып, тағы да Абай айтқандай, «сылдырап өңкей келісім тасбұлақтың суындай» сұлулыққа көшіп, бір–біріне жан бітіргенде ғана өз оқырманын табады, оның жүрегіне жетеді, оған эстетикалық нәр береді. Мұнсыз ешбір шығарма өміршең бола алмайды. Мазмұн мен пішін үндеспеген туындының өмірі қысқа, ондай шығармалар әсемдік аренасынан шығып қалады, ұмытылады. Шығарма мазмұны мен пішініне көптеген категориялар енетіні әдебиет теориясынан

белгілі: жанр, тек, түр, тақырып, идея, сюжет, композиция, тіл, стиль және т.б. бірақ осылардың ішінде көркем шығарманың құндылығын арттыратын, шоқтығын биік көтеретін компонент – тіл, көркем сурет сөзі, шығарманың көркемдік–эстетикалық өре–деңгейі. Туындының сюжеті, композициясы әлсіз болуы мүмкін, ал тілі нәрсіз болса, оның еш құны жоқ, сондықтан да прозашы болсын, драмашы болсын, ақын болсын, ең алдымен барлық назарды шығарма тіліне аударуға, бар қабілетті «тілдің түрін түрлеуге» жұмсауы шарт. Бұл уақытша нәрсе емес. Бұл әрекет – қаламгердің бүкіл шығармашылық ғұмырында, өмірбақи еш толассыз өрбіп, өрістей беретін, жетіле беретін көркемдік процесс. Әр суреткер өз үнін осылай табады, стильдік ерекшелікке осылай жетеді.

Қазақ әдебиетінде өзінің бет–бағытын анықтаған, стилін тапқан ешкімге ұқсамайтын, өз мәнер–машығына өзіндік үнімен жеткен, әдебиетімізге қайталанбас мәнер, сөз қолданудағы айнымайтын тәсіл, тасқындай аққан сөз нөпірімен, тіліндегі бейнелілігімен, астарлы ойы арқылы логикалық тереңдікке жеткен қаламгердің бірі — Қ.Аманжолов.

«Ақын — қоғамның, уақыттың, азаматтың органы және өкілі», – деп орыстың ұлы сыншысы В.Г. Белинский айтқандай, қандай ақын–жазушының болмасын, шығармашылығын өзі өмір сүріп отырған дәуірдің әдеби үдерісінен бөліп, даралап қарауға болмайды. Сол секілді Қасым Аманжолов шығармашылығы да өз дәуірінің әдеби үдерісімен, оның даму өресі, көтерген проблемаларымен тарихи, саяси оқиғалармен тығыз бірлікте, тұтастықта болады. Сондықтан сол кездегі қоғамда болып жатқан өзгерістерді, тарихи, саяси оқиғаларды (ақын поэзиясында сол оқиғалар тікелей көрініс тапқандықтан) өмір шындығын, халық тағдырын, оның болашағын бейнелеуде ақын әдеби әдіс–тәсілдерге, көркемдегіш–бейнелеуіш құралдарға иек артты.

Қандай да болмасын қаламгер шығармашылығының ұлттық сипатына, бедеріне тоқталғанда айтылар ойдың негізгісі оның тілі. Елдікті сақтағысы келген халық, қарымды қаламгер ұрпақтан ұрпаққа мұра, мирас боп келе жатқан асыл қазынасы ана тілін келер буынға «бөбегіндей мәпелеп», қастерлеп ұзатып салуы тиіс. Тылсым табиғаттың сырын ұққан түйсікшіл бабаларымыз ана тілдің, баба тілдің құдірет–қуатына бас иіп, небір алмағайып замандарда аздырмай–тоздырмай, асқақтата әлдилеп, қасиеттеп, қадір тұтты. Осынау ұлы дәстүрді Қасым Аманжолов та берік ұстанды. Оның асау, тарпаң жырларында қазақтың тілдік қоры, асыл сөзі көркем көрініс тауып, құлпыра түсті. Академик З. Қабдоловтың «Жазушының тілі шұрайлы, сөздік қоры мол болу керек. Бұл – қалам иесіне қойылатын бұлжымас талап. Тіл байлығы сөз өнеріндегі мазмұн байлығына әкеледі. Ал халыққа қажет шығарма — мазмұнды шығарма», – деген пікіріне сүйенер болсақ, Қасым Аманжолов осы тұжырымға толық жауап бере алатын талант иесі. Көркемдеу құралының не түрлі жақсысын, соны да құнарлысын тауып, қолданып, өзінен бұрынғы ақындық дәстүрді ілгері дамытқан, қазақ поэзиясында ақындық тілдің жетілуіне Абай, Мағжан, Сұлтанмахмұттан кейін, зор үлес қосқан, жаңалық әкелген ақындардың бірі Қасым болды. Оның поэзияға қосқан жаңалықты іліп әкетіп, өз шығармаларында кеңінен, мейлінше молынан қолдана алған ізбасар шәкірттері болды.

Т. Айбергенов, Ж. Нәжімеденов, М. Мақатаев, К. Мырзабеков, С. Ақсұңқарұлы да Қасымның дәстүрін жалғастырып, дәстүр мен жаңашылдықты ұштастыра білген, өлең–жырларында қазақтың оралымды бай тілінің көркемдік құралдарын мол да шебер пайдалана алған тіл қолданыстары ерекше ақындар. Бұл ақындардың поэтикалық тілі бүкіл бір әлем деуге болады, олардың өлең жүйесі немесе өрімі болсын, ырғағы мен ұйқасы, бунағы мен буыны болсын, яки ажарлау, айшықтаулары болсын, бәрі де тек аманжоловтық сипатта құбыла құлпырып тұрады. Мұның бәрі Қасым өлеңдеріндегі көркемдегіш–бейнелілік құралдардың қолданылуын жетік меңгеріп, ақын поэзиясындағы бейнелілік мәселесіне шұқшиып — оның поэзиясында суреттеу амал–тәсілдерінің қаншалықты, қалайша дамығандығын назарда ұстап, өз өлең–жырларына үлгі қылып алғандығы, яғни суреткерлік шеберлік жолында тынымсыз және талмай ізденген ақындардың алып әрекетінің нәтижесі.

Осы мақалада Қ. Аманжолов дәстүрін жалғастырушы ақындар поэзиясының бейнелілігіне, яғни образдылығына талдау жасалған. Ал образдылық дегеннің өзі сөздегі сурет, суретті, бейнелі сөз. Ақындар поэзиясындағы не нәрсенің (құбылыс, зат, ой) барлығы да осы бейнелеу құралдары, әсіресе бейнелеудің, ажарлау, құбылту әдістері арқылы беріледі.

Бейнелілік – бұл сезімдік тұрғыдан әлемді тану, адам баласының табиғат болмысына үңілу, тұрмыс тіршілік мәнісін бағалау, көңіл–күй құбылыстары және қиял ыркымен жүзеге асатын суретті, образды ұғымдардың жиынтығы.

Бейнелілік — өнер туындыларының өзіндік ерекшелігі, эстетикалық сұлулығы, дүниені болмысты сипаттап сөйлетудегі суреттілік, образдылық, өрнектілік.

«Бейнелі сөздер эстетикалық сезімнің, дүниені образды, бейнелі түрде танып, білетін және танытатын, көрсететін көркем ойдың бір ұрығы іспетті. Әрбір бейнелі сөз — бүгіннің бөлшегі», – деп жазады академик З. Ахметов.

Қайсы прозалық не поэзиялық шығарма болмасын, олардағы бүкіл идея, айтылмақ ой сөз арқылы беріледі. Сондықтан шығарма біткеннің барлығында да сөз, сөз қолданыс — ең негізгі орынды иеленеді. Жазушы не ақын сөзді қанша көп білген сайын, сөз сырын қанша терең меңгерген сайын олардың шығармаларының нәрі күшейіп, шырайы арта түседі. Ақын тілінің бай болуы — оның шеберлігінің, білімділігінің ең басты белгілерінің бірі. Сол үшін де С. Негимов өзінің «Ақын–жыраулар поэзиясының бейнелілігі» атты зерттеу еңбегінде былай дейді: «Ақындар халықтың ғасырлар бойы жасаған рухани–мәдени байлықтарын ана сүтіндей бойларына сіңіріп жатулары тиіс. Олар эпос тілінің дархан шалқарлығын, ұрпақтан–ұрпаққа мирас болып қалған ділмәр поэзияны, символикалық белгілерді, көркемдік–мәнерлегіш құрал–әдістемелердің алуан түрлі, сан қилы үлгілерін, қанатты, жатық тіркестерді меңгеруге, игеруге ұмтылды. Ақынның қаруы — тіл. Күллі құбылыстар құпиясы мен олардың сабақтастығын айтып бере алатын күш — поэзия десек, ал поэзия тілі — образды қуат пен бейнелі суреттің, сұлу ырғақ пен төгілмелі ұйқастың негізі» [1: 13]. Бұдан шығатын қорытынды — ақындар тілдің көркемдегіш құралдарын мейлінше көп пайдаланған сайын олардың тынысы кеңі бермек.

Өлең ақын жүрегінен сыртқы әсерлердің нәтижесінде туады. Ол — ақынның өмірден алған әсері мен сезімнің материалдық көрінісі, сөз кестесіне түскен өрнегі деуге болады. Қарапайым адам өз сезімін таңданып–тамсана отырып басқа адамға айтып берумен ғана шектелсе, ақын іштей толғаныс, эмоциялық серпін арқылы туған шығармасымен баяндап береді. Шындық болмысты суреткер өзінше қабылдап, ол туралы өзінше ой қорытады. Шынайы шығарма өзек болмақшы түйсік өз формасын іздейді. Сезім материалдық бейнеге айналу үшін ақын қиялын өлең пішінімен дүниеге әкеледі. Ол қарадүрсін ғана баяндай салынбайды, көркем де нақышты болуы ойластырылады, осы орайда сөз шеберінің халықтық тіл байлығын қалай меңгергендігі сынға түседі. Тіл өзінің ғасырлар бойы даму, қалыптасу процесіне ой мен сезімді образды етіп берудің амал–тәсілдеріне ие болды. Сол шексіз иірім шеберлігінің үлгісіне сүйенген ақын өз зердесі арқылы небір сөз маржандарын шығармасына пайдаланып, көркем бейнелеу синтезін жасайды.

Қ. Аманжоловтың поэзия әлеміне енгізіп кеткен жаңашылдығын жалғастырушы Төлеген мен Жүмекеннің, Мұқағали мен Кеңшіліктің, Серік Ақсұңқарұлының шығармаларындағы бейнелілігін зерттеуде А. Байтұрсыновтың, М. Базарбаевтың, Қ. Жұмалиевтің, Р. Нұрғалидың әдеби–теориялық еңбектеріндегі тұжырым–қағидалар көп жайтты аңғартады.

Өлеңді ажарлау құралдарының бірі — ассонанс пен аллитерация. Поэзияда қайталанып келетін бірыңғай дауысты дыбыстар ассонанс, ал, бірыңғай дауыссыз дыбыстар аллитерация болып есептеледі. Қ.Аманжоловта осының екеуі де бар.

Қ. Аманжолов:

Толқыннан мен бе болар қорқынышты,
Толқыны өз жанымның одан күшті.
Толқытып тарта бердім әнге басып,
Бір мезет қыз көзіне көзім түсті [2: 165].

Ж. Нәжімеденов:

Теңізде ашық жатқан жұлдыздарды
Толқындар ұмтылады жабамын деп.
Талықсып ескен самал баяулайды,
Сайларға бозғыл сағым қалады ұйып [3: 10].

Т. Айбергенов:

Қош боп тұр, қарағай мен көл өлкесі,
Қария қарлы шыңдар көлеңкесі.
Қош боп тұр, ашаң жүзді қара бұрым,
Қагілез қайыңдардың желең төсі... [4: 149].

К. Мырзабеков:

Бастығып қалған ба, шырағым,

Басылмай келіп ем құмарып,
Басыңа жеттім де құладым [5: 26].

М. Мақатаев:
Қазбауыр бұлты аспанда мамырлаған,
Қарасаз, қара шалғын шабылмаған,
Қайда жүр, сылқым жеңгем, сабырлы ағам?
Қайран жұрт, қазір бәрі сағым маған [6: 30].

С. Ақсұңқарұлы:
Қарасам аспаным — қара тұман.
Көз талып, көкке қарап таң атырам.
Құс болса келетұғын кезі болды,
Қайырылып қаламаса егер қанатынан [7: 287].

Бұл үзінділерде «Т», «Б», «Қ» дауыссыз дыбыстары әр тармақтың басында келген. Бұл құлаққа жағымды естіліп, ішкі көркем үндестікті қалыптастырып тұр. Дыбыстарды қайталау арқылы шығарманың акустикасы күшейіп, музыкалық қасиеті артып тұр. Енді ассонансқа мысал келтіретін болсақ:

Қ. Аманжолов:
Амал қанаша! Жалмауыздар желікті,
Аямапты, ақын қанын төгіпті,
Ақын ұлан қоштасарда жанымен
Ақтық рет: күндей күлген көрікті [2: 56].

Т. Айбергенов:
Ойларыма жібер ұшқыр қиял сап,
О, қайыңдар, тұрмын сенен күй аңсап.
Ол да сендей қаз омырау, сұңғақ бой,
Ол да сендей кей кездері ұялшақ [4: 55].

К. Мырзабеков:
Әуелден жалқы, әкеден жалғыз әулеті,
Әбубәкір әуәй, ақкөңіл жігіт, әулекі [5: 43].

Ж. Нәжімеденов:
Алу керек, алу керек, көп керек,
Ақысына көкірегімен от төлеп,
Алдағымды арман қылып алғанша,
Ал алған соң тағы қалам өкпелеп [3: 65] .

С. Ақсұңқарұлы:
– Ассалаумалейкум, уа, әлем!
Аспандай рухы мөп–мөлдір,
Ақ көңіл едім туа мен [7: 77].

Мұнда «О», «А», «Ә» дауысты дыбыстарын қайталаған. К. Мырзабеков пен Ж. Нәжімеденов тармақтарды «А», «Ә» дыбысынан бастап, сол дыбысты шумақтың өне бойына арқау қылған. Ақындар осылайша дыбысты тармақтардың ішінде қайталау әдісін ұтымды қолданумен қатар, тармақтағы ішкі ұйқастарға ден қояған.

«Тілдің көріктеу құралдарының бәрі — бірі мен бірі өзара тығыз байланыстағы, қарым–қатынастағы, аралас–құралас жатқан және жарыса қолданылып, бірін–бірі үстеп, толықтырып жатқан нәрселер» [8: 196].

Шынында да бірімен–бірі іліктесіп, сабақтасып, ұштасып, үйлесіп жатқан мәнерлегіш — суреттегіш құралдардың арасында «қытай қорғаны» жоқ.

Жалпы, поэзияның көркемдік құрылысында, ойды образды жеткізуде айқындаудың мәні ерекше елеулі. Айқындау сөз айқындалушы мүшенің маңызын, сыр-сипатын, ерекшелігін анағұрлым тереңірек баяндайды.

«Айқындау — заттың не құбылыстың айрықша белгісін, қасиетін білдіретін бейнелі сөз» [9: 394].

Айқындау ұғымға, нәрсеге бейнелік, нақтылық сипат береді. Айқындау — образдық арқаулар мен мағыналық желілердің тоғысқан торабы.

Айқындау образ тағдырын шешеді, образды анықтайды, мүсіндейді. Айқындау — тереңдік, ой өрісі, интуиция, қырағылық.

Айқындау сөздер дүниені, өмірді жан-жақты қамтып, кеңінен сипаттайды. Адамдардың іс-әрекеттеріне, көңіл-күй өзгерістеріне, имандылығына, жан толғаныстарына, қабілет, қарымына байланысты туындайды.

«Асылында, айқындау нәрсені я көркейту үшін, я лақаптау үшін айтылады. Сарыарқа, шалқар көл, ақтылы қой сияқты лебіздерде сары, шалқар, ақтылы деген айқындаулар көркейту үшін айтылып отыр. Асан Қайғы, Ер Тарғын, Қаз дауысты Қазыбек деген сөздерде қайғы, ер, қаз дауысты деген сөздер лақаптау үшін айтылып тұр» деп, айқындау табиғаты хақында ой тербейді А.Байтұрсынов [10: 155].

Айқындау — көркемдеу құралдарының бұрын да, бүгін де ең көп қолданылып келе жатқан мол түрінің бірі. Айқындау ақынның өлең етіп отырған объектісіне байланысты оның бір қырына, оның бір сапалық ерекшелігіне өзгеше назар аудару, соны даралап, оқшаулап айта түсу, айқындап сипаттай түсу мақсатында қолданылатын бейнелі сөз — көркемдеу құралының бір түрі.

Қ. Аманжоловтың дәл осы мақсатты ұстанғандығынан болу керек, оның шығармашылығы көркемдеу құралының дәл осы айқындау түріне тұнып тұр. Сонымен қатар, бұл Қ. Аманжоловтың қазақ тілінің мән-мағынасын, құбылғыш та құлпырғыш табиғатын, бар мінезін және поэзияға өзек боларлық объектіні — өмір құбылысын көре білу, танып, таңдап ала білумен бірге, оны жан-жақты жете білетіндігінде. Сөйтіп, көңіліндегі көрікті ойын өнер етіп, құйып шығара алатын шебер суреткерлігінде, ақындық талант күдіретінде. Қ. Аманжолов шығармашылығы айқындауға толып тұр. Мұның объективті заңдылығы бар. Көркемдеу құралдарын қолдану суреткердің алдына қойып отырған ой-ниетіне, мақсатына байланысты туады, соған қызмет етеді.

Қ. Аманжолов көркемдеу құралдарын, соның ішінде айқындауды қолдануда бұрынан бар жолдар мен тәсілдерді ұстанған. Оның біріншісі — сын есім немесе анықтауыш ретінде анықтайтын сөзінің алдында тұрып оны тура айқындайтын түрі немесе тура эпитет. Мысалы: «Жүйрік желмен жарысып», «Долы желі ысқырып», «Батпан қару үйірген», «Жебелі садақ толғаған», «Желекті найза қолға алған», «Шабынып тиген жау мынау», «Асау өзен ақырып», «Асқар таудан дүркіреп», т.б. Дәл осындай айқындауышты Төлеген де өлеңдерінде көптеп қолданған. Мысалы: «Көк мұхитта қайығым қирап қалды», «Ақ жазықтан ағып ұшып өттің бе?», «Шырт ұйқымнан оянамын елеуреп», «Қазды көл, қоғалы көл, балықты көл», «Көк теңіз, толқыныңмен бекіре жалды», «Түседі тар соқпағым тезге менің», «Көк аспанмен таласа», «Ақ қайың боп төбемде дөңгеленіп», «Сен менің алтын ұям, жыр бесігім, Жанымда шоқ боп жанып тұр есімің», «Қия тасты, ұя тасты, ақ тасты» т.б. Жүмекен өлеңдеріндегі тура эпитеттерді де барлап қарайтын болсақ, олар өзінің анықтайтын сөзінің алдына келіп, көбіне жалаң күйінде кездеседі: «Шұбар шың», «ала бұлақ», «бала бұлақ», «қара емен», «бурыл шаш», «киелі топырақ», «кәрі әже», «қара шал», «қызыл сөз», «ағаш аяқ», «сауықшыл жас», «қара өлең» т.б. Сол сияқты Ақсұңқарұлының шығармаларынан да тура айқындауыштың небір түрлерін байқаймыз: «Қызыл қан», «ашы жас», «түнек түн», «ақ таң», «шыбын жан», «шерлі ел», «кұсалы ел», «айлы түн», «тұмса бұлақ» т.б. Осы мысалдардағы асты сызылған сөздердің бәрі айқындайтын сөздің алдында келіп тұрған тура эпитеттер.

Қ. Аманжолов эпитеттер арқылы адам образының, өмір құбылыстарының бір қырларын нақты бір дәлдікпен суреттей алған. Мысалы: «Жалын жігер, шоқ сана», «Есі шыққан ескілік қалды сасып», «Кекті көзді қарайды артқа», «Жалын жүрек, жасын тіл, жас ақынның», «Дөңгелек көзі мөлдірейді», «Жемге тойған қара құс», «Сырты бүтін, олардың іші қуыс», «Шаңқылдап үрген шақал жау», «Күтіп тұрды жарлы ауыл», «Бұл күнде от шайнаған тентек інін», «Жараланған жауыздық» деген жолдарда адам портреті, адам мінезінің жалт еткен бір қыры, нәзік бір сезім жарқ етіп көрініп қалып отырғаны айқын тұр. Ал, мөлдіреген дөңгелек көз, от шашқан кекті көздер бейнеленген сурет портрет қана емес, адамның ішкі сезім дүниесін де танытып жатыр. Не болмаса «есі шығып, сасып қалған ескілік

бейнесі» жеке адам емес, бүкіл бір дәуір, бір қоғам адамдарының тағдырын шешкен құбылыстан, заман бейнесінен адамдар тағдырынан да хабар айтып тұр.

Қасымның шеберлігінен жалықпай үйренген Жүмекен тіл орамының аса икемділігінің нәтижесінде мынандай үйлесімді, нақты бір дәлдікке негізделген эпитеттерді туғызған. Мысалы: «именшек сәуле», «ашқылтым ой», «жылаңқы бұлт» эпитеттері образға айналып тұрса, «жымысқы жел», «күнкіл ақыл», «кер сөз», «сайқымазақ самал», «жалқау құм», «күміс бұтақ найзағай», «қытықшыл айдын» т.б. эпитеттер жанданып құбылысты кейіптеу ұғымына айналған. Сонымен қатар Қасым ізімен Жүмекен күрделі эпитет жасауда дәлдігімен оқырманын иландыра алған. Мысалы: «костюм киген ақындар», «күпі киген өлеңдер», «соқыр болжам», «сорлы пиғыл өсектер», «киіз қапты домбыра», «қадір артық кісі». Мұндай мысалдардың қатарын әлде де ұзартуға болады. Келтірілген айқындаулардың нақтылығы — Жүмекеннің қазақ әдебиеті классигі Қ.Аманжолов поэзиясына көбірек үңілгендігінің белгісі тәрізді.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Көркем шығармада синонимдерді, мәндес сөздерді қолдануда көп мән бар. Олар сөз төркінін, сөздің мән-мағынасын, күллі қырын танып, орнымен қолданған жерде шығарманы ажарлап, әрлендіріп, көріктендіріп жібереді. Ал бір мағынаны білдіретін он сөз ойлап, оның өзіне ең қажеттісін, ең қонымды, үйлесімдісін танып, таңдап алып пайдалану — ақындық шеберлік. Ақындық шеберліктің қыр-сырын Қ.Аманжоловтай жетік меңгерген Төлеген мен Жүмекен де, Мұқағали мен Кеңшілік те ерекше дарынды ақындар деп танымыз.

Көркем шығармада сөз қолданудың тағы бір тәсілі — үні, естілуі жағынан біркелкі, бірақ мән-мағынасы басқа-басқа — омоним деп аталатын сөздер. Егер синоним сөздерде бір ойды бірнеше сөзбен жеткізуге болатын болса, омоним сөздер де дыбыстардың қайталануы арқылы үннің бірдей естілуі ғана, ал, мағына басқа-басқа болып келеді.

Қорытынды

Зерттеу барысында көркем әдебиеттің жетекші жанрына жататын поэзиялық туындылар талданды. Қасым шығармаларындағы және оның ізін басқан ақындар поэзиясындағы көркемдеу құралдарының фигуралар түріндегі негізгі нұсқалар келтірілді. Бірақ бұл ең соңғы сөз, Қасым және оның ақын шәкірттерінің шығармашылығындағы көркемдеу құралдарын қолдану тұрғысынан бұдан әрі қарай сөз етудің керегі жоқ деген ұғым емес. Ақтара қарап, үңіле зерттесе әлі де айтылар жайлар табылады деген ойдамыз.

Қ. Аманжолов өз өмірі арқылы, аса қуатты поэзиясы арқылы тәуелсіздік идеясын асқақтата білді. Аталмыш еңбекте көркем шығарманы осылай талдау керек деген талап қоймайды. Біз ақын шығармаларындағы көркемдік категория деген ұғымды ғана қысқаша сөз еттік.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі / С. Негимов. — Алматы, 1991. — 196 б.
- 2 Аманжолов Қ. Екі томдық шығармалар жинағы / Қ. Аманжолов, құраст. Д.Қ. Аманжолова. — Алматы: Тенгри, 2001. — 1 т. Өлеңдер мен поэмалар. — 344 б.
- 3 Нәжімеденов Ж. Екі томдық шығармалар жинағы / Ж.Нәжімеденов. — Алматы: Жазушы, 2005. — 1 т. — 296 б.
- 4 Айбергенов Т. Аруана — бауыр дүние / Т. Айбергенов. — Алматы: Атамұра, 2003. — 208 б.
- 5 Мырзабеков К. Жолға салдым көшімді / К. Мырзабеков. — Астана: Елорда, 2001. — 208 б.
- 6 Мақатаев М. Шығармаларының толық жинағы / М. Мақатаев. — Алматы, 2007. — 2 т. — 384 б.
- 7 Ақсұңқарұлы С. Адам Ата — Науа Ана / С. Ақсұңқарұлы. — Алматы, 2000. — 432 б.
- 8 Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар / З. Қабдолов. — Алматы, 1983. — 2 т. — 398 б.
- 9 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. / Құраст. З. Ахметов, Т. Шаңбай. — Семей-Новосибирск, «Талер-Пресс», 2006. — 398 б.
- 10 Байтұрсынов А. Шығармалары / А. Байтұрсынов. — Алматы: Жазушы, 1989. — 320 б.

К.М. Хамзина, М.Т. Оспанғалиева, Ж.З. Кадина

Художественно-эстетические особенности в поэзии Касыма Аманжолова

В статье представлены выводы и результаты анализа произведений казахского народного поэта К. Аманжолова. Основное внимание уделено соотношению художественных подходов, используемых в творчестве автора, системе художественного и эстетического исследования. Авторская индивидуальность, мастерство, стилистическая черта стали основой анализа и обстоятельного обсуждения. Произведения в ходе исследования включают содержание и форму, историческую реальность, художественные решения и др. Также было рассмотрено влияние великих поэтов, составлявших основу творческого стиля К.Аманжолова. Авторами отмечено, что Касым Аманжолов – автор не только лирических произведений, но и великий поэт-эпик. Данный труд посвящен вечности поэзии и огромной ценности наследия поэта.

Ключевые слова: поэзия, поэт, произведение, жанр, анализ, содержание и форма, художественные подходы.

К.М. Khamzina, M.T. Ospangalieva, Zh.Z. Kadina

Characteristics of the artistic and aesthetic analysis of the poetry of Kasym Amanzholov

This article presents the conclusions and results of the analysis of the works of the Kazakh national poet K. Amanzholov. The main attention is paid to the correlation of artistic approaches used in the author's work, to the system of artistic and aesthetic research. The author's individuality, skill, stylistic trait are the basis for analysis and detailed discussion. The analyzed works in the course of the research include content and form, historical reality, artistic solutions, etc. The influence of great poets, who formed the basis of K. Amanzholov's creative style, is also analyzed. The article notes that Kasym Amanzholov is not only the author of lyric works but also a great poet-epic. This work is dedicated to the eternity of poetry and the enormous value of the poet's heritage.

Keywords: poetry, poet, work, genre, analysis.

References

- 1 Negimov, S. (1991). Aqyn-zhyraular poeziiasynyn beineliligi [The imagery of the poetry of poets and poetesses]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Amanzholov, Q. (2001). Eki tomdyq shygarmalar zhinagy [A two-volume collection of works]. Vol. 1. Almaty [in Kazakh].
- 3 Nazhimedenov, Zh. (2005). Eki tomdyq shygarmalar zhinagy [A two-volume collection of works]. Vol. 1. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 4 Aibergenov, T. (2003). Aruana – bauyr dunie [Aruana is the liver of the world]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 5 Myrzabekov, K. (2001). Zholga saldym koshimdi [I set off]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 6 Maqataev, M. (2007). Shygarmalarynyn tolyq zhinagy [Complete collection of works]. Vol. 2. Almaty [in Kazakh].
- 7 Aqsunqaruly, S. (2000). Adam Ata – haua Ana [Adam and Eve]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Qabdolov, Z. (1983). Tandamaly shygarmalar [Favorite works]. Vol. 2. Almaty [in Kazakh].
- 9 Akhmetov, Z., & Shanbai, T. (Eds.). Adebiettanu. Terminder sozdigi [Literary criticism. Glossary of terms]. Semei–Novosibirsk [in Kazakh].
- 10 Baitursynov, A. (1989). Shygarmalary [Works]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

A.M. Zhakulayev*, S.U. Takirov

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: adil91kz@mail.ru, sarzhan68@mail.ru)*

Features of literary and historical discourse

The article examines the emergence and study of the concept of discourse in modern science. The authors of the article propose their own approach to the phenomenon of artistic discourse. The relevance and significance of the study of literary discourse and historical discourse are aroused. The levels that distinguish artistic discourse and historical discourse from other humanitarian discourses are considered, and the main criteria in the artistic text are analyzed. The researcher emphasized that historical discourse is transmitted through the perception of a historian or writer, the influence of the category of time on events in it, and studied the specific features of the literary and historical discourse. It is emphasized that historical discourse is not a whole continuum, but its texts can be divided into several typological groups in the classification. The article is guided by the works of such scientists as R. Bart, A.V. Lubsky, A.P. Minyar-Beloruicheva, A.S. Adilova. In historical works of art, it is stated that the preservation of historical value is an important factor and requires careful study.

Keywords: discourse, text, discourse analysis, institutional discourse, fiction, communication, linguistics, postmodernism, literary discourse, historical discourse.

Introduction

The history of the world is preserved not only in historical monuments but also in the “text”. If one looks at the essence of the text, one will find a lot of negative comments. The solution of different points of view, which have developed over the centuries, is riddled with riddles through discourse. It originates from ancient Greek philosophy. For the first time, this concept was encountered in the works of Thomas Hobbes and John Locke. The concept of “discourse analysis” was considered in 1928 by Leo Spitzer in “Stilstudien” [1], in 1952 by Zellig Harris in “Discourse Analysis” [2], only after M. Foucault’s “Archaeology of knowledge” began to be comprehensively studied [3]. The emergence of new areas of linguistics in the second half of the twentieth century (cognitive linguistics, psycholinguistics, sociolinguistics, etc.), the rise of communication to a new level contributed to the development of “discourse”.

When the word “discourse” is accompanied by a “text”, our scientists offer different concepts. The relationship between text and discourse is complex and still considered an urgent problem in discursology. For the first time, T.A. Van Dyck and W. Kinch tried to determine the difference between text and discourse [4; 46].

Text and discourse are not opposite concepts, but their relationship with each other is discussed a lot. For example, F. De Saussure considers the correlation between text and discourse from the point of view of a defining position [5; 97, 98]. Scientists constantly justify the fact that it is unacceptable to replace the text with discourse, where there is no text, no thinking, or research. Thus, the discourse does not unfold without text. Michel Foucault considers discourse as a separate direction, saying that “discourse created by the sequence of signs that make up a sentence is a set of words that obey the same system of formation and depend on the same discursive formation”.

Experimental

The article uses the method of comparing text and discourse. The study aims to identify similarities and differences between discourse and text. In relation to text and discourse, the British linguist G. Widdowson defines that “discourse is the sum of text and situation, and text is the subtraction of situation from discourse”. V.I. Karasik divides the typology of discourse into three types: sociolinguistic (who speaks?), pragmalinguistic (as they say?), thematic (about what?) [6; 276, 277].

* Corresponding author’s e-mail: adil91kz@mail.ru

In sociolinguistics, discourse focuses on personality and status. Personality-oriented discourse is divided into daily and everyday discourse, and status-oriented discourse is divided into institutional and non-institutional discourse [6; 319, 320].

Institutional discourse obliges the narrator to represent a particular social institution. Types of institutional discourse — political, military, medical, pedagogical, etc.

From the above, we can see that discourse is one of the most complex, multi-faceted and visible communities in various areas of human activity. J.R. Tolkien argues that the community itself is a discourse, and the discourse consists of a community ('community involved discourse and discussion involved community') [7; 21, 22].

Many Kazakh scientists are engaged in new research on the problem of discourse. For example, the scientist A.S. Adilova identifies the common features and differences between text and discourse [8; 16].

Doctor of philology, professor B.I. Nurdauletova and A.S. Nurzhanova in the article "Concepts of discourse and discursive analysis" emphasized the relationship of discourse with text, the concepts of addressant/message/addressee. Young researcher Meruert Bazarbayeva in her article "Artistic discourse in the works of bilingual writers" focuses on the history and cognition of discourse, discursology, categories of discourse of fiction: artistic text, author, reader, hyperbole.

A.S. Adilova clarified and proposed that because discourse is a multi-faceted complex phenomenon, three main directions of its study are currently found in scientific circulation: Pragmalinguistic, dialogic and cultural studies. Since the most basic component of discourse is communicants, researchers distinguish between personal discourse and institutional discourse, based on which personal discourse itself is divided into artistic discourse (artistic, expressive, figurative expression of a person's perception of his own game, the world) and simple discourse (compensation for the need for everyday communication). The types of institutional discourse involve the consideration of the purpose of communication and the main character, often the place, of the state of communication. For example, if there is a religious discourse, it should be considered that the conversation, discussion of the imam and the believer often take place in a mosque in as a sermon. There are several types of institutional discourse: journalistic, religious, pedagogical, administrative, medical, legal, political, military, advertising, scientific, etc. [8; 16].

Results and Discussion

Parameters of literary discourse

Discourse is a broad concept that covers a wide range of areas. Modern philosophy, not only in linguistics but also in literary criticism, arouses great interest in "discourse", "discourse approach". Scientists proposed to break down the differences between literary discourse and other discourses into several blocks in determining and explaining them: Worldview, software, ontological, and methodological/technical blocks [9].

A worldview block is a socio-cultural state, external factors of discourse. That is, the complexity of modern culture is focused on the new traditionalism, which seeks to find a postmodern form in the new classical worldview.

Software block defines the levels of discourse text. In literary studies, discourse refers to two levels of text: One "object/subject" (depending on the specifics of the object of research-artistic and literary discourse — can be attributed to the level of "hermeneutic" meta-discourse) and meta-pronunciation — "object/subject" statements (the level of logical and methodological meta-discourse). The logical and methodological meta-discourse is formed in connection with the definition of the relationship between philosophy, literary studies and fiction. When considering the problems of philosophy, literary studies and fiction, the following theoretical and methodological orientations are thematically developed to "ideal" discourses: 1) orientation to philosophical discourse, simultaneous revision of its ontology, i.e. inclusion in the system of "author-text-reader" (literary sub-discourses of hermeticism and deconstructivism); 2) orientation to the conceptual and methodological ideal of scientific and natural science and linguistic discourses, which led to the creation of structuralism and post-structuralism; 3) orientation to the main (previously established) discursive paradigms of literary criticism, which are clarified by defining the "author-text-reader" scheme and combinatorics when constructing the methodology of artistic text analysis (receptive aesthetics and narratology). These orientations contribute to the formation of teleology of discourse (the general and unifying goal of discourse paradigms — knowledge of the essence of artistic and literary discourse and clarification of the features of discursive practice of literary studies (the logical and methodological aspect of literary research) and general characteristics of subject methodology. However,

these blocks do little to determine the parameters of literary discourse without “ontological and technical” levels.

The ontological block is a form of discourse. The object of literary discourse is an artistic text. An artistic text is a rhetorical structure, the meaning of which is not unambiguous and clearly defined, but must be constantly formulated when interpreting different figurative structures and identifying different (“internal” and “external”) contexts. Also, the peculiarity of fiction is that it can change its form and context in historical evolution. The variety of goals and features of fiction discourse is explained by sub-discourses of intertextual connections with other humanities. Based on this, literary discourse is divided into many conceptual models of an artistic text at the ontological level. From the proliferation of conceptual models, models can be divided into two main types: 1) models that fix and explain the “constants” of artistic and literary discourse (structuralism, receptive aesthetics, narratology); 2) models that fix the specifics of “dynamics” and the marginal elements of the artistic text (hermeneutics, deconstructivism, poststructuralism). These models allow us to form a comprehensive understanding of literary discourse.

The methodological/technical block is the cognitive structure of discourse, the value of which is directly related to the previous parameters. The issues of interpretation of scientific and artistic texts of literature are considered.

Through the above levels, the main parameters of literary discourse are clarified, and the space becomes much wider.

Thus, discourse has a close relationship with the text. It has its own characteristics. If the text is formed at a specific time, the discourse can constantly change at any time. For instance, journalists can say that there is a movement in the text, and we will not deny it. However, the thoughts and images contained in it are “discourse”. The range of discourse is wider than the text and the same text may be the cause of the emergence of a new discourse.

The object of literary discourse is an artistic text. The main criteria of artistic discourse: Free-emotional and aesthetic influence on the reader; Discursive activity of the speaker; Discursive communication of the author and the reader; Activity between a literary work/artistic text/external factor; Discourse of the speaker and characters subordinated to aesthetic communication; Formative of the space of word art; Direct influence on the “spiritual space” of the reader; Connection of the world depicted in the artistic text with reality; Diversity of genre, thematic and ideological components (sub-discourses), etc.

Literary discourse is one of the most complex concepts in discourse theory. Every literary scholar and linguist interprets it in their own way. The information in the text created by language has created a discourse between the real world and the virtual world. This discourse not only destroyed the boundaries of the virtual world with reality life but also led to the creation of a world of ghosts in consciousness.

Types of historical discourse

Today is the story of tomorrow. Any work has a hint of the past. Therefore, the author interprets the past situation through an artistic text, linking it with the present. The transmission of history in an artistic text creates a “historical discourse”.

Historical discourse is a complex concept. Eric Hobsbaum believes that history itself is a discourse. We agree with his view because the data is transmitted through the perception of the same situations by the persons transmitting the historical events. Naturally, the originals themselves are subject to such modifications, as many historical researchers are.

Many historians have adopted the concept of historical discourse only after F. De Saussure’s statement that “language works according to its internal laws”. Eric Hobsbaum: “if you understand the language that people spoke, thought, and made decisions in each particular era, then you can understand history. But only a certain fact can give the solution to everything, and not a chain of words that constantly replace each other”. However, historians do not have methods to study history other than interpreting the available data. Historians are better to consider the language units used in that society rather than interpreting past events in terms of their era.

Historical discourse was considered in the works of researchers as R. Bart [10], E.M. Musaeva [11], A.V. Lubsky [12], A.P. Minyar-Beloruicheva [13], and others.

The concept of “historical discourse” was first scientifically studied by Roland Bart in his work “Fashion system”, which comprises articles on the semiotics of culture.

R. Bart in 1966, in the section “Discourse of history” of the above work, analyzed the latest achievements of the science of linguistics of that period and stated that the emergence of “discourse of linguistics” is possible. Since it affects literary analysis it is one of the main tasks of semiology. Do we have

the right to further contrast poetic and novelistic discourses, fictional narratives, and historical narratives with each other? In the course of the meeting, the participants discussed the main directions of development of the Kazakh language in the context of historical narratives. It is on this question that the scientist expresses the following thoughts: Do assumptions about past events in relation to our culture (since the ancient Greeks) differ in certain originality under the rules of “truth” in historical science, which are unconditionally subject to “truth” and “effective” justification? Is there any structural system? How is it given in epic (novel), dramatic works? If there is such a specific or structural system, then where is it located in the discursive system, at what level of the speech process? To find answers to these questions, several great classics, such as Herodotus, Machiavelli, Bossuet, and Michel, have touched on the discourse of historians (note: not fully, but partially).

First of all, under what circumstances the classical historian has the right to say or not to say by action in his discourse. In this case, R. Bart suggests shifters.

Shifters (“words” in the sense of Jacobson) — a category that provides for the transition from self-narration to act-based narration or from act-based narration to self-narration at a certain (some) level of non-linguistic discourse (according to R. Bart's suggestion).

R. Bart: “There seem to be two stable types of shifters in historical discourse. The first type includes what can be called listening shifter. This category is described by the formula $C'Ca'/Ca_2$, which Jacobson calls “testimonials” in the language. The events described (Ce), the speech act of the informant (Ca_1) and the word of the subject's statement (Ca_2) referring to him are simultaneously mentioned in the discourse” [12]. That is, through such shifters, comments are made on any information heard by a historian who collects and narrates information sources, testimonies, and other things related to his discourse.

Referring directly to the information heard depends on the choice of the historian. There is no need to refer directly to the information one has heard. After all, it brings the historian closer to the ethnologist who informs him; accordingly, these shifters are more common in ethnologists-historians such as Herodotus.

It is clear that listening shifters are not shifters that fully reveal the concept of “historical discourse”. It is often found in ordinary stories and in some elements of novel narratives (stories derived from fictional words found in the text of storytellers).

The type of second shifter proposed by the scientist includes all openly declared signs, with the help of which the subject of the statement (in this case, the historian) organizes his discourse, corrects and changes it, makes a clear mark on it. These shifters are important for the organizer of the discourse. This is because the historian can get different narratives related to his subject, differ in that he can temporarily and locatively adapt the data to the speech related to his subject.

The organizational charts put forward an important problem. It is the simultaneous transfer of two times, namely, the time in which events are told and the time in which information is told according to the act.

Such a connection gives rise to a number of important facts of discourse, R. Bart touched on three of them:

1. All the facts that make history easier. The fact that the number of pages on both sides is the same, but (the unit in which the time of the information reported by the act is measured) corresponds to different time intervals (the time in which the events are reported). For example, the text of Machiavelli's work “The history of Florence” sometimes covers several centuries, sometimes only twenty years. The closer the historian approaches the time of the narrative, the more the time of the narrative affects the information and slows down the field (flow) of the historical process.

2. Discourse, in all its possibilities, is obliged to delve deeply into historical time. This can be called an crooked or chain history.

3. Organizational charts play a significant role in relation to the genealogical time of history [10].

In the “Historical discourse”, R. Bart draws attention to two permanent shifters. One of them is “listening shifters”, the other is “organizational shifters”. The first is related to the direct listening of the historian, and the second is related to the narrative of the historian by adapting information to his discourse. He also did not ignore the question of the timing of the narration.

E.M. Musayeva defines: “Historical discourse — the process of forming meaning, which is aimed at identifying the patterns of historical development of society in order to form a certain system of values in the national community of people and is based on the processing, interpretation and analysis of information obtained from primary sources” [11].

According to the researcher A.V. Lubsky, in the third quarter of the XX century, the intense influence of postmodernism on historical science led to the widespread spread of the concept of “historical discourse”, in postmodernism, historical discourse is interpreted as having no relation to the “truth to the world” as a set of language experiences, since it tends to “float”, therefore, in historical discourse, objective reality is not reflected in its integrity, but continues in a temporal articulated and semiotic articulated form. Postmodernists argue that historical reality is considered not for external recognition of the subject, but as a “linguistic reality”, emphasizing the following features of historical discourse:

1. Verbal articulatory form of opposition to the content of consciousness, regulated by the dominant type of rationality in a particular socio-cultural tradition;
2. A complex set of language practices involved in the formation of ideas that have an external impact on discourse in the form of “power/knowledge”, reflecting how people are trapped in the regulatory framework of specific discourses;
3. A hypothetical construction that does not correspond to reality, but expresses it [12].

Considering this statement by A.V. Lubsky, we assume that in historical discourse “language” is the main meaning-forming factor.

A.P. Minyar-Belorucheva is a scientist who conducted some basic research in determining the typology of historical discourse from the point of view of the present day. The researcher classifies historical discourse into two types: Primary historical discourse and Secondary historical discourse [13].

All the sources that make up the original historical discourse will be flexible to detail. The second historical discourse through the components of the primary discourse, texts (scientific-historical and artistic works) are created, in which the primary data is not only explicit and implicit, but also valuable.

Primary data is a historical discourse characterized by a complex, multifunctional, diverse nature. Each of them was discursive: oral relics, including chronicles, various documents: registers, acts, codes, rules, as well as newspaper and magazine articles, pamphlets, leaflets, works of art; circulation graphics: Visual monuments that include engravings, xylography, motion picture, video chronicle, feature films.

In the second historical discourse, the perception and interpretation of primary data, i.e. past events, is narrated through the participation of the historical consciousness of the researcher or writer. The second historical discourse is classified as scientific-historical and artistic-historical, divided into prototype and individual author.

The division of scientific-historical discourse into narrative and analytical refers to individual authorship. After all, it reflects the historian's attitude to previous events and thought processes. The second historical discourse is directly related to the historical knowledge and experience of the historian or writer.

Through the views and positions of historians who interpret the data, the texts of the second historical discourse are created, and the mental space formed in turn gives rise to the polyphony of the historical discourse.

J. Swales presents the following principles of typology of historical discourse:

1. The specific vocabulary of historical discourse includes discursive formulas specific to this discourse.
2. Discursive and substantive competent representatives of the historical community include certified specialists: scientists, teachers, history teachers [7].

As a rule, the main elements of historical discourse include:

- main events and participants;
- context;
- circumstances that accompany the events;
- background explaining events;
- evaluation of participants of the event;
- information that connects discourse with events [6].

At the same time, the actual features of historical discourse are the chronological accuracy of events, the content of the plot and dramatization of events.

Conclusions

In general, none of the discourses is found in its pure form alone, without any impurities. Therefore, for artistic discourse, the linguistic personality of the author and reader plays a significant role. However, since the components of discourse are constantly changing it is subject to the laws of synergy, that is, a particular text can be updated again after a long time, depending on the need [8].

In postmodernism, the text dominates (the world is within the text), the product of the spoken text. Well, in discourse, the text is a part of it. The world is comprises endless discourses, and the text wants to define its horizon and bring it to a certain state. In postmodernism, the space of the text goes beyond the human consciousness.

Discourse is a much more powerful channel than the semantic thought given by the text. When the text enters the discourse, it is not the result of a single original thinking system; it becomes social thought in different languages, in different spheres. The source of all dynamics is the original text.

Therefore, the text forms images, and discourse turns it into a thought. One is linguistic, one is social. The main feature of literary discourse is the result of a certain culture that dominates the development of society. Its typology is complicated because science and culture and literature are combined in the historical discourse. The peculiarity of historical discourse is that several types of conceptual texts related to each other participate in its formation. These are primary (original) sources and secondary texts based on them, i.e. scientific, historical or artistic works.

In literary discourse, it is possible to define the original text, and in historical discourse, the source itself is written through the perception and vision of a historian or writer. Historians give an interpretation of the recorded data, which is interpreted by the writer in the artistic text. We cannot claim that any historical event is original. If the world is within the text (in the understanding of postmodernists), if history consists of discourse, then all discourses are the result of copies (simulacra) without the original.

References

- 1 Spitzer L. Stilstudien / L. Spitzer. — Moscow: Hueber, 1969.
- 2 Harris Z.S. Discourse Analysis / Z.S. Harris. — New York: Linguistic Society of America, 1952.
- 3 Фуко М. Археология знания / М. Фуко; под общ. ред. Бр. Левченко; пер. с фр. С. Митина и Д. Стасова, — СПб., 1996.
- 4 Дейк ван Т.А. Стратегии понимания связного текста / Т.А. ван Дейк, В. Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. — М.: Прогресс, 1988. — 318 с.
- 5 Fairclough F. Critical discourse analysis: the critical study of language / F. Fairclough — London: Longman Group Limited, 1995.
- 6 Карасик В.И. Языковые ключи / В.И. Карасик. — М.: Гнозис, 2009.
- 7 Swales J.M. Genre Analysis: English in Academic and Research Settings / J.M. Swales. — Glasgow: Cambridge University Press, 1990.
- 8 Адилова А.С. Көркем мәтіндегі цитация құбылысы / А.С. Адилова. — Алматы: Эверо, 2015. — 252 б.
- 9 Кротков Е. Научный дискурс: философско-методологический анализ / Е. Кротков // Credo New. — 2014. — № 3.
- 10 Барт Р. Дискурс истории / Р. Барт // Система моды. Статьи по семиотике культуры; пер. с фр. — М.: Изд-во им. Сабашиных, 2003. — С. 438–440.
- 11 Мусаева Е.М. Когнитивный анализ способов метафорического представления концепта «американская нация» в историческом нарративном дискурсе (на материале английского языка): дис. ... канд. филол. наук. Спец. 10.02.04 — «Германские языки» / Елена Михайловна Мусаева. — СПб., 1997.
- 12 Лубский А.В. Дискурс исторический / А.В. Лубский // Теория и методология исторической науки: терминологический словарь. — М.: Аквион, 2014. — С. 93–95.
- 13 Миньяр-Белоручева А.П. Роль концептуальных метафор в историческом дискурсе / А.П. Миньяр-Белоручева // Герценовские чтения. Иностранные языки: материалы Всерос. межвуз. науч. конф. (14–15 мая 2015 г.). — 2015. — С. 11–13.

А.М. Жакулаев, С.У. Такиров

Әдеби және тарихи дискурс ерекшеліктері

Мақалада заманауи ғылымның ой шеңберіндегі дискурс ұғымының пайда болуы мен зерттелуі туралы айтылады. Дискурс пен мәтіннің айырмашылықтары мен өзіндік ерекшеліктері ескеріліп, көркем дискурс құбылысына авторлық көзқарас ұсынылған. Әдеби дискурс пен тарихи дискурсты зерттеудің өзектілігі мен маңыздылығы қозғалған. Көркем дискурс пен тарихи дискурсты өзге гуманитарлық саладағы дискурстардан ерекшелейтін деңгейлері қарастырылып, көркем мәтіндегі негізгі критерийлері сарапталған. Зерттеуші авторлар тарихи дискурсты тарихшы немесе жазушының қабылдауы арқылы берілетіндігіне, ондағы уақыт категориясының оқиғаларға тигізетін әсеріне тоқталып, әдеби және тарихи дискурс түрлерінің өзіндік ерекшеліктерін зерделеген. Тарихи дискурс тұтас континуум емес, оның мәтіндерін жіктеуде бірнеше типологиялық топтарға бөліп қарастыруға болатындығына назар аударылған. Мақалада дискурсқа қатысты Р. Барт, А.В. Лубский, А.П. Миньяр-

Белоручева, А.С. Адилова сынды ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынған. Тарихи көркем шығармаларда тарихи құндылықтың сақталуы маңызды фактор болатындығы және мұқият зерттеуді қажет ететіндігі айтылған.

Кілт сөздер: дискурс, мәтін, дискурстық талдау, институциональды дискурс, көркем әдебиет, коммуникация, лингвистика, постмодернизм, әдеби дискурс, тарихи дискурс.

А.М. Жакулаев, С.У. Такиров

Особенности литературного и исторического дискурса

В статье рассмотрен вопрос о происхождении и изучении концепции дискурса в современной науке. Предлагается авторский подход к изучению феномена художественного дискурса с учетом различий и особенностей дискурса и текста. Сохранение исторической ценности в исторических художественных произведениях является важным фактором и требует тщательного изучения. Рассматривается актуальность и значимость изучения литературного дискурса и исторического дискурса. Изучены уровни, отличающие художественный дискурс и исторический дискурс от дискурсов в других гуманитарных областях, анализируются основные критерии художественного текста. Исследователь обращает особое внимание на то, что исторический дискурс реализуется через восприятие историком или писателем, на него влияют категории времени и события; исследуются особенности типов литературно-исторического дискурса. Обращено внимание на то, что исторический дискурс не является целостным континуумом, в классификации его текстов его можно разделить на несколько типологических групп. Теоретическую основу исследования составляют труды таких ученых, как Р. Барт, А.В. Лубский, А.П. Миньяр-Белоручева, А.С. Адилова.

Ключевые слова: дискурс, текст, дискурсивный анализ, институциональный дискурс, художественная литература, коммуникация, лингвистика, постмодернизм, литературный дискурс, исторический дискурс.

References

- 1 Spitzer, L. (1969). *Stilstudien* [Stilstudien]. Moscow: Hueber.
- 2 Harris, Z.S. (1952). *Discourse Analysis*. New York: Linguistic Society of America.
- 3 Fuko, M. (1996). *Arkheologiya znaniia* [Archeology of knowledge]. (S. Mitina, D. Stasiva, Trans.), B. Levchenko (Ed.). Saint Petersburg [in Russian].
- 4 Deik, T.A. van, & Kinsh, B. (1988). *Strategii ponimaniia sviaznogo teksta* [Strategies for understanding coherent text]. *Novoe v zarubezhnoi lingvistike — New in foreign linguistics. Kognitivnye aspekty yazyka — Cognitive aspects of language*. Vol. 23. Moscow: Progress [in Russian].
- 5 Fairclough, F. (1995). *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London: Longman Group Limited.
- 6 Karasik, B.I. (2009). *Yazykovye kliuchi* [Language Keys]. Moscow: Gnozis [in Russian].
- 7 Swales, J.M. (1990). *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. Glassgow: Cambridge University Press.
- 8 Adilova, A.S. (2015). *Korkem matindegi tsitatsiia qubylysy* [The phenomenon of citation in the literary text]. Almaty: Evero [in Kazakh].
- 9 Kratkov, E. (2014). *Nauchnyi diskurs: filosofsko-metodologicheskii analiz* [Scientific discourse: philosophical and methodological analysis]. *Credo New*, No. 3 [in Russian].
- 10 Bart, R. (2003). *Diskurs istorii* [History discourse]. *Sistema mody. Stati po semiotike kultury — Fashion system. Articles on the semiotics of culture*. Moscow: Izdatelstvo imeni Sabashnikovykh [in Russian].
- 11 Musaeva, E.M. (1997). *Kognitivnyi analiz sposobov metaforicheskogo predstavleniia kontsepta Amerikanskaia natsiia v istoricheskom narrativnom diskurse (na materiale angliiskogo yazyka)* [Cognitive analysis of the ways of metaphorical representation of the concept American nation in historical narrative discourse (based on the material of the English language)]. Candidate's thesis. Saint Petersburg [in Russian].
- 12 Lubskii, A.V. (2014). *Diskurs istoricheskii* [Historical discourse]. *Teoriia i metodologiya istoricheskoi nauki — Theory and methodology of historical science*. Moscow: Akvilon [in Russian].
- 13 Minyar-Belorucheva, A.P. (2015). *Rol kontseptualnykh metafor v istoricheskom diskurse* [The Role of Conceptual Metaphors in Historical Discourse]. *Herzen Readings. Foreign languages: Vserossiiskaia mezhvuzovskaia nauchnaia konferentsiia (14–15 maia) — All-Russian Interuniversity Scientific Conference (pp. 11–13)*. Moscow [in Russian].

А.А. Джунисова*, С.Е. Калдыкозова

*Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
(E-mail: ms.aad19@mail.ru, Sandugash.73@mail.ru)*

Жанровая форма и метод изображения в сказке «Несмеяна-царевна»

В статье русская народная волшебная сказка «Несмеяна-царевна» рассмотрена в системном плане. В центре внимания — выявление содержательных и формальных признаков в ткани эпического произведения. Особое внимание уделено проблеме жанровой формы и метода изображения на всех этапах (4) анализа эпического произведения по принципу изоморфизма. Изоморфизм адекватен закономерной связи «хаоса» и «порядка» в соотносительности содержания и формы изучаемых категорий в системе текста. Признаки нереалистического изображения, выявленные на первом этапе, на втором системно подтверждаются конфликтом личности, уточняются на третьем, а на четвертом этапе раскрываются черты конкретного метода изображения. Наряду с искомыми приметами характера изображения и жанровой разновидности конкретизируются жанровая разновидность, жанр, раскрываются тема, идея, родовые приметы, стиль произведения.

Ключевые слова: жанровая форма, метод изображения, система содержания и формы, нереалистичное и конкретное изображение, эпическое произведение.

Введение

Русские народные волшебные сказки рассматривались в свете проблем систематизации и классификации, влияния ведийской брачной традиции, анализа эпитетов образа царевны, сквозь призму мифологии, лексических средств репрезентации внешнего облика женских персонажей [1–5].

Актуальность темы обусловлена, во-первых, тем, что избранная нами сказка «Несмеяна-царевна» еще не стала объектом отдельного исследования, тем более в системном аспекте [6]. Во-вторых, актуальность темы заключается в дискуссионности проблемы жанровой формы и метода изображения на материале сказочной прозы.

Объектом исследования является изучение системного проявления объектной темы, инвариантной темы, рода, метода изображения, жанровой формы, жанра, жанровой разновидности и стиля произведения сказочной прозы на материале сказки «Несмеяна-царевна».

Предмет изучения — изоморфизм содержательных и формальных компонентов четырехуровневой системы в сказке, раскрываемый на основе методологии и методики комплексного изучения четырехэтапного анализа [7].

Результаты и их обсуждение

I-й этап представляет собой анализ заглавия сказки «Несмеяна-царевна». Его функция заключается в определении главенствующих уровней содержания и формы в целях раскрытия знакового смысла, фабулы, характера изображения и жанровой разновидности. Обращаемся к словарному значению слов названия «Несмеяна-царевна»: Несмеяна — женщина, которую трудно рассмешить; царевна — дочь царя [8; 352, 756]. Эпитеты-существительные, выраженные приложением, могут выражать род деятельности героини, ее положение, потому чаще всего используются в качестве названия (Г.А. Гаспарова). Так, название «Несмеяна-царевна» отражает социальное положение главной героини в обществе. Знаковый смысл (ЗС) — в чувстве печали. Фабула заключается в изображении борьбы между печалью и весельем. На нереалистический характер изображения указывает смысловой антоним к названию: «Несмеяна-царевна» — смеющаяся царевна. Главенство сюжетно-композиционного уровня (СКУ) обусловлено конфликтом и системой образов. Отсюда вытекает психологическая жанровая разновидность.

Роль II-го этапа — разграничить завязку и развязку. Завязка совпадает с 23-м абзацем по первому и шестому критериям (с названием; с появлением главного героя, действующего лица или последнего из главных персонажей). Последний абзац и есть нижняя граница хронотопа настоящего време-

* Автор-корреспондент. E-mail: ms.aad19@mail.ru

ни: «Тотчас его во дворец...». Конфликт личности — основа объектной темы (ОТ): центральным выступает образ царевны Несмеяны, вокруг которой разворачиваются события, исход которых определила встреча с работником. Суть конфликта определяет нереалистический характер изображения и психологическую жанровую разновидность. Экспозиция сказки — примета малой жанровой формы.

III-й этап — анализ развязки. Темой активного центра (АЦ) произведения «Несмеяна-царевна» является чувство сомнения. Наблюдаем синтез признаков трех родов литературы — лирики, драмы и эпоса — при доминировании эпического. Отсюда изображение переживаний героя (эмоциональная лексика: «Стал перед царским лицом молодец молодцом!», «царское слово сдержал», «что обещал, то и даровал», «не во сне ли это работнику снилось?», «истинная правда», «надо верить») [6; 256]. Переживание передается повествованием о работнике, который был вознагражден царем; о повествователе. Прямая речь и «событие самого рассказывания» характерны драматическому роду. Количество ситуаций (2), количество героев (три главных: царь, работник, повествователь), объем (2 абзаца из 4 предложений) выражают малую жанровую форму. Тип начальной синтагмы активного центра («Тотчас его...») — психологический. Авторской установки не наблюдаем в последнем предложении (ПП) («Заверяют, что нет, истинная правда была, — так надо верить») [6; 256]. Выражения («не во сне ли это работнику снилось» — «истинная правда была») [6; 256] в смысловой части (СЧ) раскрывают потенциальный смысл (чувство сомнения). Антоним — действительность. Первичное читательское восприятие складывается из понимания читателем удачной развязки. Романтический метод указывает на приметы сказки: сказочная формула («молодец молодцом!»), чудесное перевоплощение работника в зятя короля, приказ короля, резкий контраст между сомнением и действительностью. Экспрессивная лексика («истинная правда»), вопросительные знаки, прием повтора («царь, царским, царское» — 3, «работник» — 2, «что» — 2) с преобладанием цифры 2 (беспокойства) раскрывают выявленный нами конфликт.

IV-й этап — анализ микрофокусов и фокусов в обратном движении от активного центра. Произведение «Несмеяна-царевна» состоит из 3 микрофокусов (МФ) и 1 фокуса (Ф).

Тема 1-го микрофокуса — в грусти. Приметами эпического рода служит повествование: о Несмеяне-царевне; о грустившем за дочь отце; о приказе короля. Лирический род обусловлен выразительной лексикой, отражающей внутренние переживания героев («велик божий свет», «богатые и бедные люди», «призирает и рассуждает господь», «живут роскошные — и празднуют», «живут горемычные — трудятся», «своя доля», «в царских палатах», «княжьих чертогах», «в высоком тереме красовалась Несмеяна-царевна», «какое ей было житье», «какое приволье», «какое роскошье!», «не улыбалась», «не смеялась», «не радовалась», «горько царю», «печальная дочка» «горько было царю-отцу глядеть на печальную дочь», «будет женою», «закипел народ», «начались пиры», «попились меды», «не смеется») [6; 254]. Проявление драматического рода продиктовано диалогом, а также «событием самого рассказывания». 2 героя (Несмеяна-царевна, отец), 11 предложений, 3 ситуации говорят о малой форме. Жанровая разновидность («Как подумаешь...») — психологическая. Реальные знаки («начались пиры, попились меды» — «царевна все не смеется») [6; 254] наблюдаем в заключительном предложении («Со всех сторон едут, идут — и царевичи, и князевичи, и бояре, и дворяне, полковые и простые; начались пиры, попились меды — царевна все не смеется») [6; 254]. Потенциальный смысл — в грусти, антоним — веселье. Смысловая часть содержит пару авторских установок («живут роскошные — и празднуют» — «живут горемычные — трудятся», «все есть, чего душа хочет» — «она не улыбалась») [6; 254], подтверждающих противоречивость грусти и печали. «Следы» объектной темы (ОТ) и романтический метод изображения обусловлены описанием жизни царевны; переживаниями отца за дочь; резким контрастом между грустью и весельем, между простыми и богатыми. Приметой сказки служит присказка. Нагнетание в изображении внутреннего состояния героев («Никогда она не улыбалась, никогда не смеялась, словно сердце ее ничему не радовалось», «горько было царю-отцу глядеть на печальную дочь») [6; 254] — экзистенциальный штрих. Эпитеты, эмоциональная лексика («живут роскошные», «живут горемычные», «было приволье», «было роскошье», «чего душа хочет», «сердце не радовалось», «горько было отцу», «закипел народ», «полковые и простые», «попились меды») [6; 254] и прием повтора («живут» — 3, «всех» — 2, «царские палаты» — 2, «княжьих» — 2, «роскошье» — 2, «Несмеяна-царевна» — 2, «не смеялась» — 2) при главенстве цифры 2 отображают состояние царевны и отца-короля в свете происходящего. Интересным представляется наблюдение использования красочных и выразительных эпитетов, эпитетов-прилагательных изобразительно-выразительного характера для описания места, в котором проживала царевна («в царских палатах, в княжьих чертогах, в высоком тереме», «какое приволье, какое роско-

шьё»). Лексика для описания атрибутов царевны играет, по мысли Люй, дополнительную роль в идеализации образа.

Во 2-м микрофокусе повествуется о работнике; о проделанной работе и заработке работника; о трижды потерянных деньгах; о счастливой концовке. Диалог и «событие самого рассказывания» — черты драматического рода. Эмоциональная лексика («честной работник», «беспрестанные труды», «человек богатый», «заплакал», «затужил», «я худо рачил», «мало трудился», «огнем горит», «душа хочет», «все буреет», «не сдержать», «благодарить», «наградил и обрадовался») [6; 255] раскрывает чувства и переживания героев. Малый объем (21 предложение), 4 ситуации, 2 главных героя (работник, который является в сказке положительным героем; хозяин) указывают на малую жанровую форму. Жанровая разновидность («На другом конце...») — психологическая и философская (синтагма выражена хронотопом времени: где?): философский момент, на наш взгляд, проступает в вопросе отношения к труду, к потерям денежным. Искренность работника к труду, усердие, терпение, честность (не взять лишнего) подкупает. Его труд вознаграждается. Концовка микрофокуса подготавливает «почву», предопределяющую череду встреч. Предложение («Подобрал он их, догадался, что бог его за труды наградил; обрадовался и думает: «Пора мне бел свет поглядеть, людей распознать!»») [6; 255] не содержит антонимы. Потенциальный смысл — в чувстве радости, а антоним — грусть. Авторские антонимы в смысловой части («работник» — «хозяин») [6; 255] выражают конфликт между радостью и грустью. «Следы» объектной темы и романтическое изображение (резкий контраст между радостью и грустью) отражены в следующем: деньги, выплывшие наверх, обрадовали работника (действительность), а потеря их опечалила его. В свете романтического изображения предстают приметы сказки: троекратность: работник трижды теряет деньги; три года работы; помощники трижды просят помощи у работника; хозяин трижды доверял работнику мешок денег; сказочный мотив — выплывшие наверх колодца деньги. Русской сказке характерен тавтологический повтор («кого благодарить, кому спасибо говорить»). Экспрессионистское изображение обусловлено выразительной лексикой и приемом повтора («он» — 6, «работник» — 5, «труды» — 5, «бог» — 4, «колодезь» — 3, «а сам вышел вон» — 3, «бери» — 3, «хозяин» — 2, «хочет» — 2, «другой» — 2, «двери» — 2, «мешок» — 2, «скот» — 2) при доминанте цифры 2 — беспокойства, связанного с тем, доведет ли работник дело до конца.

В 3-м микрофокусе повествуется о путешествии работника; о троекратной встрече с животными. Драматический род обусловлен диалогом и «событием самого рассказывания». Выразительная лексика служит чертой лирического рода («дорогой куманёк», «я тебе сама пригожусь», «не отказал»). О малой жанровой форме свидетельствуют 2 абзаца из 10 предложений, 2 ситуации, 4 героя (главный — работник; второстепенные — жук, сом, мышь). Тип начальной синтагмы («Подумал и пошёл...») — психологический. В заключительном предложении («Он и тому не отказал, последнюю отдал») [6; 256] не наблюдаем антонимов. Потенциальный смысл — в добродушии, антоним — равнодушие. В смысловой части отсутствуют реальные детали и знаки. «Следы» объектной темы: добродушие работника проявляется в том, что трижды раздает заработанное (действительность). В свете романтического изображения предстают сказочные приметы: троекратность, антитеза (работник — насекомое, рыба, мышь), антропоморфические черты (насекомые говорят на человеческом языке), мотив помощи (каждому попросившему — мыши, жуку, сому — работник раздает денежку). Экспрессивная лексика и прием повтора слов («ковалёк, дорогой куманёк», «дай денежку; я тебе сама пригожусь» — 3, «он» — 2, «дал» — 2, «ей» — 2) [6; 256] с символикой цифры 2 выражают беспокойство, ввиду возникающего у нас, читателя, интереса о дальнейших событиях.

3-й микрофокус предвещает завязку, потому его ПС выполняет прогностическую функцию. Обратимся к содержательным приметам:

1. Сопоставление ЗС (печаль) с потенциальным смыслом 3 МФ (добродушие) не обнаруживает контраста. Потому подтекст данной сказке не характерен, подтверждаясь системной связью 3 МФ и «порядком» [9; 55] в развязке.

2. Предмет дальнейшего изображения — повествование о встрече работника с Несмеяной-царевной. ПС 3 МФ (добродушие) выражает естественное чувство — антропологический принцип.

К формальным признакам прогностического микрофокуса сказки «Несмеяна-царевна» относятся: отсутствие подтекста в жанре сказке; методы изображения, раскрытые в развязке. Верность определения завязки подтверждает потенциальный смысл 3-го микрофокуса.

Тема фокуса (кульминации) — в чувстве счастья. В нем повествуется о встрече работника с царевной; о его помощниках; о разрешении проблемы. М.А. Романенко прослеживает связь сюжета о завоевании невесты в русской сказке с сюжетом индоевропейского эпоса и мифологии — выбором

жениха для дочери царя. Честной работник рассмешил царевну, потому становится ее супругом. Смех, по Проппу, — символ возрождения к новой жизни. Со смехом героини пробуждается плодородие земли. Лирический род выражен экспрессивной лексикой («серебром-золотом убраны», «упал в грязь», «развеселил мою дочь»). Драматический род проявился в форме диалога и «события самого рассказывания». Малой форме присущи действие 6 героев (1 главный — работник; 5 второстепенных — Несмеяна-царевна, царь, сом, жук, мышка) в 3 ситуациях, объем в 13 предложений. Жанровая разновидность («Сам пришел...») — психологическая. В последнем предложении («И указала на работника») [6; 256] отсутствуют реальные и потенциальные детали и знаки. Потенциальный смысл — в чувстве счастья, антоним — печаль. В содержании смысловой части ключевая пара авторских деталей («работник» — «царь», «Несмеяна-царевна» — «работник») передает определенный нами конфликт. Царя как отца осчастливили смех и улыбка дочери Несмеяны (действительность). В этом проявляются «следы» объектной темы. Очевидна связь романтического метода со сказочными приметами: чудесные помощники (сом, жук, мышка) отплатили добром на добро, придя на помощь работнику; с другой стороны, обращает внимание мотив неожиданности (сам того не ожидая, работник падает в грязь), вызывающий смех Несмеяны-царевны. Эмоциональная лексика и прием повтора («него» — 3, «Несмеяна-царевна» — 3, «глядела» — 3, «прямо» — 2, «работника» — 2) при главенстве символики завершения цифры 3 раскрывают благополучную развязку сказки.

Заключение

Выводы по изучению системы содержательных и формальных признаков сказки «Несмеяна-царевна»:

1 Сказка «Несмеяна-царевна» состоит из трех микрофокусов (темы), одного фокуса (проблема, или кульминация) и активного центра (развязка), что указывает на малую жанровую форму. Очевидно соответствие жанровой формы критерию художественности, обусловленному, во-первых, присутствием одного фокуса. Во-вторых, количеством героев (1–3 — главных, 3 — второстепенных), ситуаций (2–4) и объема (4–21 предложение).

2 Наблюдается синтез признаков трех родов литературы во всех смысловых частях при доминировании эпического.

3 Очевидно преобладание психологического типа начальной синтагмы (АЦ, 1 МФ, 2МФ, Ф) во всех четырех смысловых частях сказки. Во втором МФ — психологический и философский. Разнообразие жанровой разновидности указывает на соответствие критерию художественности.

4 Преобладание знаков во всех отрезках текста сказки свидетельствует об общечеловеческом плане конкретно-исторических проблем.

5 Очевиден изоморфизм смысловых частей сказки и в плане методов изображения. Доминирует романтический метод изображения, проступают черты экспрессионистского и символистского изображения.

6 ОТ (сомнение — действительность) пронизывает все смысловые части, а, в свою очередь, конфликты двух микрофокусов подготавливают фокус, он и раскрывает суть развязки, т.е. активного центра. Таким образом, мы обращаем внимание на изоморфизм содержания всех СЧ сказки.

7 ОТ и конфликты всех СЧ выражают борьбу между естественными чувствами и разумом [антропологическим (А) и просветительским (П) принципами эстетического идеала]. АЦ — сомнение (А); первый МФ — грусть (А); второй МФ — радость (А); третий МФ — добродушие (П); Ф — счастье (А). Очевидно доминирование естественных чувств над рассудочным. Это позволяет нам определить идею (инвариантную, т.е. неизменную тему — ИТ) произведения. Отсюда, инвариантная тема заключается в утверждении в качестве прекрасного гармонии естественных чувств и духовности.

8 Первичное читательское восприятие (понимание) совпадает со вторичным читательским восприятием (инвариантная тема, т.е. идея), что исключает подтекст. По жанру — сказка.

9 Сопоставляя ОТ и инвариантную тему, не наблюдаем противоречия (реалистический стиль мышления). О романтико-реалистическом стилевом синтезе можно судить по романтическому содержанию эстетического идеала коллективного сознания, интонации (повествовательной) и антонимам в развязке.

10 Итак, «Несмеяна-царевна» — малая по жанровой форме сказка, психологическая с философским планом, с чертами эпоса, лирики и драмы, романтико-реалистическая по стилевому синтезу.

Список литературы

- 1 Лутовинова Е.И. Тематические группы сюжетов русских народных волшебных сказок / Е.И. Лутовинова // Педагогическое искусство. — 2018. — № 2. — С. 62–68.
- 2 Иванов В.В. Отображение форм ведийского брака жанром волшебной сказки / В.В. Иванов, М.В. Дубинская // Интерпретация текста: лингвистический, литературоведческий и методический аспекты. — 2014. — № 7. — С. 166–168.
- 3 Гасанова Г.А. Образ царевны в русских народных сказках (на материале эпитетов) / Г.А. Гасанова // Мир науки, культуры, образования. — 2020. — № 6 (85). — С. 534–536.
- 4 Романенко М.А. Волшебная русская народная сказка сквозь призму мифологии / М.А. Романенко // Теория и практика преподавания русского языка как иностранного: достижения, проблемы и перспективы развития: материалы VIII Междунар. науч.-метод. конф., 2019. — С. 85–92.
- 5 Люй Ц. Лексические средства репрезентации внешнего облика женских персонажей в русской волшебной сказке / Ц. Люй // Мы говорим на одном языке: материалы Междунар. межвуз. студ. конф., заочно прошед. в РГГМУ. — СПб., 2020. — С. 37–41.
- 6 Русские сказки: из сб. А.Н. Афанасьева. — М.: Художественная литература, 1987. — С. 254–256.
- 7 Кулумбетова А.Е. Система содержания и формы лирического, эпического и драматического художественного текста: учеб. пос. / А.Е. Кулумбетова, А.А. Джунисова, Г.К. Садуакасов, А.К. Мырзабекова. — Алматы: Искандер, 2008. — 178 с.
- 8 Ожегов С.И. Словарь русского языка: ок. 5700 слов / С.И. Ожегов / под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. — 18-е изд., стереотип. — М.: Рус. яз., 1986. — С. 352, 756.
- 9 Пригожин И. Время, хаос, порядок. К решению парадокса времени / И. Пригожин, И. Стенгерс. — М.: Прогресс, 1994. — 240 с.

А.Ә. Жүнісова, С.Е. Қалдыкөзова

«Несмеяна-царевна» ертегісіндегі жанрлық пішін мен бейнелеу әдісі

Мақалада «Несмеяна-царевна» ертегісі жүйелі түрде қарастырылған. Ұстанған бағыты — эпикалық шығармадағы мазмұндық және пішіндік белгілерін айқындау. Мұнда эпикалық шығарманы изоморфтық қағида бойынша талдау жасаудың барлық төрт кезеңінде реалистік емес бейнелеу және жанрлық пішіне басты назар аударылған. Бұл қағида «Несмеяна-царевна» шығармасы мәтін жүйесінде қарастырылған категориялардың мазмұны мен пішінінің арақатынасын ашып көрсететін «хаос» пен «тәртіптің» заңды байланысына ұқсас келеді. Бірінші кезеңде анықталған реалистік емес бейненің сипаты екінші кезеңде жүйелі түрде тұлғаның қақтығысы арқылы дәлелденеді, соңынан үшінші кезеңде реттеледі, төртінші кезеңде белгілі бір бейнелеу әдісінің ерекшеліктері ашылады. Нәтижесінде анықталып отырған бейнелеу сипатымен бірге шығарманың жанры, жанрлық түрі нақтыланып, шығарманың тақырыбы, идеясы, тек белгілері, стилі ашылады.

A.A. Zhunisova, S.Ye. Kaldykozova

Genre form and method of depiction in the fairy tale “Tsarevna-Nesmeyana” (“The princess who never smiled”)

The article considers the fairy tale “Nesmeyana-Tsarevna” systematically. The focus is on identifying content and formal features in the gist of an epic work. Special attention is paid to the problem of genre form and method of depiction at all four stages of the epic work analysis on the principle of isomorphism. The isomorphism is logical to the natural connection between “chaos” and “order” in the correlation of the content and form of the studied categories in the text system. The signs of an unrealistic image identified at the first stage are systematically confirmed by a personality conflict at the second stage, clarified at the third stage, and at the fourth stage, the features of a specific image method are revealed. Along with the sought-after features of the nature of depiction and genre variety, the genre variety, genre, theme, idea, generic features, and style of the work are specified.

Keywords: genre form, method of representation, system of content and form.

References

- 1 Lutovinova, E.I. (2018). Tematicheskie gruppy siuzhetov russkikh narodnykh volshebnykh skazok [Thematic groups of plots of Russian folk fairy tales]. Moscow: Pedagogicheskoe iskusstvo, 2, 62–68 [in Russian].

- 2 Ivanov, V.V., & Dubinskaya, M.V. (2014). Otobrazhenie form vediiskogo braka zhanrom volshebnoi skazki [Representation of the forms of Vedic marriage by the genre of a fairy tale]. *Interpretatsiia teksta: lingvisticheskii, literaturovedcheskii i metodicheskii aspekty — Interpretation of the text: linguistic, literary and methodological aspects*, 7, 166–168 [in Russian].
- 3 Gasanova, G.A. (2020). *Obraz tsarevny v russkikh narodnykh skazkakh (na materiale epitetov)* [The image of the princess in Russian folk tales (based on the material of epithets)]. *Mir nauki, kultury, obrazovaniia — The world of science, culture, education*, 6, 85, 534–536 [in Russian].
- 4 Romanenko, M.A. (2019). Volshebnaia russkaia narodnaia skazka skvoz prizmu mifologii [Magic Russian folk tale through the prism of mythology]. *Teoriia i praktika prepodavaniia russkogo yazyka kak inostrannogo: dostizheniia, problemy i perspektivy razvitiia: Materialy VIII Mezhdunarodnoi nauchno-metodicheskoi konferentsii — Theory and practice of teaching Russian as a foreign language: achievements, problems and development prospects. Materials of the VIII International Scientific and Methodological Conference*. Minsk: Belorusskii gosudarstvennyi universitet, 85–92 [in Russian].
- 5 Lyu, Ts. (2020). Leksicheskie sredstva reprezentatsii vneshnego oblika zhenskikh personazhei v russkoi volshebnoi skazke [Lexical means of representing the external appearance of female characters in the Russian fairy tale]. *My govorim na odnom yazyke: Materialy Mezhdunarodnoi mezhvuzovskoi studentcheskoi konferentsii, zaochno proshedshei v RGGMU — We speak the same language. Materials of the international interuniversity student conference held in absentia at the RSHU*. (pp. 37–41). Saint Petersburg: Rossiiskii gosudarstvennyi gidrometeorologicheskii universitet [in Russian].
- 6 Afanasiev, A.N. (Eds.). (1987). *Russkie skazki [Russian tales]*. (Vol. 1–5). Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 7 Kulumbetova, A.E., Dzhunisova, A.A., Saduakas, G.K., & Myrzabekova A.K. (2008). Sistema sodержaniia i formy liricheskogo, epicheskogo i dramaticheskogo khudozhestvennogo teksta [The system of content and form of lyric, epic and dramatic literary text]. Almaty: Iskander [in Russian].
- 8 Shvedova, Yu. (Ed.). (1986). *Slovar russkogo yazyka [Dictionary of the Russian language]*. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 9 Prigozhin, I., & Stengers, I. (1994). *Vremia, kaos, poriadok. K resheniiu paradoksa vremeni [Order and disorder. Time, chaos, order. Towards a solution to the paradox of time]*. Moscow: Progress [in Russian].

К.Б. Уразаева*, Г. Ерик

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: kuralay_uraz@mail.ru; yerikgulnur88@mail.ru)*

«Сказка о царе Салтане» А. Пушкина. Парадокс и метод работы писателя с русской народной сказкой

В статье на материале «Сказки о царе Салтане» А. Пушкина предпринята попытка описания модели парадокса. Изучение парадокса осуществлено в контексте связи со структурой конфликта и сюжетом, что способствует установлению особенностей метода работы писателя с русской народной сказкой. Метод работы рассмотрен как с позиций отступления Пушкиным от формульной поэтики народной сказки, так и соотношения синтагматизма фабулы и парадигматизма сюжета. Структура парадокса и работа писателя с народной сказкой показана на примерах христианизации сюжета и образов, иронического парафраза и пародии, особенностей композиции. Проанализированы приемы синтаксического параллелизма. Функция антитезы исследована в ее разновидностях — архетипической и сюжетной. Исследована роль и виды повторов как сюжетных скреп. Принцип зеркальной сюжетной симметрии исследован как особенность работы писателя с русской народной сказкой. Объясняется двойная природа воздействия автора на читателя — ребенка и взрослого: в фабульном аспекте с позиции поэтики чуда, в сюжетном — в аспекте манипуляции, что способствует прояснению парадоксального характера пушкинской сказки. Синтагматичность фабулы стала основой выявления парадигматизма сюжета, построенного на парадоксе, который создается отступлениями от сказочного канона.

Ключевые слова: Пушкин, «Сказка о царе Салтане», парадокс, русская народная сказка, аксиология, формульная поэтика, фабульная синтагма, парадигматический сюжет.

Введение

Жанровая особенность сказки А. Пушкина заключается в двоякой природе смеховой поэтики и направленности на ребенка и взрослого. Обширная литература, посвященная сказке писателя и методам работы с народной сказкой, не охватывает проблему парадокса. Между тем изучение парадокса с позиции структуры конфликта, связи с сюжетом проводит границу литературной сказки с народной и выявляет новые аспекты жанрового своеобразия сказки Пушкина. Обоснованная в настоящей работе точка зрения на парадокс как соотношение фабулы и сюжета — в аспекте синтагматизма фабулы и парадигматизма сюжета, рассмотренная на материале «Сказки о царе Салтане, о сыне его славном и могучем богатыре князе Гвидоне Салтановиче и о прекрасной царевне Лебеди» (далее и везде: «Сказка о царе Салтане»), позволяет охарактеризовать структуру парадокса как источник двойственности смеховой поэтики и отход от формульной поэтики народной сказки, сказочного канона.

Постановка проблемы

Анализ парадокса для понимания метода работы Пушкина с русской народной сказкой требует исследования фабулы и сюжета, их функции в поэтике литературной сказки, а также как способа отступления от сказочного канона. Охарактеризованная таким образом иерархия волшебного в «Сказке о царе Салтане» подразумевает в качестве предмета исследования соотношение синтагматичности фабулы и парадигматизма сюжета. Такой подход способствует анализу двоякой природы смеховой поэтики и двойственности воздействия на читателя — ребенка и взрослого. Целью статьи является создание модели парадокса в сказке Пушкина. Достижение обозначенной цели предполагает решение задач: 1) систематизировать отступления автора от сказочного канона; 2) охарактеризовать синтагматизм фабулы и парадигматизм сюжета как способы отступления от сказочного канона; 3) установить связь между фабульно-сюжетной организацией сказки и структурой парадокса; 4) описать роль парадокса как источника двойственности смеховой поэтики сказки и ее направленности на двух адресатов — ребенка и взрослого. При таком подходе предметом исследования является иерархия волшебного в сказке.

*Автор-корреспондент. E-mail: kuralay_uraz@mail.ru

Материалы и методы исследования

Исследование парадокса как индикатора художественности, отграничивающего отступления писателя от формульной поэтики народной сказки с ее канонами, выявление роли фабульно-сюжетной организации в структуре парадокса требуют систематизации ряда направлений в современной науке. В методологическом отношении актуальным остается мнение Д. Лихачёва о парадоксе как «борьбе заданного и данного» при творческом соучастии реципиента [1; 398]. Плодотворным представляется опыт изучения парадокса в сказке О. Уайальда О. Тумбиной, установившей его особенность как противоречие между теоретическими установками писателя и этическим содержанием произведений [2]. Исследование контраста и парадокса, связи эмоционально-эстетической функции стилистических приёмов с содержанием художественного произведения и с эстетическими воззрениями писателя стало для ученого основой концепции парадокса. О. Тумбиной были выявлены и описаны логико-речевые и языковые парадоксы, функции религиозных мотивов в сказке английского писателя с позиций эстетики и этики. Развитие данной концепции И.П. Капановой и В.Н. Коробчак привело к установлению функции парадокса как стилеобразующего фактора в корреляции с антитезой [3]. Приведенный опыт изучения парадокса в литературной сказке представляет интерес для заявленной темы изучением связи эстетических взглядов автора с этическими представлениями. В этом отношении учет дидактических установок как метод работы Пушкина с народной сказкой выявляет актуальность такой проблемы, как влияние православно-аксиологических концептов на духовную семантику «Сказки о царе Салтане». Данный тезис перекликается с работами В. Непомнящего, обосновавшего мысль о духовной семантике в качестве «конституирующей особенности Пушкина» [4: 133]. Мысль ученого о пушкинской концепции героя как замысла Богом человека позволила охарактеризовать методологию Пушкина как «методологию веры» [4: 166]. Подтверждением приведенных положений стала работа ученого «Заметки о сказках Пушкина» [5; 124–151].

Для понимания парадокса сказки Пушкина значима концепция М. К. Азадовского о методе работы писателя с фольклором [6]. Вывод исследователя о воплощении Пушкиным чужих сюжетов как «подлинно национальных» получил развитие в настоящей статье на примере концептов православия и формульной поэтики русской народной сказки.

Для разработки концепции пушкинского парадокса актуальна диссертация И. Сурат [7], посвященная литературной специфике сказки Пушкина. Положение Сурат об идеологических и эстетических основах жанра подтверждает новизну предпринятого ученым подхода, направленного на изучение работы Пушкина со сказкой сквозь призму построения фабулы и сюжета. Для описания метода работы со сказкой писателя в аспекте парадокса представляется ценным исследование ученого о сказке Пушкина как транзитной модели: имеется в виду замысел писателя «пересадить французскую легкую комедию на русскую почву» [8; 9].

Разработке представления о парадоксе сказки Пушкина и методе его работы с русской народной сказкой способствует парадигма «программной фольклорности» С.В. Сапожкова [9]. Ученый обратил внимание на раскрытие национально-характерного в его жанрово-художественной специфике как итог творческих исканий Пушкина в жанре литературной сказки. Среди таких исканий выделена найденная Пушкиным модель: «логика (антилогика) поведения героя-дурака или шута бытовой сказки» [9; 400].

Для концепции пушкинского парадокса значимы идеи Е. Трубецкого 20-х гг. XX в. Работа Трубецкого «Иное царство» и его искатели в русской народной сказке» [10] об идеях и парадоксальной природе русской народной сказки с позиции «иного царства» и его искателей позволяет описать метод работы Пушкина в контексте отступлений от сказочного канона. Описание Трубецким русской народной сказки: психологии народной печали, символики, воплощения мудрости в женских образах, например, вещей старухи и вещей невесты — выявляют как преемственность Пушкина по отношению к русской народной сказке, так и его новаторство, объясняющее связь между парадоксом и адресованностью сказки и ребенку, и взрослому.

Анализ результатов современной сюжетологии способствует выявлению жанровой специфики пушкинской сказки в аспекте фабульно-сюжетной организации. Опора на труды И. Силантьева [11], [12–14] делает актуальным и методологически плодотворным изучение сюжета как способа повествования, анализ его структуры и функций в художественном произведении. Концепция ученого о синтагматичности фабулы и парадигматичности сюжета применительно к рассматриваемой сказке позволяет описать парадокс в синтезе смехового и драматического. Мысль Силантьева: «... мотивы

репрезентированы в нарративе посредством событий» [12; 73] — переключается с позицией Вацуро, обратившего внимание на законы построения сюжета в сказке Пушкина и связь со структурой конфликта [15].

Обзор выявленных актуальных проблем исторической и теоретической поэтики и решение обозначенных задач обусловили использование авторами следующих методов: формального (имманентный анализ художественного произведения на уровне образной системы, стиля, тропов), герменевтического (обеспечивающего толкование сказки с позиций современной концепции сюжета), аксиологического (способствующего анализу концертов православия и их духовной семантики). Применены также подходы: лингвокультурологии (способствующего установлению связи между выразительностью языковых и стилистических единиц с понятиями и представлениями культурного свойства, характеризующими национальную концептосферу), лингвоконцептологии (позволяющими выявить семиотическую значимость русской национальной и авторской концептосфер), дискурсного анализа (направленного на анализ коммуникативного события, анализ «встречи» двух сознаний — автора и реципиента — читателя). Основным методом, позволившим выявить систему отступлений Пушкина от формульной поэтики русской народной сказки и разработать их классификацию, является таксономический. Использование данного метода отражает достоверность и наглядность полученных результатов посредством 3 диаграмм, 2 графиков и 1 таблицы.

Результаты и их обсуждение

Работа Пушкина с народной русской сказкой и отход от формульной поэтики поднимает проблему типологической общности сказки Пушкина с западной и восточной сказкой, с одной стороны. Так, следует отметить внимание автора сказки к мифологическим представлениям, сформировавшим мотивы сказки. О роли архетипических образов и мотивов в построении фабульной синтагмы свидетельствуют такие примеры. Это использование Пушкиным мифологической топонимики Запада и Востока, мифологии женского преобразующего начала. Первый мифологический мотив обусловлен семиотикой Востока и Запада. Объяснение В.Е. Ронкиным мифологии закатившегося солнца как страны заката: «... на западе помещались ... острова блаженных, чудесные острова бессмертия и вечной молодости» [16; 128] — придает острову, куда была выброшена волной бочка с младенцем, силу берега. Введение автором острова Буяна в волшебную топонимику сказки также возвращает к мифологическим истокам: это своего рода точка в маршруте следования с запада (от заморских стран, где «житье не худо» и царства Гвидона) к Востоку, царству Салтана. В фольклористике роль острова Буяна — как «центра мира» — делает неслучайным противопоставление царства Гвидона, расположенного на западе и являющегося центром чудес и волшебства, царству Салтана на востоке. С другой стороны, мифологические представления дали основу поэтике русской народной сказки. Мифологический сказочный параллелизм *лебедь* — *девица*, популярный в русской народной сказке, определяет завязку второй истории. Если в первой истории — изгнании царицы с младенцем — завязкой являются козни сестер и бабки, то история со спасением лебеди дает сказке новый фабульный и сюжетный поворот. Сюжет в сюжете обладает фабульностью синтагмы: это история о чудесах в царстве Гвидона. На уровне же парадигматизма сказка оборачивается сюжетом обретения сыном отца.

Известный по мифологии мотив странствия младенца по волнам, в корзине, сундуке, ящике — метафора «загробных» странствий закатившегося солнца по потустороннему миру [16;125] — подвергается Пушкиным христианизации. Отступление от сказочного канона наполняет сюжет духовным содержанием. Традиционно применительно к рассматриваемой сказке исследователи упоминают миф о Персее и мотив драконоборства. Между тем православно-аксиологический словарь концептов позволяет установить типологию пушкинской сказки с сюжетом агиографических сказаний, например, хождения Богородицы по мукам. Христианизация сюжета привела автора сказки к наделению синтаксического параллелизма психологией противостояния добра и зла, типичных для русской народной сказки и православия. Антитеза: «*Бьется лебедь средь зыбей, // Коришун носится над ней*» и «*Ты не коришуна убил, // Чародея подстрелил*»* (510) — воплощает в авторской интерпретации единоборство зла и добра. Сюжет избавления и спасения, типичный для русской народной сказки, облечен автором в христианскую формулу. Признание лебеди, ритуальная роль шнурка от православного кре-

* Сказка Пушкина цитируется по изданию: Пушкин А.С. Сказка о царе Салтане, о сыне его славном и могучем богатыре князе Гвидоне Салтановиче и о прекрасной царевне Лебеди // А. С. Пушкин Полное собрание сочинений: [В 16 т.]. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937–1959. — Т. 3. Кн. 1. Стихотворения, 1826–1836. Сказки. — 1948. — С. 506–533. В круглых скобках указана цитируемая страница.

ста (*Со креста снурок шелковый*), православная архитектура: *«Блещут маковки церквей / И святых монастырей»* (511), риторический вопрос: *«Бог неужто их покинет?!»*, объединение в образе царевича функций *спасителя и избавителя* — напоминание о влиянии на автора сказки исполнителей духовных стихов — бродячих слепцов [16; 126]. В этом свете установленная ученым связь образа Гвидона с Егорием, описание черт Георгия Победоносца в образе героя подтверждают исследованную в настоящей работе роль аксиологически православного контекста волшебного как грани пушкинского парадокса.

Отступление Пушкина от сказочного канона определяется применением концептов православия, реализованных в понятиях: *крещеный мир, батюшка-царь, царь-отец*. Ритуализация-призыв: *«Не губи ты нашу душу»* — с ярко выраженной дидактической направленностью и предостережением — сочетается с авторской убежденностью в благополучном исходе событий. Мотив раскаяния в устах Лебеди: *«Не раскаться б потом»* (527) — также принимает характер концепта православия. Обряд благословения на брак царицей мать вводит мотив чудотворной иконы: *«Бог вас, дети, наградит»* (528). Мотив *«На царевне обвенчался»* (528) — апеллирует к ритуалу и семейно-обрядовой практике. Приведенные примеры христианизации автором сюжета и образов при помощи ритуализованной практики православия, которые иллюстрирует отступление от сказочного канона, выявляют особенность работы писателя с русской народной сказкой. Другая линия обусловлена введением в повествование историй о чудесах — белке, 33 богатырях и их дядьке Черноморе, царевне. При этом в фабульной синтагме Пушкиным сохраняется типичный для формульной поэтики русской народной сказки мотив печали: *«Грусть-тоска меня съедает»* (513, 516, 521, 526).

Формульная поэтика, основанная на мифологических представлениях, обусловила символику числа в диспозиции фигур. *Три девицы* — расстановка сил, которая стала источником конфликта. Формульная поэтика организует у читателя на подсознательном уровне представление о предвестии беды при помощи хронотопа. В ритме повторяющихся действий: *«Пряли поздно вечерком»* (506) — обыденное существование передано с помощью семиотической рамки окна как границы двух миров — физического и метафизического, когда выражение потаенных скрытых желаний и мечтаний не только дает выход подсознательному, но и очерчивает контуры трех идеалов жизни, проводящих границу между психотипами героинь.

В работе Пушкина с фольклорным материалом следует выделить роль архетипов русской народной сказки. Отсюда классификация образов в сказке Пушкина: устойчивые образы русской народной сказки; образы, типичные для сказок с семейным конфликтом; материальные образы еды, изобилия, основанные на наивных представлениях о царской жизни; образы, выражающие идею противоборства. Формульная поэтика сказки обнаруживает себя и в ритуализованной практике. Это образы, вызывающие ассоциации с русской народной сказкой: *красная девица, светлица, на добра-коня садясь*. Образы ткачихи с поварихой со сватьей бабой Бабарихой и их идеалы царской жизни, ставшие основой козней и интриг, тяготеют к материальным образам — еды (пир на весь мир) и изобилия (полотно на весь мир). Ирония автора кроется в реконструкции наивного взгляда на царскую жизнь, но вместе с тем здесь заложены зерна будущих социальных статусов героинь — поварихи и ткачихи. Повеление царя: *«Будь одна из вас ткачиха, а другая повариха»* (507) — в координатах формульной поэтики сказки соответствует функции героя, определяющей его роль в сюжете, нейтрализующей значимость другого именованного. Известно, что в сказочном каталоге функция героя, как это было обосновано В. Проппом, определяется 7 типами [17, 18]. Пушкин трансформирует функцию имени героя в анонимность. Замена имени героя статусом своего рода табуирование его идеала. За поварихой и ткачихой скрыты роли представителей нижнего мира сказки [10]. Функция имени как иронического парафраза, принцип пародийной номинации становится еще одной линией отступления от сказочного канона писателем. Ткачиха с поварихой, по замечанию Ронкина, встречаются во многих сказках этого типа у разных народов, а Бабариха — только у Пушкина. С одной стороны, образ несет в себе следы языческого персонажа. Известна формула заговора: *«Бабариха держит «горячу калену сковороду», которая ей тело не жжет, не берет»*. Неслучайна в этом свете несоразмерность наказания комической тройцы: окривевшие на один глаз ткачиха с поварихой воплощают народные представления об отменности лжецов (Бог шельму метит), в то время как укушенная в нос бабка, которую пожалел внук, вызывает ассоциацию с идиомой: *«Не суй нос в чужие дела»*. Мифология русской народной сказки прослеживается и в роли образа коршуна как чародея — символа зла и магии. Таким образом, обобщение приемов формульной поэтики, в том числе ритуализованной практики позволяют установить их роль источника фабульной синтагмы. Эту связь отражает график 1.

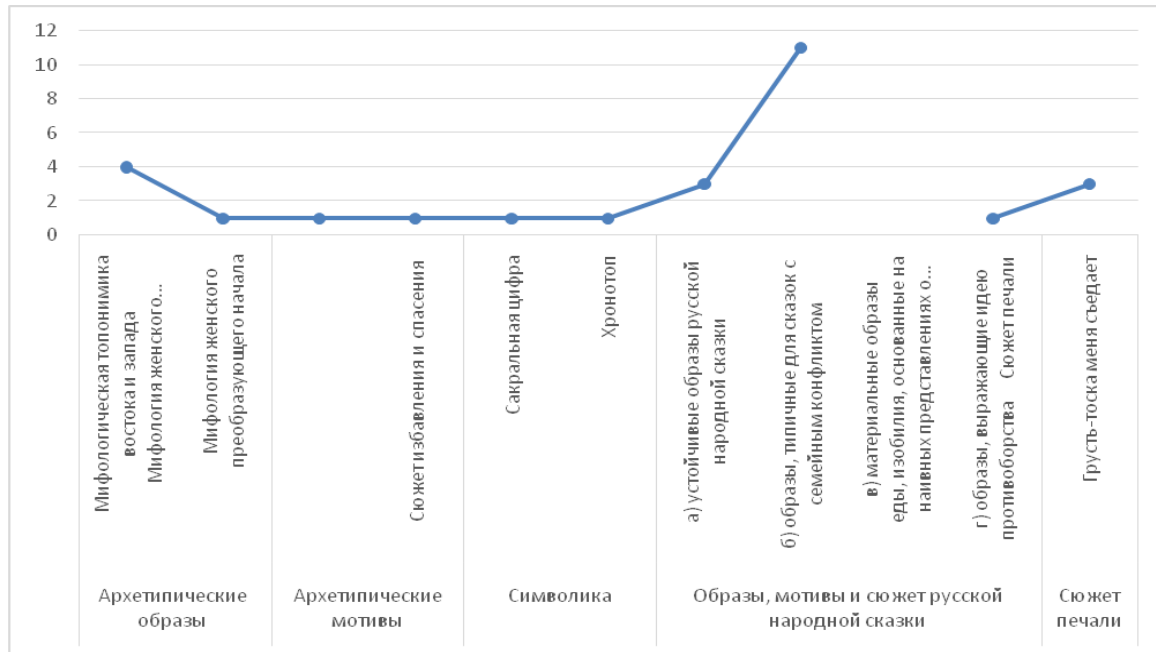

График 1. Приемы формульной поэтики и ритуализованная практика как источники фабульной синтагмы

Вместе с тем частотность использования приемов формульной поэтики также характеризует метод работы Пушкина с русской народной сказкой и иллюстрирует примеры отступления от сказочно-го канона. Эта система отступлений показана в диаграмме 1.

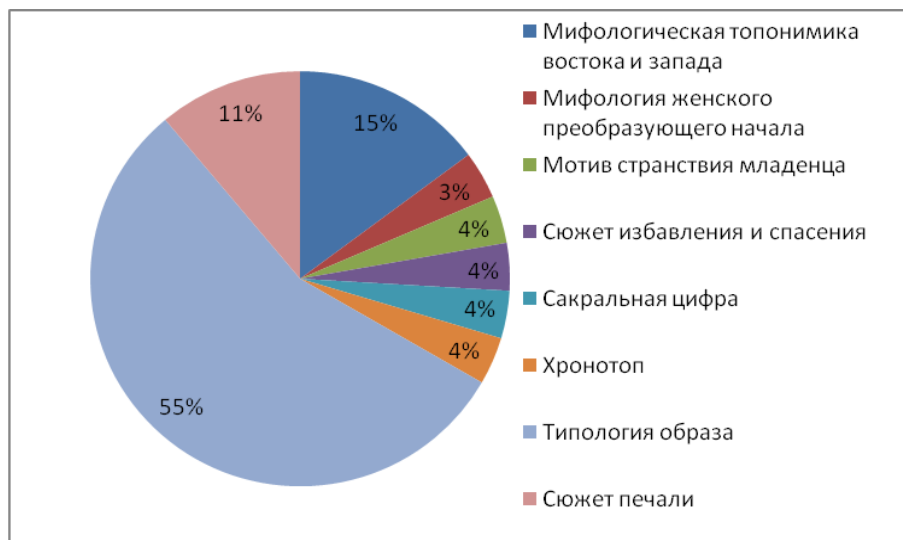

Диаграмма 1. Частота использования приемов формульной поэтики в «Сказке о царе Салтане»

Описать структуру парадокса как метод работы Пушкина с русской народной сказкой помогает анализ фабульной синтагмы с позиций частоты употребления приемов формульной поэтики. Так становится возможным представить принцип зеркальной композиционно-сюжетной симметрии посредством диаграммы 2.

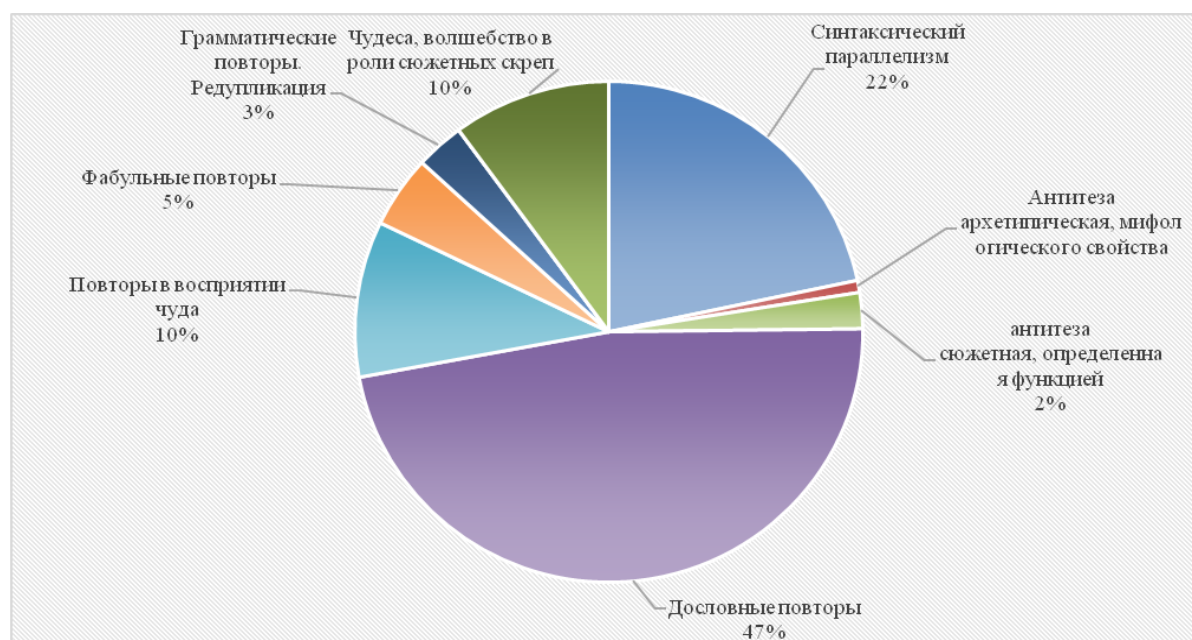

Диаграмма 2. Частота упоминаний как прием фабульной синтагмы и принцип композиционно-сюжетной симметрии

Отступления Пушкина от сказочного канона, проясняющие образование парадокса, характеризующие работу писателя с русской народной сказкой, на примерах христианизации сюжета и образов, иронического парафраза и пародии, особенностей композиции отражает Таблица 1.

Т а б л и ц а 1

**Отступления Пушкина от сказочного канона как источник парадокса.
Христианизация образов и сюжета, иронический парафраз и пародия, композиция**

п/п	Пример отступления от сказочного канона	Приемы
1	Христианизация образа, сюжета, мотивов	Образы и предметы ритуальной практики. Риторические восклицания. Мотив странствия младенца Сюжет избавления и спасения
2	Иронический парафраз и пародия	Трансформация функции героя в табуированное имя. Принцип пародийной номинации
3	Композиция	Синтаксический параллелизм. Антитеза а) архетипическая, мифологического свойства; б) сюжетная, определенная функцией противостояния. Дословные повторы. Повторы в восприятии чуда. Фабульные повторы. Грамматические повторы. Редупликация. Чудеса, волшебство в роли сюжетных скреп

Анализ отступлений от сказочного канона Пушкиным как еще одна особенность работы с русской народной сказкой позволил выделить следующие приемы композиционно-сюжетного построения «Сказки о царе Салтане»: синтаксический параллелизм, функцию антитезы — архетипической, мифологического свойства и сюжетной, определенной функцией противостояния; повторы: дословные, повторы в восприятии чуда, фабульные повторы, грамматические повторы (редупликацию); чудеса, волшебство в роли сюжетных скреп. Эти приемы отражает график 2.

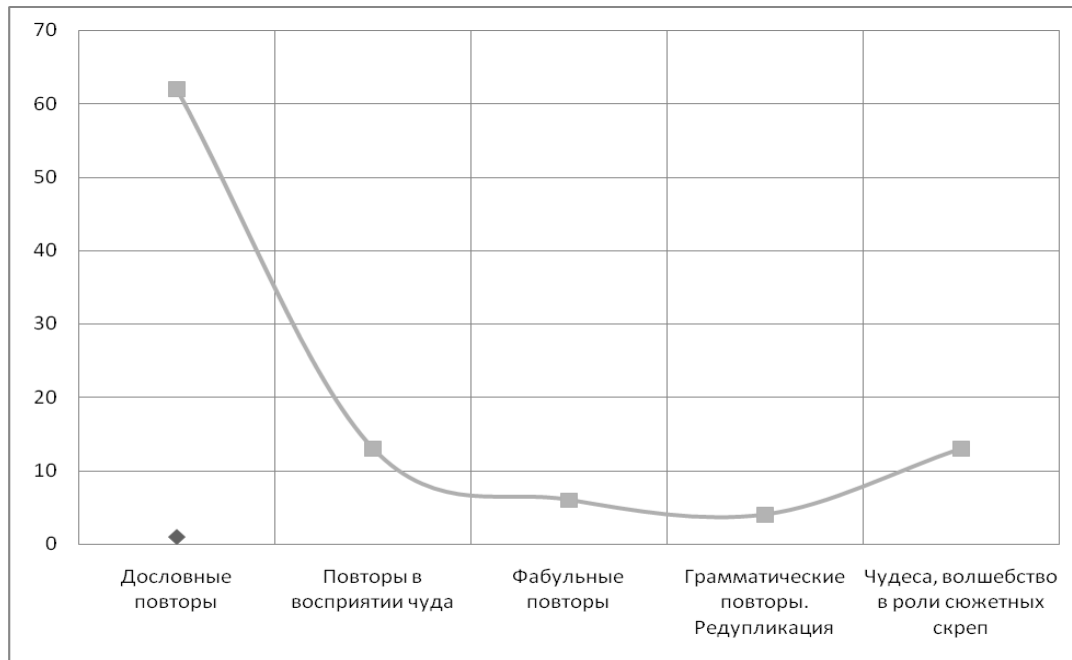

График 2. Композиционно-сюжетная симметрия «Сказки о царе Салтане»

Частота примененных Пушкиным приемов сюжетно-композиционного построения позволила осуществить их дифференциацию, которая иллюстрирует известный пушкинский принцип зеркальной сюжетной симметрии. Эту особенность работы писателя с русской народной сказкой по линии отступления от сказочного канона показывает диаграмма 3.

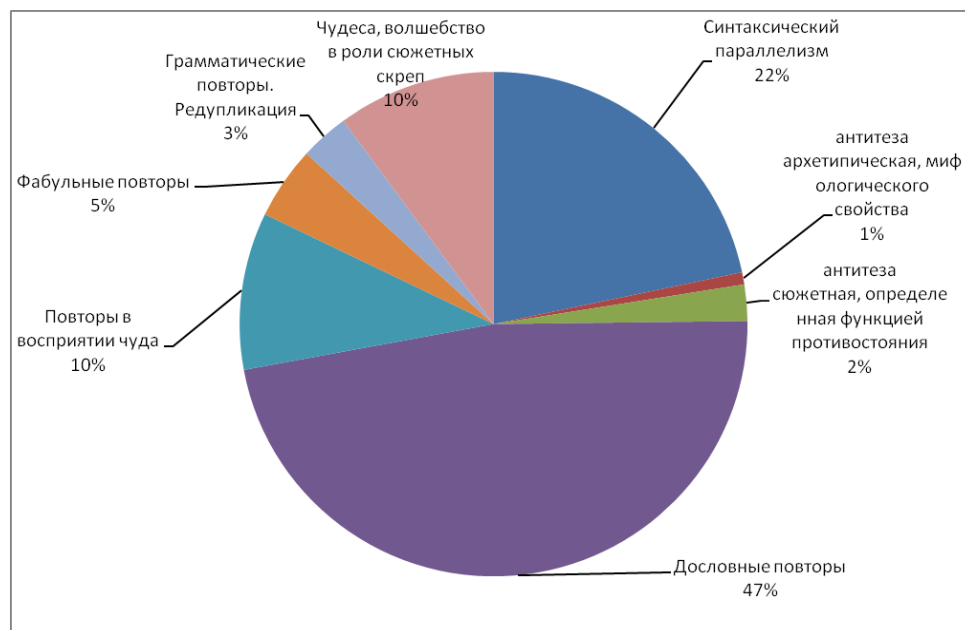

Диаграмма 3. Композиционно-сюжетная симметрия в аспекте частоты упоминаний приемов

История чудес, определяющая центральное ядро волшебного в сказке, обладает двойной природой воздействия. Для ребенка секрет воздействия заключается в природе волшебного, для взрослого за внешней историей чудес скрывается иронический рассказ о манипулировании ткачихой, поварихой и сватьей Бабарихой царем Салтаном. С одной стороны, манипуляция сестер имеет воздействие на царя, и она может восприниматься умелой и искусной. Однако секрет манипуляции наивных персонажей, чьи представления об идеале дают основание отнести их, по классификации Трубецкого, к нижним этажам, выявляет парадоксальность сказки. Чем более удивительным и невозможным пред-

ставляется чудо, тем дальше отодвигается перспектива встречи отца и сына (неслучайно автор делает при помощи превращений Гвидона в комара, муху и шмеля свидетелем реакции царя Салтана и его окружения на чудо). Парадоксальность такого рода вписывается в парадигму волшебного, однако здесь, помимо наивности персонажей — сочинителей историй о чудесах для взрослого читателя очевидна ирония автора, направленная на царя Салтана, представляющего не столько легковверным человеком, сколько испытывающим потребность в чудесах. С точки зрения психологии, Салтан ведет себя как человек, неудовлетворенный своей жизнью. В отличие от зависти — движущего мотива в поведении женских персонажей, его окружающих и опережающих его, для царя характерно подсознательное стремление к чуду. Салтан не покидает своей территории, является пассивным реципиентом рассказов об удивительных странствиях корабельщиков. Он, незаметно для себя и невольно, движимый интригами сестер и сваты Бабарихи, становится инициатором демонстрации ему чудес из мира Гвидона. Сюжет чудес, построенный на ряде мотивов, определяет синтагматичность фабулы как линии противоборства Гвидона с корыстными родственницами, в то время как парадигматизм сюжета основан на парадоксе, который создается отступлениями от сказочного канона. Парадигматизм сюжета образует пушкинский парадокс в «Сказке о царе Салтане» посредством пародийного осмысления образов насекомых. Анализ функции комара, мухи и шмеля в рассматриваемой сказке способствует пониманию пародийной коннотации сказки, специфики пушкинского юмора.

Заключение

Преимущество автора сказки по отношению к русской народной сказке проявляется в использовании ее формульной поэтики и определяет фабульное построение сказки. Приемы использования формульной поэтики обладают разной степенью частотности употребления. Соотношение приемов формульной поэтики в сказке Пушкина позволяет описать метод работы писателя с русской народной сказкой. Установление связи между приемами формульной поэтики, ритуализованной практикой и отступлениями автора от сказочного канона способствует описанию фабульной синтагмы. Христианизация образов и сюжета, наряду с ироническим парафразом и пародией, составила еще один принцип работы Пушкина со сказочным канонам. Эта особенность метода состоит в обращении к образам и предметам ритуальной практики, использовании риторических восклицаний, разработке мотива странствия младенца, а также сюжета избавления и спасения. Иронический парафраз и пародия заключаются в трансформации функции героя в табуированное имя и применении принципа пародийной номинации. Еще одна особенность работы писателя с русской народной сказкой состоит в фабульно-сюжетном построении, ставшем источником двойственности смеховой поэтики и восприятия сказки ребенком сквозь призму фабулы, взрослым — сюжета, в том числе и техник манипуляции как инструментом риторики.

Список литературы

- 1 Лихачев Д.С. Несколько мыслей о «неточности» искусства и стилистических направлениях / Д.С.Лихачев // Philologica. Исследования по языку и литературе: памяти акад. В. М. Жирмунского. — Л., 1973. — С. 394–401.
- 2 Тумбина О.В. Контраст и парадокс в повествовательной прозе Оскара Уайльда (к характеристике творческого метода писателя): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03 / РГПУ им. А. И. Герцена. — СПб., 2004. — 20 с.
- 3 Капранова И.П. Особенности использования приема антитезы в сказках Оскара Уайльда / И.П. Капранова, В.Н. Коробчак // Современный ученый. — 2021. — № 2. — С. 192–197.
- 4 Непомнящий В.С. Собрание трудов: [В 5 т.] / В.С. Непомнящий. — Т. IV. — М.: Изд. центр «МГИК», 2019. — 512 с.
- 5 Непомнящий В. Заметки о сказках Пушкина / В. Непомнящий // Вопросы литературы. — 1972. — № 3. — С. 124–151.
- 6 Азадовский М.К. Пушкин и фольклор / М.К. Азадовский. // Пушкин: Временник Пушкинской комиссии / АН СССР. Ин-т литературы. [Электронный ресурс]. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937. — Вып. 3. — С. 152–182. — Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/v37/v372152.htm> (Дата обращения: 05. 06. 2021 г.).
- 7 Сурат И. Личный опыт в лирике Пушкина и проблема построения биографии поэта: автореф. дис. ... д-ра филол. наук в форме науч. докл.: 10.01.01 / И. Сурат. — М.: ИМЛИ им. А. Горького РАН, 2001. — 59 с.
- 8 Раскольников Ф.А. Сатира, юмор и ирония в творчестве Пушкина [Электронный ресурс] / Ф.А. Раскольников // Литературовед. журн. — 2005. — № 19. — С. 3–25. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/satira-yumor-i-ironiya-v-tvorchestve-pushkina> (Дата обращения: 27. 05. 2021 г.).
- 9 Сапожков С.В. Жанр народной сказки в литературно-критической рефлексии А.С. Пушкина / С.В. Сапожков // Преподаватель XXI век. — 2018. — № 3. — С. 394–401.
- 10 Трубецкой Е.Н. «Иное царство» и его искатели в русской народной сказке / Е.Н. Трубецкой // Литературная учеба. — 1990. — № 2. — С. 100–118.

- 11 Силантьев И.В. Поэтика мотива / И.В. Силантьев. — М.: Изд. дом ЯСК: Языки славянской культуры, 2004. — 296 с.
- 12 Силантьев И.В. Сюжет и смысл. / И.В. Силантьев. — М.: Изд. дом ЯСК: Языки славянской культуры, 2018. — 144 с.
- 13 Силантьев И.В. Сюжетологические исследования / И.В. Силантьев. — Новосибирск: РАН. Сиб. отд.; Ин-т филологии, 2011. — 248 с.
- 14 Силантьев И.В. Мотив как проблема нарратологии / И.В. Силантьев // Критика и семиотика. — Вып. 5. — Новосибирск: Ин-т филологии Сиб. отд. РАН, 2002. — С. 32–60.
- 15 Вацура В.Э. «Сказка о золотом петушке»: (опыт анализа сюжетной семантики) [Электронный ресурс] / В.Э. Вацура // Пушкин: Исследования и материалы / РАН; Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). — СПб.: Наука, 1995. — Т. 15. — С. 122–133. — Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/isf/isf-122-.htm> (Дата обращения: 01. 06. 2021 г.).
- 16 Ронкин В. Е. «Сказка о царе Салтане»: Архетипическое и актуальное [Электронный ресурс] / В.Е. Ронкин // Московский пушкинист: Ежегод. сб. / РАН; ИМЛИ им. А. М. Горького. Пушкин. комис. — М.: Наследие, 1995. — Вып. III. — 1996. — С. 125–134. — Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/mp3/mp3-125.htm> (Дата обращения: 21. 07. 2021 г.).
- 17 Пропп В.Я. Морфология сказки [Электронный ресурс] / В.Я. Пропп. — Л.: Akademiia, 1928. — 152 с. — (Вопр. поэтики; Вып. XII). — Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/skazki/critics/pms/pms-001-.htm> (Дата обращения: 15. 03. 2021 г.).
- 18 Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. — Л.: Изд-во Ленингр. гос. ордена Ленина ун-та, 1946. — 340 с.

Қ.Б. Уразаева, Г. Ерік

А. Пушкиннің «Сұлтан хан туралы ертегісі». Жазушының парадоксы және орыс халық ертегісімен жұмыс жасау әдісі

Мақалада А. Пушкиннің «Сұлтан хан туралы ертегісі» негізінде парадокс моделін сипаттауға әрекет жасалған. Парадоксты зерттеу тартыс құрылымымен сюжетті байланыстыру контекстінде жүзеге асырылады. Бұл жазушының орыс халық ертегісімен жұмыс істеу әдісінің ерекшеліктерін анықтауға септігін тигізеді. Жұмыс әдісі халық ертегісінің формальды поэтикасынан Пушкиннің шегінісі сюжеттің синтагматизмі мен сюжеттің парадигматизмінің арақатынасы тұрғысынан да қарастырылған. Парадокстың құрылымы мен жазушының халық ертегісімен жұмысы жасауы сюжет пен образдарды, ирониялық парафразбен пародияны, композицияның ерекшеліктерін христиандандыру мысалдарында көрсетілген. Синтаксистік параллелизм әдістері талданған. Антитез функциясының архетиптік және сюжеттік ерекшеліктері зерттелген. Сюжеттік байланыс ретінде қайталаудың рөлі мен түрлері талданған. Айналы сюжеттік симметрия принципі жазушының орыс халық ертегісімен жұмысының ерекшелігі ретінде қарастырылған. Автордың оқырманға – бала мен ересек адамға әсер етуінің екі жақты сипаты талданған және түсіндірілген: фабулалық аспектіде — ғажайыптық поэтикасы тұрғысынан, сюжетте — манипуляция тұрғысынан, бұл Пушкин ертегісінің парадоксалды сипатын анықтауға көмектеседі. Фабуланың синтагматикалылығы ертегі заңдылығынан ауытқуы арқылы құрылған парадоксқа негізделген сюжеттің парадигматизмін анықтауға негіз болды.

Кілт сөздер: Пушкин, «Сұлтан хан туралы ертегі», парадокс, орыс халық ертегісі, аксиология, формулалық поэтика, фабулалық синтагма, парадигматикалық сюжет.

K. Urazayeva, G.Yerik

«The Tale of Tsar Saltan» by A. Pushkin. The paradox and method of the writer's work with the Russian folk tale

In this article, based on the material of «Tales of Tsar Saltan» by A. Pushkin, an attempt is made to describe the model of the paradox. The study of the paradox is undertaken in the context of the connection with the structure of the conflict and the plot, which contributes to the establishment of the peculiarities of the writer's method of working with the Russian folk tale. The method of work is considered both from the standpoint of Pushkin's deviation from the formal poetics of a folk tale, and the correlation of the syntagmatism of the plot and the paradigmaticism of the plot. The structure of the paradox and the writer's work with a folk tale is shown by examples of the Christianization of the plot and images, ironic paraphrase and parody, and features of the composition. The methods of syntactic parallelism are analyzed. The function of the antithesis is studied in the archetypal and plot varieties. The role and types of repetitions are investigated as plot staples. The principle of mirror plot symmetry is studied as a feature of the writer's work with a Russian folk tale. The author analyzes and explains the dual nature of the author's influence on the reader — a child and an adult: in the plot aspect from the point of view of the poetics of the miracle, in the plot aspect — in the aspect of manipulation, which helps to clarify the paradoxical nature of the Pushkin fairy tale. The syntagmatism of the plot became the basis for identifying the paradigmaticism of the plot, which is built on a paradox that is created by deviations from the fairy-tale canon.

Keywords: Pushkin, «The Tale of Tsar Saltan», paradox, Russian folk tale, axiology, formula poetics, plot syntagma, paradigmatic plot.

References

- 1 Lihachev, D.S. (1973). Neskolko myslei o «metochnosti» iskusstva i stilisticheskikh napravleniiakh [A few thoughts about the» inaccuracy « of art and stylistic trends] *Philologica. Issledovaniia po yazyku i literature. Philologica. Studies in Language and Literature*. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 2 Tumbina, O.V. (2004). Kontrast i paradoks v povestvovatelnoi proze Oskara Uailda. (K kharakteristike tvorcheskogo metoda pisatel'ia). [Contrast and Paradox in Oscar Wilde's Narrative Prose (to the Characterization of the Writer's Creative Method)] *Extended abstract of Doctor's thesis*. Sanit Petersburg: RGPI im. A. Gercena [in Russian].
- 3 Kapranova, I.P., & Korobchak, V.N. (2021). Osobennosti ispolzovaniia priema antitezy v skazkakh Oskara Uailda [Features of using the antithesis technique in Oscar Wilde's fairy tales] *Sovremennyyi uchenyi— A modern scientist*, 192–197 [in Russian].
- 4 Nepomnyashchii, V.S. (2019). Sobraniye trudov: [V 5 t.] [Collection of works in 5 volumes]. Moscow: Izdatelskii tsentr MGIK [in Russian].
- 5 Nepomnyashchii, V.S. (1972). Zametki o skazkakh Pushkina [Notes on Pushkin's fairy tales] *Voprosy literatury — Literature issues* [in Russian].
- 6 Azadovskiy, M.K. (1937). Pushkin i folklor [Pushkin and folklore]. [Pushkin: Vremennik Pushkinskoi komissii — Pushkin: Proceedings of the Pushkin Commission Retrieved from <http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/v37/v372152-.htm> (accessed 5 June 2021) [in Russian].
- 7 Surat, I.Z. (2001). Lichnyi opyt v lirike Pushkina i problema postroeniia biografii poeta [Personal experience in the poetry of Pushkin and the problem of constructing a poet's biography]. The dissertation of a doctor of philological sciences in the form of scientific report: 10.01.01. Moscow [in Russian].
- 8 Raskolnikov, F.A. (2005). Satira, yumor i ironiia v tvorchestve Pushkina [Satire, humor and irony in the works of Pushkin], *Literaturovedcheskii zhurnal — Literary journal* Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/satira-yumor-i-ironiya-v-tvorchestve-pushkina> (accessed 27 May 2021) [in Russian].
- 9 Sapozhkov, S.V. (2018). Zhanr narodnoi skazki v literaturno-kriticheskoi refleksii A.S. Pushkina [The genre of a folk tale in the literary-critical reflection of A.S. Pushkin]. *Prepodavatel XXI veka — Teacher of XXI century* [in Russian].
- 10 Trubetskoy, Ye.N. «Inoe tsarstvo» i yego iskately v russkoi narodnoi skazke [«The Other Kingdom» and its seekers in a Russian folk tale] *Literaturnaya ucheba — Literary Studies* [in Russian].
- 11 Silantyev, I.V. (2008). *Poetika motiva [Poetics of Motive]*. Moscow: Izdatelskii dom YASK: Yazyki slavyanskoi kultury [in Russian].
- 12 Silantyev, I.V. (2018). *Syuzhet i smysl [Plot and meaning]*. Moscow: Izdatelskii dom YASK: Yazyki slavyanskoi kultury [in Russian].
- 13 Silantyev, I.V. (2011). *Syuzhetologicheskie issledovaniia [Case studies]*. Novosibirsk: Russian Academy of Sciences. Siberian branch, Institute of Philology [in Russian].
- 14 Silantyev, I.V. (2002). Motiv kak problema narratologii [Motive as a problem of narratology]. *Kritika i semiotika* [Criticism and semiotics]. Novosibirsk: Russian Academy of Sciences. Siberian branch, Institute of Philology [in Russian].
- 15 Vatsuro, V.E. (1995). Skazka o zolotom petushke. (Opyt analiza syuzhetnoi semantiki) [The Tale of the Golden Cockerel]: (Experience in the Analysis of Plot Semantics). *Pushkin: Issledovaniia i materialy — Pushkin: Research and materials*. Retrieved from <http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/isf/isf-122-.htm> (accessed 1 June 2021) [in Russian].
- 16 Ronkin, V.Ye. (1996). «Skazka o tsare Saltane»: Arkhetipicheskoe i aktualnoe [«The Tale of Tsar Saltan»: Archetypal and relevant] Moscow, Nasledie. Retrieved from <http://feb web.ru/feb/pushkin/serial/mp3/mp3–125.htm> (accessed 21 July 2021) [in Russian].
- 17 Propp, V.Ya. (1928). Morfologiya skazki [Morphology of fairy tale]-Leningrad Academia. Retrieved from <http://feb-web.ru/feb/skazki/critics/pms/pms-001-.htm> (accessed 15 March 2021) [in Russian].
- 18 Propp, V.Ya. (1946). Istoricheskie korni volshebnoi skazki [Historical roots of fairy tales]. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo gosudarstvennogo ordena Lenina universiteta [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abasilov, A.M.** — Korkyt Ata Kyzylorda University, Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Department of Kazakh language and Literature and Journalism. E-mail: aman_abasilov@mail.ru
- Adilova, A.S.** — Professor, Doctor of Philological Sciences, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: adilova2010@mail.ru
- Arikan, A.** — Doctor of Sciences in Philology degree, Professor of “English language and literature” department, Akdeniz University, Antalya, Turkey; E-mail: ardarial@gmail.com
- Asanbaeva, E.B.** — Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: www.eldana@mail.ru
- Ayupova, G.K.** — Candidate of philology sciences, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan. E-mail: bagira_03_05@mail.ru
- Baimyrza, A.A.** — Researcher, Acting Head of Sociolinguistics Department, Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ainur.baimurzina@gmail.com
- Baiteliyeva, Zh.** — Candidate of Philological sciences, Assistant Professor, Nazarbayev University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: zhbaiteliyeva@nu.edu.kz
- Balmagambetova, Zh.T.** — PhD, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: janna1965@rambler.ru
- Beknazarova, U.** — Korkyt Ata Kyzylorda University, Senior Teacher, Master of Pedagogical science. E-mail: becnazarova@mail.ru
- Duisebekova, Zh.** — PhD, Suleiman Demirel University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: zhainaguler@gmail.com
- Duisenov, Q.Q.** — Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan. E-mail: quwat.duysen@tilbilimi.kz
- Fazylzhanova, A.M.** — Candidate of philological sciences, Director of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan. E-mail: nar20@bk.ru
- Kadina, Zh.Z.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: kadina_71@mail.ru
- Kaldykozova, S.Ye.** — Candidate of Pedagogical sciences, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: Sandugash.73@mail.ru
- Karimbek, A.E.** — Master of philology, Karkaraly Agricultural College named after M. Adekenov, Karkaraly, Kazakhstan. E-mail: aigul88@list.ru
- Keller-Deditskaya, E.R.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor of the language development Center, Karaganda Medical University, Kazakhstan. E-mail: lenakd@mail.ru
- Kelmaganbetova, A.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: ayman9057@mail.ru
- Khamitova, Sh.A.** — Doctoral student of «Philology», Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: shaizat85@mail.ru
- Khamzina, K.M.** — Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Karaganda Technical University, Kazakhstan. E-mail: jako199473@mail.ru

-
- Kozlovskaya, N.V.** — Doctor of Philological Sciences, Head of Postgraduate Education Department, Institute for Linguistic Research, Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg, Russian Federation. E-mail: mnegolosbyl@gmail.com
- Kuanysheva, A.B.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor of the language development Center, Karaganda Medical University, Kazakhstan. E-mail: sab_85@mail.ru.
- Kuderinova, K.** — Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kuralai.kuderinova@gmail.com
- Kucherenko, O.F.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor of the language development Center, Karaganda Medical University, Kazakhstan. E-mail: olg7524@yandex.ru
- Luchik, M.** — Habilitated Doctor, Professor, University of Zelena Gura, Poland. E-mail: malgorzhata@luchyk.pl.
- Mudrovskaya, A.M.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: miss_nastena@list.ru
- Orazova, B.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: b.orazova@mail.ru
- Ospangalieva, M.T.** — Master of education sciences, Karaganda Technical University, Kazakhstan. E-mail: omendikul@mail.ru
- Pirmanova, K.** — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kunsulu.pirmanova@mail.ru
- Piyazbayeva A.B.** — Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aqmaral.piyazbay@tilbilimi.kz
- Sakhariyeva, A.Zh.** — Master of Philological Sciences, Senior Lecturer, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: s_aygul@mail.ru
- Saryshova, K.S.** — Korkyt Ata Kyzylorda University, candidate of philological Science, Associate Professor of the Department of Kazakh language and Literature and Journalism. E-mail: K_Sarysheva@mail.ru
- Serikbayeva, A.D.** — Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan. E-mail: a.serikbayeva@tilbilimi.kz
- Shaibakova, D.D.** — Doctor of Sciences in Philology degree, Professor of “Russian language and literature” department, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: damina1shaibakova@gmail.com
- Sobirova, R.** — PhD, philological science of foreign languages faculty at Andijan State University, Republic of Uzbekistan. E-mail: r.sobirova@mail.ru
- Taishybay, Z.S.** — Candidate of Philological Sc., Prof., Chief Researcher of the Center for Ethnocultural Studies, Manash Kozybayev North Kazakhstan University Petropavlovsk, Kazakhstan. E-mail: ztjshybay@nku.edu.kz
- Takirov, S.** — Candidate of Philological Sciences, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: sarzhan68@mail.ru
- Tazabekova, G.B.** — Senior Lecturer, Master of Translation Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: tazabekova.gulmira.@kaznu.kz
- Tlegenova, G.** — PhD student, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. E-mail: gulden_20.88@list.ru
- Tokmyrzaev, D.** — Software Engineer, A.Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. E-mail: dark.han@mail.ru
- Tuyakbayev, G.A.** — Korkyt Ata Kyzylorda University, Candidate of Philological Science, Professor of the Department of Kazakh Language and Literature and Journalism. E-mail: turmagambet@mail.ru
- Urazaeva, K.B.** — Doctor of Philology Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: kuralay_uraz@mail.ru

-
- Yergaliyeva, S.Zh.** — PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: samal17.12@mail.ru
- Yerik, G.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: yerikgulnur88@mail.ru
- Zhakulayev, A.M.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: adil91kz@mail.ru
- Zhanabekova, A.** — Doctor of philological sciences, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aiman_miras@mail.ru
- Zhaparova, T.Ye.** — Doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: t.zhaparova@gmail.com
- Zharylgapov, Zh.Zh.** — Doctor Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. E-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru.
- Zhunisoa, A.A.** — Candidate of Philological Sciences, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: ms.aad19@mail.ru